

TEVAN ANDOR
A KÖNYV
ÉVEZREDES
ÚTJA

GONDOLAT KIADÓ

TEVAN ANDOR
A KÖNYV ÉVEZREDES ÚTJA

A KÖNYV
ÉVEZREDES
ÚTJA

ELŐSZÓ

ANDORAI · 1984

TEVAN ANDOR

A KÖNYV
ÉVEZREDES
ÚTJA

III. KIADÁS

GONDOLAT · 1984

A mű I. kiadása:

Tevan Andor

A könyv évezredes útja

Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó

Budapest, 1956

II. javított, rövidített kiadás Gondolat, 1973

Lektorálták:

FITZ JÓZSEF

LÖBLIN IMRE

PÁLVÖLGYI ENDRE

ISBN 963 281 362 6

© Tevan Andor örökösei, 1956

A borító- és kötéstervezés Kálmán Emil munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

83.0769 – Kossuth Nyomda, Budapest, 1984

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Vészits Ferencné

Műszaki vezető: Tóbi Attila

Műszaki szerkesztő: Haiman Ágnes

Megjelent 15,6 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint

HABENT SUA FATA LIBELLI – így szól a régi mondás; de nemcsak a könyveknek van végzete, a könyvek íróinak is. Tevan Andor – Heltai Gáspár és Misztótfalusi Kis Miklós kései utódja, a szép könyvek álmodója, világrahozója, nyomtatómestere, e könyv írója – nem tudta megvárni ennek a nem kis fáradsággal készült könyvének megjelenését (amelynek gondozását, tipografizálását senki másnak át nem engedte volna) – váratlanul itthagytott bennünket. Elment, de itt maradt utána áldozatos életének példája, s szép könyveinek sora. Az Alföld porában, Békéscsabán telepedett le, s itt fejlesztette ki nyomdáját s emelte a legmagasabb szintre. Hogy mit tett a magyar művelődés és kultúra, könyvművészet és irodalom dolgában Békéscsaba? Igen sokat! Tevan Andor kis nyomdáját a szép és haladó irányú magyar könyvkiadás szolgálatába állítva, már 1911-ben országos hírű könyvek jelentek meg gondozásában; így a Tevan-könyvtár kis olcsó, filléres árú sárga füzetei, amelyeken egy egész nemzedék nevelkedett fel. Kosztolányi Dezső, Nagy Lajos, Juhász Gyula, Szép Ernő, Somlyó Zoltán, Mark Twain, Leonyid Andrejev, Rodenbach, Swift, Anatole France s mások írásai jelentek meg a kis füzetekben. De megjelentek a Tevan-kiadásban Flaubert, Goncourt és más nagy írók könyvei, s Anatole France regényeinek s novellás köteteinek egész sora, egymás után: *A Szent Klára kútja*, *Crainquebille*, *Egy színésznő története*, *Servien csodavárásai*, *A sovány kandúr*, *Jocaste* s a *Barátom* könyve. A gondolkodás forradalmasításában igen nagy szerepe volt a század elején France-nak. A France-sorozat után következtek a régies hangulatú, gondo-

san rajzolt címlapú, illusztrált Tevan-amatőrsorozat darabjai, esztendőről esztendőre (– eleinte 2–300-as példányszámban készültek e könyvek, a híressé vált bibliofil sorozat –), Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai*, Kármán: *Fanni hagyományai*, Krúdy: *Aranykéz-utcai szép napok* – Major Henrik rajzaival –, Fazekas: *Ludas Matyi és Gvadányi: Egy falusi nótárius budai utazása* – Divéky fametszeteivel –, Csokonai Lillája s a Csókók, Kisfaludy Sándor Regéi és Kisfaludy Károly: *Tollagi Jónás viszontagságai* – Kolozsvári Sándor fametszeteivel –, s Fáy András és Vörösmarty Mihály kötetei, Petőfi Apostola s az újjászületett magyar Esopus, Heltai Gáspár 1566-ban Kolozsvárott megjelent fabuláinak gyűjteménye, Keleti Arthur átírásában, régi olasz fametszetekkel. Ebből már 1200 példány készült 1943 karácsonyára, a háború alatt, s két hét alatt fogyott el. Utána a fasiszták elhurcolták Tevan Andort, aki hónapokig havat lapátolt és romot takarított Bécsben. Hazajövet a felszabadulás után, újjáépítve nyomdáját, folytatta könyvkiadói tevékenységét, újból megjelentette nagy sikerű Esopus kiadványát, majd kiadta Anatole France Nyársforgató Jakabját. Százhusz színes rajz kísérte e könyvben France novelláit. E két utolsó kiadványa könyvművészetünk legszebb alkotásainak tekinthető. Az eredeti XVIII. századbéli matricáról öntött Didot antiqua betűkből készültek e könyvek. Egy esztendeig dolgoztak a Nyársforgató mesteri kiadásán, a nyomdász, a költő-fordító – e sorok írója – és a rajzoló „olyan idilli egyetértésben, amire csak egyetlen szembunyorításból is kölcsönösen értő szövetségesek képesek, s ebből a kongeniális együttműködésből egy magyar könyvremek született”. Bibliofil kiadványainak betetőzése, koronája volt ez a Nyársforgató kötet. Igazi „hódolat Anatole France-nak”. Hincz Gyula, a kitűnő rajzoló illusztrációi France-abbak France-nál, s az illusztrációk színezésére szolgáló linóleumlapokat Tevan maga metszette. A magyar kiadás magasan felette áll a két korábbi illusztrált francia kiadásnak. De a legnagyobb művesi gonddal, szeretettel, a szép könyvek iránti

rajongásban született bibliofil-sorozat darabjai, a közízlés nevelésében, fejlesztésében is igen sokat jelentettek. Tudósa volt mesterségének Tevan Andor, s a könyvkultúra továbbfejlesztésén túl, könyvei tipografizálásával új utat tört a magyar könyvnyomtatás és könyvművészet történetében. A szép könyv olthatatlan szerelmese volt Tevan Andor, s mindvégig, utolsó percéig fáradhatatlan munkása is. Az Esopus és a Nyársforgató az év legszebb könyve címét nyerték el, s kormányzatunktól a Pro Arte kitüntetést kapta meg értük Tevan Andor. De a szép könyvek kiadásából nem lehetett megélni a „csúnyácska hazában” – ahogyan Széchenyi mondta –, a szép könyvek álmodójának kenyeret is kellett keresnie. De a szépért lelkesülőnek, ha csak egy kis levegőhöz jutott, minden törekvése szép könyvek világrahozatala volt. Egyébként minden, a nyomdájából kikerült nyomtatvány magán viselte igényességét, mesterségének odaadó szeretetét. Elment az utolsó Elzevir – de a szép könyvek szeretetét, a szép könyvek iránt való rajongását beoltotta, tudását átplántálta ifjú munkatársaiba; az ő feladatuk, hogy alázatos, példát mutató lelkes munkáját folytassák. S majd így nőnek, támadnak új magyar Elzevirek.

Tevan Andor a magyar könyvművészet legnemesebb hagyományainak folytatója volt, s életműve, munkája immár maga is haladó hagyományként marad az utókorra. Egy méltatója írta róla Esopusának megjelenése alkalmából: „a szépség jegyében fogant e könyv, a nagyigényű Tevan nyomdának a mesterség szeretetéről valló ez a könyve – könyvkiadásunknak igazi dicsősége. Így is illő. Méltó cipruság a századok óta porló kolozsvári nyomdász sírjára”. A magyar könyvkiadás és könyvtervező művészet odaadó, fáradhatatlan munkását vesztítette el a békéscsabai nyomtatómesterben.

1955. november hava

KELETI ARTHUR

ELVESZTETT FIAM,
HŰ MUNKATÁRSAM,
TEVAN PÁL EMLÉKÉNEK

MUNKÁM TALÁN TÚLSÁGOSAN BŐSÉGES ANYAGOT TÁR AZ OLVASÓ ELÉ, AMIKOR A KÖNYV ÉVEZREDES TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATBAN A KÖNYVILLUSZTRÁLÁS VÁLFAJAIVAL IS FOGLALKOZIK. AZ ANYAG BŐSÉGE MÉG NEM JELENTI KÖNYVEM TELJESSÉGÉT. NEM NYOMDATÖRTÉNETI SZAKKÖNYVET AKARTAM AZ OLVASÓ KEZÉBE ADNI, DE IGYEKEZTEM RÁVILÁGÍTANI ARRA, HOGYAN JUTOTT EL ÉVSZÁZADOKON ÁT A KÖNYV MAI MEGJELENÉSI FORMÁJÁIG. EZEN TÚL INKÁBB A SZÉP KÖNYV IRÁNT VALÓ ÉRDEKLŐDÉST IGYEKEZTEM FELKELTENI, VALAMIT ÁTPLÁNTÁLNI ABBÓL A SOK ÖRÖMBŐL, GYÖNYÖRŰSÉGBŐL, AMIT NEKEM A SZÉP KÖNYVEKKEL VALÓ FOGLALKOZÁS JELENTETT. MUNKÁM NEM A KUTATÓ TUDÓS MUNKÁJA. KÖNYVEMBEN OLYAN SOROK IS TALÁLHATÓK, AMELYEK BEN TÚLZOTTAN LELKES HANGOT ÜTÖK MEG. DE TALÁN EZ MEGBOCSÁTHATÓ A RÉGI NYOMDÁSZMESTERNEK, A KÖNYV ÁHÍTATOS RAJONGÓJÁNAK.

BUDAPEST, 1955. AUGUSZTUS HAVA

TEVÁN ANDOR

ELSŐ FEJEZET

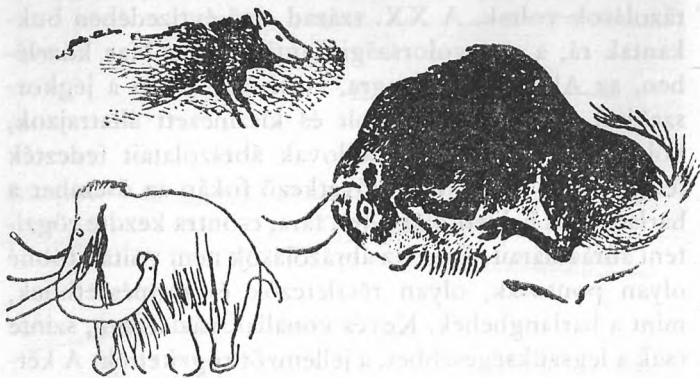
AZ ŐSEMBER KÖZLÉSI MÓDJA. A KÉPÍRÁS ÉS AZ ÍRÁSJELEK KIALAKULÁSA

Évezredek múltak el, amíg a népek fejlődésük során eljutottak a betűvetés mesterségének kialakításáig. Az első írásformák, amelyekről tudomásunk van, képjellegű ábrázolások voltak. A XX. század első évtizedében bukkantak rá, a spanyolországi Santillana de Mar közelében, az Altamira barlangra, amelynek falain a jégkorszakból származó bekarcolt és kiszínezett állatrajzok, bölények, vaddisznók, vadlovak ábrázolatait fedezték fel (1. ábra). A fejlődés következő fokán az ősember a barlang fala helyett már kőre, fára, csontra kezdte rögzíteni ábrázolatait. Ezek az ábrázolások nem voltak többé olyan pontosak, olyan részletezők és természetűek, mint a barlangbeliek. Kevés vonallal, vázlatosan, szinte csak a legszükségesebbet, a jellemzőt rögzítették. A kétféle ábrázolási mód idők folyamán mindinkább elkülönült egymástól. A barlangbeli ábrázolások évezredekkel előzték meg a művészi rajzolást, ugyanúgy évezredekkel előzte meg a képírás a betűkkel való írást.

A képírás jeleit mind gyakrabban használták, s ennek következtében jelentésük állandósult. A tárgyaknak csak a végletekig leegyszerűsített alakjait rajzolták, s mindig azonos formában.

Ha az egyiptomi hieroglifákat szemügyre vesszük, madárfejű oroszlán, sas, kígyó, madarak s egyéb állati alakok, bogarak, lótuszvirág, feltartott kezű s ülő emberek ábráit találjuk közöttük. Ugyanúgy felismerhetjük a legrégibb kínai és japán írott emlékeken, továbbá Asz-

szíria, Babilónia, Perzsia ékírásaiban az emberi, állati és növényi formákat. A képírás jeleinek, ábráinak s azok jelentéseinek későbbi pontosabb rögzítése nagy jelentőségű lépés volt, aminthogy az írás újabb fejlődése folyamán még fontosabb jelenség volt az, hogy a szavakat szótagokra bontották, és minden egyes szótagot megfelelő jellel érzékeltettek. Ennek eredményeként, mint-hogy az egyes szótagok vagy hangzócsoporthoz gyakrabban ismétlődtek, a közlésre szánt írásjelek mennyisége jelentősen csökkent.

1. Rajzok az Altamira barlangból

A kínaiak és japánok ezen a ponton megállottak. A kínaiak írása szó-, illetve fogalomírássá alakult, a japánoké pedig szótagírássá. A háromezer esztendőös kínai írás reformjára bizottság alakult 1952-ben, s az a feladata, hogy a jelenlegi kínai írást egyszerűsítse, és fonetikus ábécét dolgozzon ki. A bizottságra nehéz feladat hárult, mert a bonyolult kínai írás megreformálása nagy tudományos felkészültséget kíván. A feladat fő nehézsége az, hogy a jelnek a hangon kívül a hangsúlyt is jelölnie kell, mert a kínai nyelv sok, különben azonos hangzású

egytagú szavát csak igen széles skálájú hangsúlyozással tudják megkülönböztetni. A kínai írásreform latin betűs rendszert dolgozott ki, tehát szakított a régi írás rendszerével.

Az európai népek írásában további döntő lépés akkor történt, mikor az egyes hangokat külön-külön jelekkel érzékeltették. Ennek következtében a jelek száma mindössze 25–30-ra csökkent.

Nem minden nép alakította ki önállóan írását. Legtöbbször a más népeknél bevált írásjeleket vették át, és a maguk céljára módosították vagy bővítették. Az európai népek ábécéje nem okvetlen európai eredetű. Ha az európai nemzetek ábécéjének betűi sorrend, alak és jelentés tekintetében meg is egyeznek egymással, ez semmi esetre sem az együttes fejlődésre, hanem a közösen igénybe vett idegen forrásra vall. Azon, hogy az egyes nemzetek ábécéi mégis eltérnek egymástól, nincs mit csodálkoznunk, ha meggondoljuk, milyen nagyfokú az eltérés az egyes hangzók kiejtésénél a különböző nemzetek beszédében.

MÁSODIK FEJEZET

AZ EGYIPTOMI HIEROGLIFÁK. A ROSETTE-I KŐ

Az egyiptomi első dinasztia alapítója, a régi egyiptomi csillagászok feltevése szerint, időszámításunk előtt mintegy négy évezreddel uralkodott. Ha nem is fogadjuk el hitelesnek a fenti adatot, nem lehet túlságosan nagy az eltérés, mert az egyiptomi történelemmel foglalkozó tudósok a negyedik és harmadik évezred közé helyezik ezt az időszakot. Az első dinasztia megalapítása Mena fáraó nevéhez fűződik. Uralkodása alatt bontakoztak ki az egyiptomi műveltség csirái, és fejlődött ki az egyiptomi írásrendszer.

Az ásatásokból napfényre került legrégibb írott emlékek e kor maradványai, s már igen fejlett írásrendszer-ről tanúskodnak. Elefántcsonttáblák, kőfeliratok, papi-rusztekercek temérdek bizonyítékot szolgáltatnak erre. E nagyszámú írásos tanúsítványnak három évezreden keresztül senki emberfia hasznát nem vehette. Egyszerűen nem tudtak velük mit kezdeni. Az ókor, a középkor, sőt az újkor tudósai hiába szentelték életüket az eléjük került hieroglifák megfejtésének, eredményt nem értek el.

Az ókori írók, akik Egyiptomról tudósítottak, csupán hiányos felvilágosításokat nyújtottak. Hérodotosznál, a szicíliai Diodorosznál és Plutarkhosznál (*De Iside et Osiride* c. értékes traktátumában) találunk ugyan szórványos utalásokat a hieroglif írásmódoszerre, de egyikük sem tudott kellő mértékben közelebb férkőzni a problémához. A XVII. századtól kezdve a tudósok mind na-

gyobb odaadással foglalkoztak az egyiptológia tudományával, a művelt világot izgatta a hieroglifák titka. Minden lelkeség, minden odaadás ellenére eredményt elérni nem tudtak.

A XVIII. század végén a véletlen folytán jött rá a tudósvilág a titok nyitjára.

Napóleon 1798–99-i egyiptomi hadjárata a tudományos világ számára elhatározó eredménnyel járt. Napóleon hajóhada 1798 májusában futott ki a touloni kikötőből. Hadseregének legkiválóbb tábornokai, de ugyanakkor tudósok, művészek, technikusok kísérték e kalandos kirándulására. A vállalkozás mint hódító hadjárat és mint kísérlet, hogy Angliát érzékeny oldalán megsebezze, tudjuk, céljátévesztett volt. A tudomány mezején azonban jelentős siker született. Az egyiptomi építőművészet a maga nagyságában és fenségében most első ízben tárult az európai szem elé.

A hadjárat legnagyobb tudományos eredményét a rosette-i kő szolgáltatta. Rosette város Alsó-Egyiptomban fekszik, a Nílus nyugati deltája egyik ágának bal partján, 15 kilométerre a Földközi-tengertől. Arab neve Resid, a város alapítója, Harun al Rasid kalifa után. A francia katonák a város megerősítése céljából sáncot ástak, és e munkálatok közepette Bouchard mérnök egy fekete bazalttáblát talált a földben. A táblán levő szöveg háromféle írással volt bevésve: hieroglif, démotikus és görög írással. A rosette-i követ a francia tudósok vették gondozásukba, mert sejtették, hogy abban olyan eszközre tettek szert, amelynek segítségével sikerül majd megfejteni a hieroglif írást. Az értékes leletet hajóra rakták, és útnak indították Franciaországba. Azonban az angolok kezére jutott, s végül ez utóbbiak megvásárolták. A londoni British Museumba került; mai napig is ott van (2. ábra).

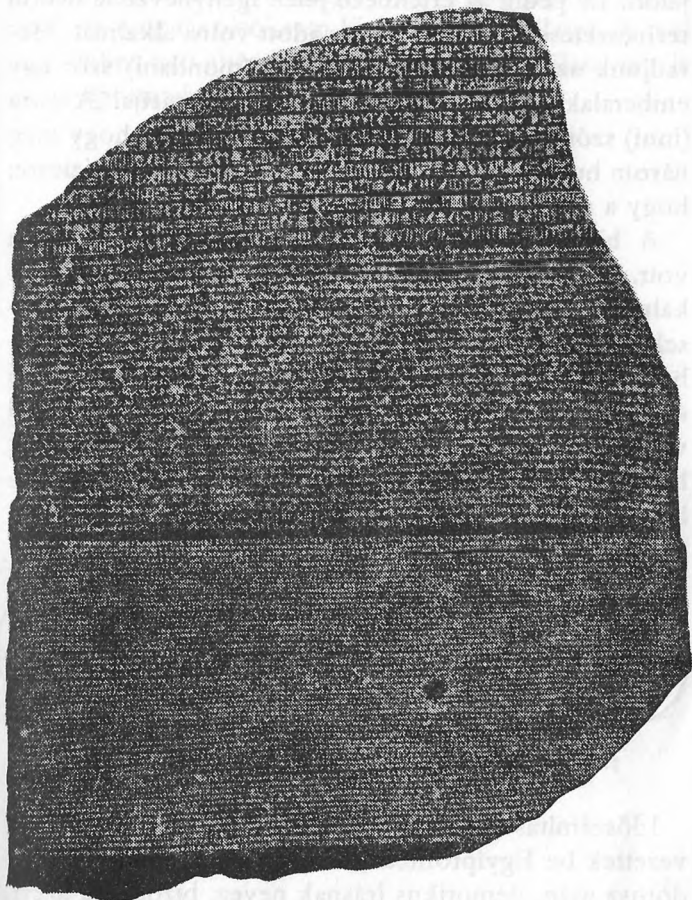
Az egyiptomi hadjárat tudományos eredményeit dí-

szes kiállítású kötetekben, *Description de l’Egypt* (Egyiptom leírása) cím alatt hozta nyilvánosságra a francia kormány. Az egyik kötetben méltatták a rosette-i követ is. A kő háromféle felirata lázba hozta a világ tudósait, de a hieroglifákat egy ideig még nem sikerült megfejteni. A görög felirat szerint a tábla Ptolemaiosz Epiphánész idejéből való, akit i. e. 197-ben egyiptomi papok ünnepeltek, s ezt két nyelven, háromféle írással örökítették meg.

A rosette-i kő hieroglifáinak megfejtése terén Thomas Young angol orvos tette meg az első eredményes lépést. A cambridge-i *Museum Criticum*-ban 1815-ben megjelent cikkében feltételezte, hogy a keretbe foglalt jelcsoportok uralkodók nevei. Megállapította 13 önálló mássalhangzójel hangértékét, és hogy azt milyen irányban kell olvasni.

A felirat megfejtése Jean François Champollion francia tudós nevéhez fűződik, aki a rejtvény kulcsát annak a felismerésnek segítségével találta meg, hogy a hieroglifákban vegyesen fordulnak elő szójelek, mássalhangzó-csoportok jelei, önálló mássalhangzójelek (betűjelek), hangérték nélküli determinatívumok, és ritkán pikto-grammok is. Champollion a táblán előforduló tulajdonnevek alapján, szorgalmas kutatással, lépésről lépésre haladva végül is elkészítette az első ősegyiptomi nyelvtant és szótárt. Nagy segítségére volt Champollionnak az a hieroglif és görög felírás, amelyet 1815-ben Banks talált Philaeben, és 1821-ben Angliába szállított. A hieroglif felírás két koszorúba foglalt betűcsoportot tartalmaz, melyek közül az egyik már a rosette-i kövön is szerepelt, és mint Ptolemaiosz neve ismert volt. A másik koszorúban Champollion a görög felírás segítségével felismerte Kleopatra nevét (3. ábra).

Az egyiptomi írásban 24 mássalhangzójel volt, amely a semita ábécével nagyjából megegyezik. Az egyiptomi-

2. A rosette-i kő egy részlete

ak, éppúgy, mint a többi keleti nép, magánhangzókat nem jelöltek az írásban. Ha pl. a zod (mondani) szót akarták leírni, csupán zd-t írtak. Úgynevezett értelmező (determinatív) jegyeket is használtak. Az értelmező jegyekre azért is szükség volt, mert az egyiptomi írásban egy és ugyanaz a jel hol szót, hol pedig mássalhangzót jelölt. Ez pedig az értelmező jelek igénybevétele nélkül természetesen sok félreértésre adott volna alkalmat. Maradjunk az előző példánál. A zod (mondani) szót egy emberalakkal jelölték, aki kezét ajkán tartja. A sura (inni) szót ugyanezzel a jellel ábrázolták, csak hogy még három hullámvonalat is rajzoltak melléje, amely jelezte, hogy a szó jelentése a vízzel van összefüggésben.

A hieroglif írás az egyiptomiak reprezentáló írása volt. Emlékoszlopokon, sírfeliratokon hieroglifákat alkalmaztak. A köznapi életben, levelezésben, feljegyzésekben a hieratikus (papi) írást használták, amely körülbelül úgy viszonylik a hieroglifákhoz, mint az írott betű a nyomtatott betűhöz. Ezt az írást nádtollal, ecsettel vetették papiruszra. A hieratikus írás jeleiben már csak homályosan ismerhetők fel az ábrázolt tárgyak, amelyekre utalnak.

3. Kleopatra és Ptolemaiosz neve a rosette-i kővön

Időszámításunk előtt a VIII. században újfajta írást vezettek be Egyiptomban, amelyet a tudomány, Hérodotosz után, démotikus írásnak nevez, bizonyára azért, mert maga a nyelv, amely ebben az írásban fennmaradt, nem a hieroglifák klasszikus nyelve, hanem üzleti és

magánügyekre vonatkozó iratokban használták, míg a hieroglifák nyelvét szent nyelvnek őrizték meg. A démotikus írás a hieratikus írás további leegyszerűsítése. Körülbelül 1000 esztendőn keresztül ezt az írást használták mindaddig, amíg a kereszténység elterjedésével az egyiptomiak is át nem vették a görög ábécét.

Az egyiptomi írás a maga idejében a legfejlettebb írás volt, de még távolról sem kielégítő és tökéletes. A mai értelemben vett ábécé tulajdonképpen feltalálása nem is az egyiptomiak, hanem a föníciaiak érdeme.

AZ ÉKÍRÁS. A NINIVEI KÖNYVTÁR.
A KÖNYVNYOMTATÁS ELSŐ NYOMAI

Négy évezreddel ezelőtt Ázsiában, a Tigris és Eufrátesz között elterülő síkságon, amely Mezopotámia néven ismeretes, nagy és művelt népek éltek, a sumérok és akkádok. Ezeknek már fejlett államformájuk volt, és hatalmas birodalmaknak vetették meg az alapját.

Rajtuk kívül kisebb népcsoportok és törzsi alakulatok is éltek itt, melyeknek nem volt állandó hazájuk, hanem nyájaikkal egyik területről a másikra vándoroltak, közöttük a zsidók népe is. Ur városát, a sumér birodalom fővárosát 1919-ben Wooley brit régész tárta fel, és ott bukkant az ékírás talán legrégebbi változatára.

Az ékírás megteremtése a sumérok érdeme. Ez az őskori kultúrnép i. e. 3200–3100 táján már fejlett mezőgazdasággal rendelkezett. Országát öntözőcsatornákat szeltek át, és – ami különösen figyelemre méltó – már ismerte az írást. Az ipar kifejlődése elé azonban akadályok tornyosultak, mert az ország fémekben, fában és kőben szegény volt. Annál több volt az agyag. Fel is használták minden elképzelhető célra. Agyagból építették házaikat, ebből készítették bútoraikat, hordóikat, ládáikat. Főképpen pedig – ami bennünket elsősorban érdekel – égetett agyagtáblákból készítették könyveiket.

Az i. e. 2000 után itt telepedtek le a semita amoriták a semita akkádok közé, és megalapították Babilóniát, tőlük délre pedig a perzsák telepedtek le.

Az időszámításunk előtti II. évezredben Assur városállam nagyhatalom lett Asszíria néven, az asszírok is

megjelentek a színen, és hatalmas birodalomnak vetették meg az alapját. A birodalom fővárosában mindenható királyok követték egymást. A mi vizsgálódásunk szempontjából a legfontosabb Asúrbanipal (vagy görög nevén Szardanapal) király uralkodása (i. e. 668–626). Asúrbanipalt az ókori világ legműveltebb uralkodói között emlegetik. Uralkodása alatt Ninive a tudományos és művészeti élet központja volt, s az uralkodó hatalmas könyvtárt alapított.

A nagy könyvtár, amelynek minden egyes könyve ékírással rótt égetett agyagtáblákból állott, a király halálát követő zavaros esztendőkből a méd-babilóniai támadás áldozata lett. A könyvek, minthogy cserepekből voltak, nem pusztultak el, de évezredekig várták feltámadásukat a föld alá temetve, amíg 1848-ban a British Museum, Layard tudós vezetésével expedíciót küldött Ninive romjainak feltárására. Ez alkalommal kerültek elő az asszír műveltség csodálatos emlékei, közöttük mintegy 60 000 darab ékírással agyagtábla, amelyekből 22 000 darabot a British Museumba szállítottak. Az ékírás megfejtése és az agyagtáblákra írt könyvtár feltárása egyszeriben bepillantást engedett az utókor számára Mezopotámia hétköznapi és kulturális életébe.

Akárcsak az egyiptomi hieroglifák, az ékírás megfejtése is sok nehézséget okozott az utókornak. Végül azonban Grotesfend német tudós XIX. század eleji kutatásait siker koronázta. Grotesfendnek sokkal nehezebb volt a dolga, mint a vele körülbelül egy időben munkálkodó Champollionnak a hieroglifák megfejtésénél, mert nem akadt keze ügyébe olyan kétnyelvű felirat, amilyen a rosette-i kő volt.

A perzsa királyszobrok vizsgálata közben feltűnt Grotesfendnek, hogy bizonyos jelcsoportok minden szobor feliratában előfordulnak. A gyakrabban visszatérő jelcsoportokból végre sikerült kibetűznie Dareios, Xer-

xés és Hystaspés nevét, majd pedig a régi perzsa királyok címét: „Királyok Királya.” Az út a továbbhaladáshoz most már biztosítva volt. Tizenkét írásjel ismeretében, Hérodotosz és más görög írók műveiben talált perzsa történelmi adatok elmés felhasználásával olyan kulcsot készített, amelynek segítségével, további következtetések és kombinációk alapján most már 60 jelet fejtett meg. A ninivei romokból előkerült Asúrbanipal király könyvtárának kibetűzése és megfejtése, a már Grotefend által vágott ösvényen, angol tudósok műve volt.

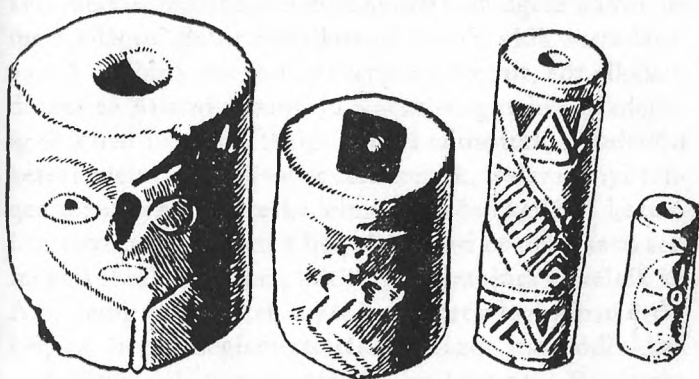
4. Ékírástós téglá első és hátsó oldala

Az ékírás jeleivel eleinte tárgyakat, később azonban már nehezebben kifejezhető fogalmakat is jelöltek. Kezdetben a sumérok fatáblára szögletes írásjeleket véstek. Később agyagtáblákra írtak, írásjeleik ettől kezdve ék alakúak. A még nedves agyagba ékszerű hegyben végződő pálcikákkal írták be a szöveget, azután az agyagot kiégették.

Egy-egy hangot, szótagot vagy egész szót az ék alakú jelek kombinált csoportja jelöl. Ezek az ékek függőlegesek, vízszintesek vagy ferdek. Előfordulnak sarkos ékek

is. Fele nagyságban alkalmazott ékek is gyakoriak. Az egymagában álló ferde éket szavak elválasztására használták (4. ábra).

Mezopotámiában azonban már ekkor is ismerték a későbbi könyvnyomtatás egyik előfutárát. Babilóniában és Asszíriában i. e. 3000 esztendővel minden városban sokszorosítottak szövegeket. A feltárt agyagtáblákon, a kézzel készített ékírások alatt hengerrel nyomtatott záradékot találunk. A mai múzeumokban az ékírásos agyagtáblák mellett rendre sorakoznak a kicsiny hengerek is, amelyek részben a mezopotámiai ásatásokból kerültek oda, részben pedig a mai iraki leányok nyakáról, akik e régi őskori leleteket nyakdíszként viselik (5. ábra).

5. Mezopotámiai ásatásokból származó pecséthengerek

Az ásatást vezető régészek szinte minden városban és faluban irattárakat fedeztek fel, amelyek a legkülönbözőbb oklevelekkel, magánfelek közötti szerződésekkel voltak tele. Az emberek nagy része nem tudott írni. Épp ezért, mint később a középkorban az európai városokban is, a piactéren írnok állt a közönség rendelkezésére, aki a törvényekben jártas volt. Az írnok nedves agyagot és írópálcikát tartott készenlétben. Ha ügyfelek

érkeztek, a nedves agyagból formás kis táblát gyúrt és a két ügyfél kívánságának megfelelően agyagba karcolta a megállapodást. Ennek befejeztével a felek elővették a nyakukon csüngő kis pecséthengert, és végiggördítették a friss agyagon. A táblát a napon megszáritották, s a megállapodás jogérvényes lett.

A FÖNÍCIAI ÍRÁS KIALAKULÁSA. A GÖRÖG ALFABÉTA KELETKEZÉSE

Fönícia keskeny partszegélyként terjedt a Libanon hegység lábától a Földközi-tengerig. Termékeny ország volt, tele erdőségekkel és ércben gazdag bányákkal. Partja előtt hullámszórt a hatalmas Földközi-tenger, amely akkoriban az egész világot jelentette. A föníciaiak mint kereskedők hajóikkal bebarangolták az egész akkor ismert világot. Bátor vállalkozók voltak, akik sorra látogatták a Földközi- és Égei-tenger városait, sőt elkalandoztak az Atlanti-óceánra, a Kanári-szigetekig, Madeiráig és a mai Brit-szigetekig. Ahová eljutottak, mindenütt kereskedelmi állomásokat létesítettek, valamennyi tenger menti város kereskedelmét és közlekedését kezükben tartották. Ezeken a helyeken ipari és művészeti termékeiket rabszolgákra, bőrökre és gyapjúra cserélték ki. Ami pedig bennünket, a késő utókort a legjobban érdekel, az, hogy megismertették a világot írásmódjukkal.

A föníciaiak ugyan századokon keresztül Egyiptom vazallusai voltak, de az i. e. XIII. században kivívták függetlenségüket, és hosszú időn keresztül meg is tartották. Fővárosuk, Szidón, a maga korában a leghatalmasabb és leggazdagabb városnak számított. Ők alapították a mai Tunisz helyén Karthágót is.

Nagy Sándor vetett véget Fönícia virágzásának. A macedón hódító az isszoszi csata után betört hadaival Föniciába, városait elpusztította, s lakosait rabszolgáknak hurcolta el.

A föníciaiak írása az ósemiták írásából, a protosínai

írásból alakult ki. Belőle alakult ki a görög írás, amelyből aztán a latin, és közvetve az egész európai írás fejlődött. A föníciai írás, mint minden keleti írás, jobbról balra haladt. Ábécéjük minden betűjének nevet adtak. A betűk neveit szó szerint átvette tőlük a héber nyelv, és mint látni fogjuk, bizonyos fokú változtatással a görög nyelv.

A föníciaiak ábécéjében az első betű *halef*, amely ökörfejet jelent, s ezt a *ha* hang jelölésére használták, második betűje *béth*, amely házat jelent, és ezzel jelölték a *b* betűt, a harmadik betűje *gimel*, amely tevét jelent, ez a *g* betű, a negyedik betűje *daleth*, amely ajtót jelent, és a *d* betűt jelölték vele.

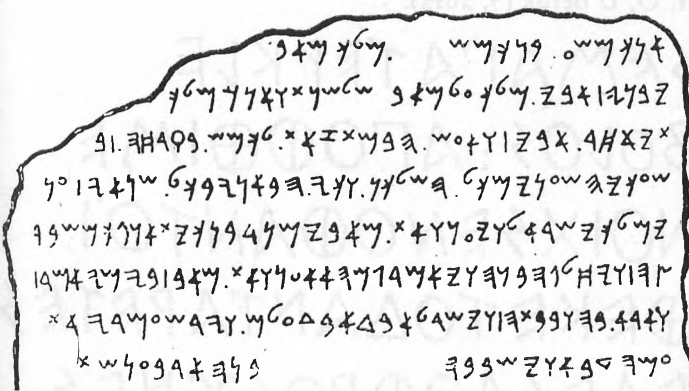
A föníciai írásnak legnevezetesebb fennmaradt emléke az ún. „moabita kő”. Ezt a követ a francia kutatók találták meg a Holt-tenger közelében, a XIX. század közepén. A kő az i. e. IX. századból származik, és Mésa, moabita király győzelmeit örökíti meg. Írásjeleit a kő felfedezése után nyomban lerajzolták, s előkészületet tettek a kő elszállítására. Az arabok nem jó szemmel nézték a francia tudósok szándékát, mert azt gyanították, hogy az idegenek nagy kincset találtak. Tüzet gyújtottak a kő alá, és amikor az izzott a forróságtól, hideg vizet zúdítottak rá. A kő darabokra hullott. Összeszedett darabjait a francia tudósok elszállították a párizsi Louvre-ba, s minthogy a tudósok a követ, a rajta levő feliratokkal együtt, pusztulása előtt lerajzolták, e rajz alapján a darabokat újból összeállították (6. ábra).

*

Egy görög rege szerint a betűírás tudományát Kadmosz hozta magával Föníciából. Ez a rege annyiban fedi a valóságot, hogy földrészünk minden magas kultúrájú népének írása keletről származik. Kadmosz állítólag 16 betűt hozott magával, amelyet később Palame-

dész még további négy betűvel egészített ki, majd pedig Epikharmész és a keoszi Szimonidész még újabb négy betűvel toldott meg.

Mi sem bizonyítja jobban az európai írás föníciai eredetét, mint a görög betűk nevei, és a legrégibb görög írás sorvezetése. Ha a mai ember az ábécéről beszél, nemigen gondol arra, hogy a betűjelek a föníciaiak haleph

6. A moabita kő

(görögül alpha), béth (görögül béta), gimel (görögül gamma), daleth (görögül delta) stb. betűjeleire vezethetők vissza. Az az ógörög szokás, hogy a sorvezetés jobbról balra halad, ugyanebből a forrásból ered, s csak később tértek át a balról jobbra haladó sorvezetésre. Közben azonban átmenet is volt a kétféle sorvezetés között, az úgynevezett bustrophedon (ökörfordulós) írás, amelynél a sorok, hasonlóan az eke elé fogott ökrök szántási irányához, váltogatva, egyszer jobbról balra, egyszer pedig balról jobbra haladtak. Sok reánk maradt feliraton, szobron, érmen ez az írásmód, sőt Szólon i. e. VI. századból származó törvényei rögzítésénél is ugyanezt a módszert követték. Csak száz esztendővel később szorította ki végérvényesen ezt az írás-

módot az általánosan bevezetett balról jobbra haladó írás.

A föníciai írás, mint a legtöbb keleti írás, csak a más-salhangzókat jelölte. A görög nyelv azonban nem nélkülözhetette a magánhangzókat. Ezeknek jelölésére olyan föníciai írásjeleket használtak fel, amelyekre a görög nyelvnek nem volt szüksége. Így keletkeztek az A, E, I, O, U betűk (7. ábra).

ΣΕΜΑΓΑΤΕΡΚΛΕ
ΒΟΛΟΣ : ΑΓΟΘΘΙΜΕ
ΝΟΙΧΣΕΝΟΘΑΝΤΟΙ
ΘΕΚΕΤΟΔΑΝΤΑΡΕΤΕΣ
ΕΔΕΣΑΟΘΡΟΣΥΝΕΣ

7. Ógörög írás

A korai görög írásokban még nem ismertek kis- és nagybetűket. Csak később, i. sz. a IX. században alakult ki a kétféle betűalak. A korábban használt betű lett a görög ábécé nagybetűje, és ehhez alakították ki a kisbetűket, az úgynevezett minusculát. Az ógörög írásban nem hagytak térközt az egyes szavak között. Az egész írás egybefolyt s az olvasónak kellett a szókezdéseket és -végződéseket olvasás közben érzékelnie. A fejlődés folyamán ez a hiányosság eltűnt.

A görögök szellemi élete – tudjuk – nemcsak a maga idejében állt korának legmagasabb fokán, de ma is csodálattal tekintünk művészeti alkotásaikra és gyönyörűséggel olvassuk irodalmi műveiket. Nincs tehát mit

csodálkozunk azon, hogy ez az ókori kis nép a betűt, azt az eszközt, amellyel örök életű irodalmi műveit maradandóvá tette, a maga képére, a maga irodalmi igényeinek és szükségletének megfelelően alakította, formáltotta, és úgy adta tovább az utókornak.

ÖTÖDIK FEJEZET

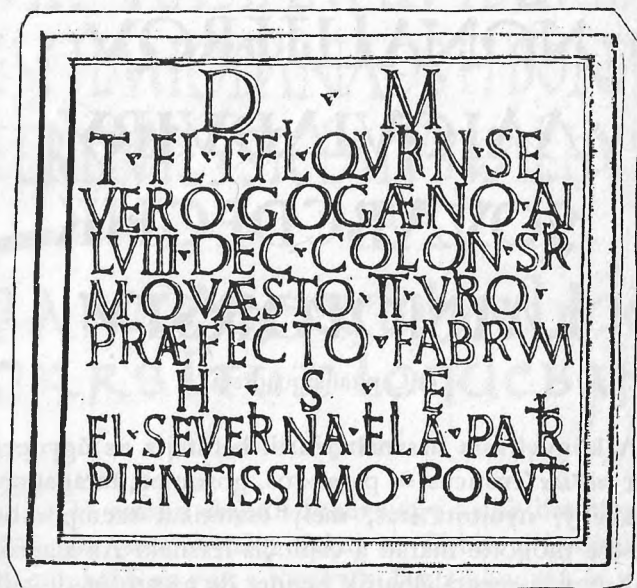
A RÓMAIAK ÍRÁSA

A latin írás – egyes kutatók szerint – a nyugati görög (dór-khalkidikei) írásból ered. Szerintük a Latiummal határos Cumae görög gyarmatosai révén került a rómaiakhoz. A dór-khalkidikei írás 24 betűjéből 21 betűt vett át a latin nyelv, majd később további két betű (G, Y) átvételével 23 betűre bővült a rómaiak ábécéje. Ez a 23 betűből álló ábécé a következő: A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V Z X Y. Az itt felsorolt betűk közül a Z betű lassanként elmaradt, a K betű alkalmazására csak egészen kivételes esetekben került sor (pl. Kalendae), U betűre nem volt szükségük, mert a V-t és U-t közös betűvel, a V betűvel jelölték. Írásukban nem tettek különbséget I és J között, ezért a J betűt sem használták.

A korai időkben még merev és szögletes volt a latin betűk alakja. Ezek a minden ritmust nélkülöző betűk láthatók a legrégibb római műemlékeken. A későbbi időkben mindinkább világos és tiszta vonalvezetésű betűk kerülnek a szobrokra, diadalívekre, emlékoszlopokra. Látható rajtuk, hogy a műemléket alkotó művész keze formálta a feliratok betűit is. Az egyhangú, esetlen betűalakokat felváltják a határozott rajzú, finom hajlatú, vastag és vékony vonalak játékából álló ritmikus betűalakok, amelyek nemcsak könnyebben olvashatók, de díszítő elemei is az emlékműnek.

A római betű művészi tökéletességű megnyilvánulása a *capitalis*. Legszebb formájában a Traian-oszlopon ma-

radt meg, amely a római fórumon ma is hirdeti Traianus császár dáciai hadjáratának dicsőségét. A damaszkuszi Apollodórosz építész alkotása ez a műremek, i. sz. 113-ból. Az oszlopon alkalmazott szövegsorok betűképeiben egyenlő magas és egyenlő értékű elemek sorakoznak, a sorok harmóniáját és ritmusát mi sem zavarja, a betűk magasságának és szélességének arányai finom érzékkel kiegyenlítettek, az egyes betűk közötti beosztás optikai és esztétikai szempontból tökéletes. A betűk szárait talpacskák, serifek (arab eredetű szó) zárják le (8. ábra).

8. Feliratos római kőlap

A *capitalis* betű alakját tulajdonképpen a kőfaragótechnika határozta meg. Szerkezetük is ehhez alkalmazkodik, mert nem írott, hanem tervezett, rajzolt képet nyújtanak. Erre vall egyébként ennek a betűfajtnak

két másik megnevezése: *monumental írás* (emlékmű latinul = monumentum) és *lapidar írás* (kő latinul = lapis).

A capitalis írást papiruszon és pergamenen kezdettől fogva könyvírásra is használták. A szerkezeti formák ugyan a könyv betűinél is megmaradtak, de az írószköznek és az írás technikájának a vésővel merőben ellentétes sajátossága miatt, a betűk alakjai változáson mentek át. A capitalis írás átalakult *capitalis quadratára*, amelynél a sor betűinek magassága egyenlő, és a betűk körülbelül olyan szélesek, mint amilyen magasak (innen származik a „quadrata” elnevezés) (9. ábra).

NONALITERQV
ΛIQVIADVIRY
SOVΛBCDEGHK
LMNOPQRSTV

9. Capitalis quadrata

A könyvírásra használt másik betűfajta az úgynevezett *rustica* (rusticus = parasztos, goromba, faragatlan). Keskeny, nyújtott írás, mely esztétikai szempontból messze mögötte marad a capitalis írásnak. Az alapformák ugyan megtalálhatók benne, de az anyag diktálta változások igen nagy mértékűek. Tollal vagy ecsettel írták, a kézírás követelményeihez alkalmazkodott, s ezért a leírás könnyebben és gyorsabban ment (10. ábra).

Időszámításunk szerinti 170 körül kezd kialakulni ennek a korszaknak az írása, az *unciális*, amely alapjában véve a régi római formából indul ki, de a szélesre vágott

hegyű író toll terméke. Az unciális írásban a betűk egyszerűbbé váltak és kerekdedek lettek. Az egyszerűség az írnivaló gyorsabb iramban történő elvégzésének, a kerekdedség főképpen a papíruszról a pergamenre való áttérésnek tulajdonítható. Az unciális lassanként kiszorította a capitalis quadratát és a rusticát (11. ábra).

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T
V X Y H A S T A M Q V I D Q V I D I D
E S T I L M I O D A N N A O S E I D O N A
F E R E N T E S S I C E A I V S V A L I D I S

10. Rustica

A A B C D D E E F F G H I L M O P
Q R R S T T U X L O Q U E B A N T

11. Unciale

Az V. század elejétől kezdve egy újabb betűtípus, a *félunciális* (semiunciale) alakul ki. Ebben a korszakban mindinkább az volt a törekvés, hogy könnyen és gyorsan végezzék az írást. A félunciális feltűnésével az európai írás fejlődésében nagy jelentőségű változás következett be. Kezdetről fogva egészen az unciális írásig bezárólag a betűk magassága egyenlő volt. A féluncialétól kezdve a betűk már különböző magasak, minthogy egyes betűknek alsó és felső száruk van. Ezeket a betű-

ket *minuscúláknak* nevezzük [literae minusculae (lat.) = kisbetűk]. Felső szára van a *b, d, h, k, l, t* betűknek, alsó szára az *f, g, p, q* betűknek. A felső és alsó szárok beleérnek az írásközökbe, a messze álló sorokat összekötik egymással, s ezzel a sorokba ritmust öntenek (12. ábra).

A B C D E F G H I J K L M N O P Q
R S S S T U X X · O M N I A Q U

12. Félunciale

Nagy Károly, a frankok királya, egyik római utazása alkalmával, 781-ben ismerkedett meg Alkuin szerzetessel, a „Rhetor Brittanicus”-szal, ahogyan kora nevezte. Az angol szerzetes mintaiskolát rendezett be Tours-ban. Ebben az iskolában hallgatta maga az uralkodó és egész családja Alkuin előadásait.

Alkuint más feladattal is megbízta az uralkodó. A nagy kiterjedésű birodalom kormányzásához igen sok írástudó hivatalnokra volt szükség. Ezeknek kiképzése Alkuinra hárult. Alkuin nemcsak hivatalnokokat, ha-

Ubi puellam duodecennem ab
uteromutam curauit
Ubi oleum sub eius benedictio
ne creuit et ampulla cum o
leo quod benedixerat super

13. Karolingi minuscula

nem könyvmásolókat is nevelt, és ezzel döntő szerepe volt az új betűforma, a *karolingi minuscula* megteremtésé-

ben (13. ábra). Már az uncialéban találunk nyomokat a kisbetű felé, a félunciale további lépést jelentett, Alkuin pedig végérvényesen kialakította a latin írás kisbetűjét, amelyet nálunk és a latin betűkkel író országokban ma is használnak. Betűi világosak, könnyen és gyorsan írhatók.

Az őskori és ókori nagy kultúrák írástörténetének ismertetésével eljutottunk a latin írásig, amelyből a magyar írás is sarjadt. Könyvünk feladata nem az írás történetének kimerítő taglalása, hanem a könyv kialakulásának ismertetése. Éppen ezért nem tértünk ki az előző oldalakon ismertetett írásoktól teljesen függetlenül alakult és önálló úton haladó kínai írásra, a görög írásból sarjadzott másik hajtásra, a cirill írásra, nem ismertettük a föníciai írásból kialakult héber írást, valamint a károli írás artisztikus hajtását, a gót írást, a későbbi schwabacher írást és a fraktúr írást sem. A magyar rovásírás hasonlóképpen nem tartozik tárgyunkhoz, mert a könyvekben használatos magyar betűk kialakulására nem volt hatása.

A GÖRÖGÖK ÉS RÓMAIAK KÖNYVEI

Az európai műveltségnek alapja a klasszikus antik görög és latin kultúra.

Milyenek voltak vajon azok a könyvek, amelyekbe ez a két régi kultúrnép irodalmát, művészetét, tudományát lefektette, s örökségül hagyta az utókor számára?

A görögök és rómaiak könyvei nem a ma használatos könyvek forgatható lapjaiból álltak, hanem tekercsekre írtak, akárcsak az egyiptomiak. A tekercseket az Afrikában termő papyrusnövényből állították elő. Innen származik a mai „papiros” elnevezés is. A legnagyobb papyrusztekercskönyvtár a macedóniai Nagy Sándorról, a világhódítóról elnevezett egyiptomi nagyvárosban, Alexandriában volt. Nagy Sándor halálával széthullott a macedón birodalom, s Egyiptom királya Nagy Sándor addigi helytartója, Ptolemaiosz Szotér lett. Uralkodása alatt Egyiptom műveltségének alapja a hellén kultúra lett. A kultúrának központja a tiszta hellén műveltségű Alexandria maradt, az ókor hatalmas világvárosa, gyönyörű építményeivel, palotáival, utcáival, tereivel, fürdőivel. Itt alapította meg Ptolemaiosz a világhírű könyvtárt, amelyben a görög műveltségnek minden irodalmi és tudományos értéke együtt volt.

A könyvtár több százezer tekercsből állt, s ma is mint az ókori világ legnagyobb könyvtáráról emlékeznek meg róla. A fehér márványból épült könyvtár a tudományos központ célját szolgáló Muzeion szerves része volt. Helyiségeiben szekrények sorakoztak, s ezek-

nek polcain foglaltak helyet a papirusztekercsek. A második Ptolemaiosz-uralkodó, Philadelphosz, egy fiókkönyvtárt is létesített Alexandriában, és ez a könyvtár a Szerapisz isten tiszteletére épült Szerapeionban kapott helyet. Az itt elhelyezett könyvtár nemcsak görög, hanem latin, egyiptomi és héber kéziratokat is tartalmazott.

A könyvtár 250 éven keresztül állandóan gyarapodott. Idők múltával azonban tragikus korszak virradt rá. I. e. 43-ban egy lázadás alkalmával kigyulladt. De még e végzettetjes tűz után is sok értékes könyv megmaradt. Később a megmentett könyvek nagy része is elpusztult. Egy felkelés alkalmával, 389-ben a keresztények, mint eretnekséget hirdető irodalmat, mintegy 100 000 kötetet égettek el.

Az időszámításunk előtti második században a rómaiak legyőzték a görögöket. E győzelem után megszámlálhatatlan művészeti alkotás került a római birodalomba, s ezekkel együtt temérdek görög könyv, de könyvkereskedő és könyvmásoló is. Ebben az időben nagy volt a kereslet Rómában a görög könyvek iránt.

A rómaiak maguk is írtak könyveket. Már ebben az időben olyan íróik voltak, mint Plautus, Terentius. Később Catullus, Cicero, Sallustius, és végül az aranykor nagy költői: Vergilius, Horatius, Ovidius, és a két nagy történetírója, Titus Livius és Tacitus. Könyvkiadók is voltak már. Amikor az író elkészült munkájával, a kész kéziratot átadta kiadójának, aki sok másolatot készíttetett róla, hogy a lehető legszélesebb körben tudja az író művét terjeszteni. A könyveket ebben az időben még kézzel másolták, s egy-egy kiadónak sok könyvmásoló állt szolgálatában.

A könyvmásolók rabszolgák voltak, s nagy részük Görögországból került Rómába. A kiadók a másoló

rabszolgákért, különösen ha görögül is tudtak, magas árakat fizettek.

A könyvek másolásának módja rendszerint az volt, hogy valaki a szöveget hangosan diktálta, s egész sereg rabszolga egyszerre, ütemesen írta. Gazdáik végletekig kihasználták őket. A rabszolga másolók gyorsan és temérdek órán át dolgoztak naponta. Egy-egy kiadványból néhány nap alatt 3–400 példány is elkészült. Mivel gyakran előfordult, hogy a másolók hibákat ejtettek az írásban, sok kiadó külön könyvmásolókat tartott, hogy azok a kézírásban előforduló hibákat utólag kijavítsák.

Az első római kiadót, akinek a neve is fennmaradt, Atticusnak hívták, aki barátja és kiadója volt Cicerónak. Nagyon gazdag ember hírében állt, akinek temérdek betanított rabszolga követte parancsát. A levelek közül, amelyeket Cicero írt Atticusnak, néhány még ma is megvan. Az egyik levélben például Cicero megtiltja Atticusnak, hogy művéből ki nem javított példányokat forgalomba hozzon. Egy másik levelében azt kérdezi Atticustól, hogy a hibát, amelyet ő, mármint Cicero, ejtett a kéziratában, kijavíttatta-e, mielőtt a kiadvány forgalomba került volna.

A könyvet alkotó tekercs göngyölt állapotban került a könyvtárba, s egy zsinóron csüngő kis lap (index, sillybes) tüntette fel a könyv tartalmát vagy címét. A kis lapoknak, amelyek rendszerint csontból készültek, az volt a rendeltetésük, mint a mai könyvgerinceknek. Az összegöngyölt tekercseket tokba helyezték. Ez a tok viszont a mai könyvek kötésének felelt meg.

A könyvnek előbb ismertetett régi formája még ma is használatos. A zsidók, régi hagyományaik alapján, Mózes öt könyvét pergamentekercsek formájában őrzik, amelyeket erre betanított emberek, akárcsak az ókori másolók, nagyon szép, sokszor művészi értékű

héber betűkkel írtak tele. Egy-egy ilyen tóratekercs Mózes öt könyvének teljes szövegét tartalmazza, s ünnepnapokon ezekből olvasnak fel részleteket.

A papiruszt hajókon szállították Egyiptomból Rómába. Minthogy pedig a papirusznövény kizárólag Egyiptomban termett, az ottani műhelyek e cikkekre világmonopóliumot élveztek. A világ minden tájára szállított papirusz elsőrendű áru volt, az egyiptomiaknak nem kellett versenytől tartaniok, ezért alaposan meg is kérték az árát. A papirusz teljesen kész állapotban került szállításra. Készítési módja aránylag egyszerű volt. A növény szárának belét széles csíkokra vagdalták, ezekre keresztirányban még egy réteg csíkot dolgoztak rá, s e két réteg csíkot maga a növényi nedv, mint természetes ragasztóanyag, szétválaszthatatlan egésszé ragasztotta össze. Hogy írásra alkalmassá tegyék, ugyanúgy, mint ma a papirozt, enyvezték. Az enyvét lisztből, vízből és ecetből készítették. Az így előkészített papiruszt leprévelték, megszárították, és amikor már minden nedvesség eltűnt belőle, a kissé érdes felületét kagylóval vagy csonttal csiszolták. A kész papiruszlap teljesen sima felületű lett, a csíkoknak, növényi erezeteknek még csak a nyoma sem látszott. Az ásatásokból előkerült papirusztekercsek is ilyenek, holott sok van közöttük, amely 3000 esztendő, nedvesség, féregrágás érte, de a rétegek felbomlásának legkisebb nyoma sem látható rajta.

A római kiadó az egyiptomi papiruszműhelyekkel állandó összeköttetésben volt. Szükségletéhez mértén különböző alakokra és minőségekre adta fel rendelését. Tudományos könyvekhez a nagyobb, költői művekhez a kisebb, kecsesebb alakokat hozatta. Plinius (i. sz. 23–79) feljegyzéseiből ismerjük a papirusz különböző minőségeit. Szerinte a legjobb minőségű volt a *hieratica*, amelyet később Augustus császár után *Augustának* neveztek, a következő jó minőségűt pedig a császár felesége után

Claudiának. Más írók szerint a műhelyek földrajzi fekvése szerint kapták az egyes fajták neveiket. *Saiticának* pl. a Sais városa melletti gyár készítményeit nevezték.

Sok rómainak volt magánkönyvtára. Julius Caesar nyilvános könyvtárt is tervezett, de tervét már nem valósíthatta meg. [Az első nyilvános könyvtárt i. e. 39-ben Gaius Asinius Pollio hadvezér, Caesar egykori bizalmasa alapította.] A könyvtárak száma idők folyamán mindinkább nőtt, úgyhogy i. sz. 350-ben már 28 nyilvános könyvtára volt Rómának. E könyvtárak romjait később kiásták. Arról tehát tudomásunk van, hol voltak a könyvtárak, de a papirusztekercsekből, amelyeket őriztek, nem maradt meg semmi.

Az egyetlen hely, ahol Egyiptomon kívül papirusztekercseket találtak, Herculaneum volt. Két római város, Pompeji és Herculaneum a Vezúv vulkán kitörő tüzes lávájának esett áldozatául, i. sz. 79-ben. Ez a két város 17 századon keresztül érintetlenül nyugodott a megkövesedett láva alatt, ugyanolyan állapotban, ahogyan a szörnyű katasztrófa a várost érte. 1754-ben kezdték el Herculaneum kiásását. Sok egyéb érdekes lelet között az egyik házban egy szobára bukkantak, amelynek falait körös-körül könyvespolcok övezték. A szoba közepén egy olvasóasztal állt, melyen az egykori olvasó kitergethette tekercsét. A polcokon levő tekercsek annyira elszenesedtek, hogy csak nagy ügyvel-bajjal lehetett egy részüket felnyitni és elolvasni. Antonio Piaggio már az 1750-es években sokat felgöngyölített, s máig több mint 800 tekercsből 1914 részletet olvastak el, és szövegeiket (köztük Epikurosz és Philodémosz azelőtt ismeretlen műveit) könyvekben megjelentették.

A KÖNYV ALAKJA MEGVÁLTOZIK.
KÓDEXEK, LÁNCOSKÖNYVEK

Gondoljuk csak el, milyen nehéz volna, ha kedvenc olvasmányainkat, a *Don Quijotét*, a *Szent Péter esernyőjét*, a *Tündérkertet*, a *Háború és békét* tekercsekről kellene olvasnunk. Milyen körülményesen, mennyi ügyel-bajjal jutnánk könyvünk végére. Nem csaphatnánk a hónunk alá, hogy ott és akkor olvassuk, ahol és amikor éppen kedvünk tartja. Nem vihetnénk magunkkal a szabadba vagy utazásra, mert a tekercs kitergetéséhez alkalmas olvasóasztal kell. A tekercs folytonos ide-oda csavargatása sem volna ínyünkre. Milyen vesződéssel járna a könyv egy-egy fejezetének újbóli elolvasása. Amíg a hosszú tekercsben a keresett részt megtalálnánk, annyi idő telne el, hogy inkább lemondanánk szándékunkról. Nem hódolhatnánk annak a rossz szokásunknak sem, hogy ágyban olvassunk, mert a tekercs erre aztán valóban nem alkalmas.

Az ókori népek évezredekén át még csak nem is gondolhattak arra, hogy a könyv alakján változtassanak. A papiruszlapok törékenyek és merevek voltak, nehezen lehetett őket hajtogatni. Más anyagra volt szükség.

Pergamon kisázsiai ókori város híres királya, II. Eumenész nagy műveltségű uralkodó volt, aki görög kultúrán nevelkedett. A másfél évszázaddal előbb létesült alexandriai könyvtár mintájára megalapította a pergamoni könyvtárt, s a hellén műveltség terjesztésére Athénból tudósokat és művészeket hívott udvarába. Ügynököket küldött szét az akkor már hanyatló görög

birodalomba, hogy értékes kéziratok után kutassanak. Az ügynökök nagy pénzeket ígértek a városok és tudósok tulajdonában levő kéziratokért, s ezzel magasra felverték az árakat. A Ptolemaioszok nem szívesen látták Pergamon királyában az erős versenytársat, és azt is zokon vették tőle, hogy nagyobb jövedelem ígéretével magához csábítja Alexandria legkitűnőbb tudósait. Elhatározták, hogy ezt az erős versenytársat letörik. E cél elérésére az egyiptomi kormány megtiltotta a papiruszkivitel Pergamonba.

A legenda szerint a pergamoni király találékonysága kifogott az egyiptomi parancson. Összehívatta tudósait, akik végül is megtalálták azt az anyagot, amellyel a papirusztekerceket pótolni lehet. A tudósok tanácsára a király elrendelte, hogy a bőrcserzők, a tímárok bőrből készítsenek olyan hárttyákat, amelyeket könyvek írásához lehet használni. [A valóság az, hogy a pergament az i. e. II. században sokfelé használták Kisázsiaiban. Borjú-, kecske- és juhbőrből valóban sikerült vékony, hajlékony, sárgásfehér színű lapokat előállítani oly módon, hogy a lenyúzott bőrt napokon keresztül meszes vízben áztatták, majd a megpuhult szőrzetet és húst lehúzva, a bőrt egy arra alkalmas kereten kifeszítették, és száradás után éles késsel mindkét oldalát lekaparták és habkővel csiszolták.]

Ezekről a hárttyákról kiderült, hogy könyvkészítésre sokkal jobban megfelelnek, mint az addig használt papirusz. Vágni, hajtogatni lehetett, s ellenállóképességük is sokszorososan felülmúlta a papiruszt.

A pergamoniak a pergament is tekerceksbe göngyöltették. Csak később ébredtek tudatára, hogy hajtogatva sokkal célszerűbb és kezelhetőbb könyveket lehet készíteni. Ezt az új anyagot Pergamon városáról, ahol először gyártották, pergamennek nevezték el, és ma is ezen a néven ismerik. Az új könyvanyagnak célszerű-

sége hozta létre a kódexeket, amelyek már a mai értelemben vett könyvek alakját mutatják. A kódexnek igen nagy előnyei vannak a tekerccsel szemben. Először is a pergamen mindkét oldalára írhattak, s ezzel jelentékeny anyagot és helyet takarítottak meg. Azonkívül sokkal tartósabbnak és külső behatásokkal szemben sokkal ellenállóbbnak bizonyult.

[A kódexek az i. sz. I. században tűntek fel, s a IV. században már világsszerte általánossá váltak.] A lapokat előbb összehajtották, azután láttak a megírásukhoz, s legvégül bekötötték.

A kódexek írása a középkorban már nem a rabszolgák dolga volt, mint egykor a rómaiaknál, hanem a kolostorokban élő szerzeteseké. Később nemcsak szerzetesek, hanem világi emberek is foglalkoztak kódexírással, mégpedig vagy ők maguk vállalták el egy-egy könyv elkészítését, vagy pedig valamelyik gazdag könyvgyűjtő szolgálatába léptek.

Az első kolostori másolóműhelyek Itáliában létesültek, ahol a Benedek-rendi szerzetesek reggeltől napestig szigorú fegyelem alatt, dolgozóasztaluk mellett másolták a bibliát és más szent könyveket. Innen terjedt át Írországra, s az ír másoló barátok eljutottak a kontinensre is, ahol ugyanezt a munkát végezték. Művészetüket megtanulták a velük érintkezésbe került szerzetesrendek tagjai, s rövidesen a kontinensen is kezdetét vette a kódexírás. A szerzetesek munkája a következőképpen ment végbe: a másolóműhely vezetője, a scrip-tuarius osztotta ki a scriptoroknak a munkát. A szerzetesek a kiosztott munka elvégzéséhez a pergameníveket összehajtották, majd hármat, négyet vagy ötöt egymásba raktak. Az összerakott íveket terniónak, quaterniónak, quinterniónak nevezték. A nagyobb alakú kódexekben két hasábra osztva írták a szöveget. A lap-számozás még ismeretlen volt, ehelyett minden oldal

aljára odaírták a következő oldal kezdőszavát, ezt a szót custosnak, őrszónak nevezték. A custost hosszú időn keresztül még a nyomtatott könyveknél is odaírták a lap aljára.

A scriptorok munkájának befejeztével a teleírt ívek a scriptuarius kezébe kerültek, aki ellenőrizte, korrigálta a szöveget, s keze jelével is ellátta. Ezután a rubricator munkája következett, aki vörös tintával úgynevezett rubrum-jelleggel megjelölte minden bekezdés első betűjét, gyakran alá is húzva a feketebetűs szöveg egy részét, s az eléggé nagy számú belső iniciálékat is bele-rajzolta a sorokba. A munka e részét rubrikálásnak nevezték. Ezután a miniator munkája következett, aki a könyv vagy fejezet kezdőbetűjét, az iniciálét rendszerint piros színnel, díszes kivitelben rajzolta meg. Az erre a célra használt festék a mínium volt, innen származik a miniator elnevezés is. A piros vagy kék színű kezdőbetűkbe ezután finom kis képecskéket, miniatúrákat festettek bele. Ez sokszor még a miniator munkája volt. – Ezután a hasábokat ornamentális díszítésekkel vették körül, „illuminálták”. A kódexeket mind díszesebbé igyekeztek tenni, s néha a sorok közé is kerültek apró ornamentális díszecskék. Szokásos volt – főleg a bizánci könyvfestők gyakorolták ezt –, hogy a pergamenlapokat is megfestették, vörös színűre, a lapokra aztán arany meg ezüst betűkkel másolták rá a szöveget.

A másoló szerzetesek a VIII. században, Nagy Károly tours-i udvarában is fontos szerephez jutottak. Alkuin, akinek szerepét már a karolingi minuscula létrehozásánál ismertettük, nemcsak az új betűk megteremtésében, hanem a kódexek díszítésében is új csapáson haladt. A kódexek miniatúrái, amelyek eddig csupán díszítésül szolgáltak, illusztráció jelleget vettek fel.

A másoló szerzetesek odaadó munkájának eredményeképpen a kódex valóságos műtárgy lett, amelyet

tulajdonosa mérhetetlenül nagy becsben tartott, és ezért láncokkal a polchoz láncoltatott, hogy valamiképpen lába ne keljen. Ezeket a könyveket libri catenati-nak (megláncolt könyveknek) nevezték. Ilyen megláncolt könyvtár ma is épségben áll az olasz Cesenában, a XIII. századból, a hollandiai Zutphenben és az angliai Trinity Hall (Cambridge) könyvtárában, a XIV. századból.

A temérdek gonddal és művészettel kiállított kódexlapokhoz megfelelő művészi kötés is kellett. A könyvkötő szerzetesek, akárcsak másoló társaik, minden tudással arra törekedtek, hogy a legszebb és legtökéletesebb kötésekkel lássák el a kódexeket.

A fatáblából készített fedelet rendszerint pergamennel vagy más nemes bőrrrel vonták be, s a bevont táblát arany vagy ezüst díszítésekkel, mesteri ötvösmunkákkal látták el. A díszekbe még drágaköveket, ametisztet, rubint, zafírt is belefoglaltak. Később, főképpen a könyvnyomtatás korában, áttértek az úgynevezett melegen való aranynyomásra, görgetőkkel és bélyegzővasakkal. Ezt a módszert a bibliofil könyvek kötésével foglalkozó könyvkötőmesterek még ma is használják.

Mi, magyarok, jogos büszkeséggel tekinthetünk vissza a kézzel írott és díszített kódexek korára. Könyvtáraink sok szép kódexet őriznek, amelyek itt készültek az országban.

Ezek: Anonymusnak, Béla király névtelen jegyzőjének latin nyelven 1200 körül írott históriája, szép nagy unciális kezdőbetűivel. Továbbá az 1228 körüli igen szép írású, sorai elején vörös meg kék iniciálékkal díszített Pray-kódexnek nevezett misekönyv, amelyben legrégibb nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd és Könyörgés is benne van. Kézai Simon krónikája, amely vörösbetűs címsoraival, kékre festett iniciálékkal, IV. László alatt, 1284 táján íródott latinul. A legbecsesebb és a legna-

gyobb művészi értéket jelentő kódexek két nagy királyunk nevéhez fűződnek.

I. (Nagy) Lajos királyunk számára 1358-ban írta meg Kálti Márk székesfehérvári kanonok, az ottani királysírok őre s a király levéltárosa azt a könyvet, amely a *Bécsi Képes Krónika* néven ismeretes. A kéziratos könyv latin nyelven mondja el az Árpád-kori magyarok történetét 1330-ig. A 142 miniatúrával, iniciálisokkal és ornamentikákkal ékes pergamenkódex a magyar kódexművészet legnagyobb szerű darabja. Pompás színezésű miniatúrái különféle jeleneteket ábrázolnak a magyar történelemből. Címlapját Nagy Lajos királyunk képmása és címere díszíti. Képeinek stílusa emlékeztet az esztergomi ásatásoknál feltárt Árpád-kori freskók stílusára. Illusztrációi a realiztikus képalkotás remekművei.

Másik nagy uralkodónk, Mátyás király Corvina könyvtára világhírű volt a maga idejében, 2000–2500 kötetével jelentős helyet foglalt el a XV. századi európai könyvgyűjtemények sorában. A „Bibliotheca Corvinianá”-t nemcsak a kéziratos kötetek száma, de azok tartalmi gazdagsága tette olyan jelentőssé. Európa nagy könyvtáraiban drága kincsként őriznek egy-egy ékes Corvina-kötetet. Mátyás az 1464-ben történt megkoronáztatása utáni esztendőekben kezdte gyűjteni könyvtára darabjait, megbízást adva embereinek, hogy az akkor ismeretes kéziratlelő helyeken, a németalföldi kolostorokban és másolóműhelyekben, Brüggeben és egyebütt minden jelentékeny kéziratot felvásároljanak vagy lemásoltassanak részére. De a gyűjtés valójában az 1476-os esztendővel vett nagyobb lendületet, Beatrix nápolyi királyleánnyal kötött házassága idején, amikor kiváló olasz humanisták, írók és költők vendégeskedtek állandóan a budai udvarban – körülvéve őt s a királylányát –, s akiknek lelkes könyvszeretete erősen szította

a király gyűjtési szenvedélyét. A Bizánc eleste után Olaszországba és más európai országokba menekült tudósok nemcsak a hellén kultúra iránti rajongásukat hozták magukkal, amit átplántálni igyekeztek, de értékes kéziratokat is, s ezekből Budára is jutott.

Mátyás, hogy könyvszükségletét ki tudja elégíteni, Budán – egyes források szerint – királyi könyvmásoló-festő és könyvkötő műhelyt állított fel, ahol állítólag időnként harminc idegen nemzetiségű könyvmásoló és díszítő is dolgozott a jeles miniator, Félix Ragusanus felügyelete alatt – aki a könyvkötészetnek is mestere volt. De ugyanakkor Firenzében is öt nagynevű miniatort foglalkoztatott, ezek: Attavante degli Attavanti, Boccardino Vecchio, a Gherardo és Monte del Fiora fivérek és Francesco del Cherico. A király közülük legjobban Attavante degli Attavantit kedvelte. A kitűnő kódexfestő valószínűleg Verrocchio műhelyében tanult, Leonardo da Vincivel egy időben. Dolgozott Federigo da Urbino herceg könyvtárának, a Medicieknek, de a legtöbbet Mátyás király részére. 31 kódexről tudunk, ami az ő keze nyomát viseli magán. Könyvtáraink szép Corvina-kötetei – nagyrészt olasz kódexfestők munkái – a *Brüsszeli Missale*, amelyet gazdag ornamentális keretdíszeknek médaillonjában Mátyás és Beatrix képmása s Buda látképe és négy nagyobb miniatúra díszít, ezután a Johannes Damascenus és a Joannis Chrysostomus *Homiliae* c. kötetei – ez utóbbiak Attavante hazánkban található művei. Itthon van még az ugyancsak Mátyás rendeletére készült *Hieronymus* és a *Brüsszeli Missale* díszítéseire emlékeztető *Philostratos*-kódex is. Attavante kódex a velencei „Biblioteca Marcianá”-ban őrzött, allegorikus képekkel illusztrált *Satyricon*, és Mátyás királynak a Vatikánban található imakönyve, s valószínűleg a Bakócz Tamás Párizsban őrzött Breviáriuma is az ő munkája.

Mátyás királyunk idejében Budán dolgozó olasz mester kezéből került ki a Kálmáncsehi Domokos székesfehérvári prépost számára készült Breviárium is.

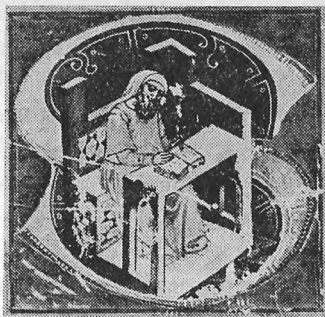
A „Bibliotheca Corviniana” a budai várpalota külön épületrészeiben, erre a célra díszesen átalakított két egymásba nyíló termet foglalt el, a falak mentén húzódó polcokon feküdtek a könyvek, amiket díszes függönyök óvtak a portól, a kutatók számára asztalok szolgáltak. Itt vitatkozott a király kedvenc humanistáival.

Mátyás könyvtára igazi humanista könyvtár volt, melyben egyaránt helyet foglaltak az ókori remekírókon kívül a latin egyházatyák, skolasztikusok és humanisták munkái, továbbá Horatius, Vergilius, Boccaccio, Dante, de filozófiai, természettudományi, hadászati és építészeti munkák is. Könyvtárosai kiváló olasz humanista írók voltak, így Marzio Galeotto, Taddeo Ugoletti, Bartolomeo Fontio.

A hitelesnek elismert Corvina-kötetek miniált címlapjain mindenütt fellelhető Mátyás hollós címere vagy Beatrix címere, s egyik-másiknak keretdíszében vagy médaillonjában Mátyás és Beatrix képmása is, de a feketésbarna és vöröses, kézi aranyozással dúsan díszített kecskebőr kötéses könyvek tábláin is ott van a hollós címer, vagy Magyarország és Csehország préselt címerképe.

A legjobb mesterek készítette kötések fényűző volta semmiben sem marad alatta a könyvek belső díszítésének. A bőrkötéseken kívül bordó-lila selyembársonyba is kötöttek könyveket – virágos díszes aranymetszéssel –, s a kötések tábláit zománcozott vagy aranyozott címeres kapcsok tartották össze.

A ma kétségtelenül valódiaknak elismert Corvin-kódexek száma 180-ra tehető. Ezek közül 32 darabot őriz az Országos Széchényi Könyvtár, 12-t az Egyetemi

14. Kódex-író barát képe

Könyvtár, 1-et a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, s 1-1-et Győr és Esztergom, összesen 47-et.)

Mátyás királynak 1490-ben bekövetkezett halálával a könyvtár pusztulásnak indult. Corvin János herceg, Mátyás fia, miután minden reménye megszűnt, hogy trónra kerüljön, az értékes kódexek egy részét magához vette és megszökött. Kinizsi Pál azonban seregével nyomon követte, és Baranyában utolérte. A könyvek vissza-kerültek helyükre. Mátyás utóda a trónon, II. Ulászló, nem törődött a könyvtárral, s őrizet nélkül hagyta. A könyvtárt látogató külföldi tudósok nem tudták megállni, hogy az őrizetlen könyvkincseket olykor-olykor meg ne dézsmálják. Ulászló király az udvarnál megforduló vendégeit megajándékozgatta egy-egy szép Corvina-kódexszel. Mohács után II. Lajos elestének hírére felesége, Habsburg Mária, egyéb értékek között sok kódexet is útnak indított hajón Bécs felé. A török megszállás után a még megmaradt könyvek nagy része Konstantinápolyba került a szultán udvarába. 1869-ben Abdul Aziz szultán ajándékozott Ferenc Józsefnek 4 Corvinát, majd 1877-ben II. Abdul Hamid szultán 35 darabot ajándékozott Magyarországnak, összesen 39 darabot, de ezek közül csak 15 darab a hiteles Corvina.

A KÍNAI PAPÍRGYÁRTÁS.
A PAPÍRKÉSZÍTÉS EURÓPÁBAN

A magyar nép történetét a kilencedik századig kevésbé ismerjük, mert mindazt, ami hazánkba költözése előtt történt nemzetünkkel, feljegyzések híján homály fedi. Kétségtelen, hogy a magyar nép az i. sz. I. és II. században őshazája rónáin még nomád életet élt s a műveltségnek alacsony fokán állott. De Európa más nemzeteinek műveltségi foka sem volt sokkal magasabb ebben az időben, az egy római birodalmat kivéve. Itt viszont már a hanyatlás jelei mutatkoztak, s néhány évszázad múlva bekövetkezett a teljes felbomlás, hogy helyet adjon az Európát előzőnlő barbár tömegeknek. Európának erre az alacsony kulturális színvonalára kell gondolnunk, amikor egy tőlünk távol élő csodálatos népről lesz szó, amely ebben az időben, de már sok évezreddel előbb is, magas fokú műveltséggel rendelkezett. Festészete, szobrászata, zenéje, iparművészete és ipara is olyan fejlett volt, amilyen fejlettséget Európában még a legnagyobb és leghaladottabb országok is legfeljebb a XV. században értek el.

Ez a csodálatos nép a kínai volt. Kína adta az első papirost a világnak. Caj-lun, a császár egyik minisztere i. sz. 105-ben faháncsból, kenderből, rongyból először készített papirost. Azt, hogy a kínai nemzet már abban az időben igen nagy jelentőséget tulajdonított Caj-lun találmányának, igazolja a császárnak Caj-lunnal szemben tanúsított figyelmessége. Maga elé rendelte a fel-találót, dicséretekkel és magas kitüntetéssel halmozta el,

sőt néhány év múlva, 1114-ben, érdemei elismerésül Lung-Ting hercegének nevezte ki. A kínai nép templomot épített tiszteletére, és még ezer esztendővel később is vallásos áldozatbemutatókkal hódolt emlékének.

Mielőtt Caj-lun a papirost feltalálta, a kínaiak selyemre és bambuszszeletekre írták könyveiket. A könnyebben kezelhető és olcsóbb papíros rövidesen kiszorította mindkettőt.

Sok idő eltelt, amíg Kína nagy jelentőségű találmányáról más népek is tudomást szereztek. A mongolok a kínaiak szomszédai voltak, s háborúskodásaik során leshették el a kínaiaktól a papírgyártás titkát. Közben jó néhány évszázad megint eltelt. Minthogy pedig az arabok ugyancsak szomszédai voltak a mongoloknak, közöttük is gyakori volt a háborúskodás. Az egyik háború alkalmával, 751-ben, az arabok elfoglalták Szamarkand városát, és az itt ejtett hadifoglyoktól megtanulták a papírkészítés titkát. Még ugyanabban a században Bagdadban is alakult papírkészítő műhely. 1200-ban Fezben, Marokkó fővárosában már 400 műhely dolgozott. A papírkészítés titka Afrika északi partvidékeiről eljutott a mórok lakta Pireneusi-félszigetre, majd pedig a félsziget északi felét lakó spanyolokhoz.

Nem állíthatjuk, hogy Európa nagy lelkesedéssel fogadta volna a papíros megjelenését. Csak 1272-ben kezdtek Európában – olasz földön, Ancona vidékén – papirost készíteni. Olaszországot viszont csak a XIV. században követte ezen az úton Franciaország, Németország és a többi nyugati állam. Az első ismert német papírkészítő Stromer Ulman volt, aki Nürnbergben 1390-ben állított fel papírmalmot. Szakmunkásokat hozatott Olaszországból, akiknek esküt kellett tenniök, hogy a papírkészítés titkát nem árulják el másoknak.

Magyarországon csak 1520 körülről vannak hiteles adataink papírmalomról. A XVI. századból már ismer-

jük a nagyszebeni, brassói és kolozsvári papírmalmokat.

Kínában éppúgy, mint Európában, sokáig csak kézzel készítették a papírost. Rongyokat áztattak vízben, majd – fehérítés céljából – mészsoldatban addig főzték és kalapálták, amíg minden rostjuk különvált, és sűrű tejszerű pép lett belőlük. Ebből a pépből a papírkészítő mester egy farámával meregetett, amelyre rézdrótból készített szita volt feszítve. A rámának fedele is volt. Amikor a mester a rámat kihúzta a folyadékból és ráhajtotta a fedelet, a szita alján kicsurgott a felesleges víz. Az így nyert papírost lepréselte, hogy nedvességét teljesen eltávolítsa, majd kiteregegette száradásra (15. ábra). Száradás után enyvvvel vagy keményítővel kezelte, hogy csökkentse a papír szívóképeségét. A készített papíros nagysága az alkalmazott ráma nagyságától függött. Általában kétféle méretű papíros készült: az egyik méret 50×70 cm, a másik 30×50 cm. Figyelemre méltó, hogy az első méret mai napig is használatban van s pontosan megfelel a B/2 szabványnak. Az elkészített papírost rizsmák-ba csomagolták. Egy rizsma 450 ívet foglalt magában. (A mai ún. újrizsma fogalma alatt 1000 ív papírost értünk.)

Európában az első papírosokat nem fogadták túlságosan nagy bizalommal, a tartósságában kételkedtek. Kétségtelen, hogy a Közép-Európában készített papíros minősége sokáig elmaradt az olasz papírosoké mögött. Ennek elsősorban a megfelelő nyersanyag hiánya volt az oka; a rongyhulladék ebben az időben még gyapjúanyag volt, mert az öltözködésnél a lakosság nagy tömege még nem használta a vásznat. Csak a XV. században, amikor a vászon fehérnemű már általánossá vált, került elegendő mennyiségű vászonanyag a rongyhulladék közé, s ezzel a Közép-Európában készített papír minősége is tetemesen megjavult.

15. Papírkészítés merítéssel

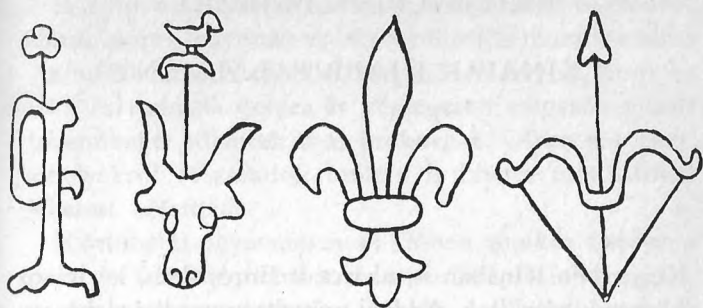
A papírszükséglet rohamos emelkedése mind nagyobb gondot okozott a gyártóknak, mert nem tudták a megnagyobbodott szükséglet számára a kellő mennyiségű hulladékrongyot biztosítani. A tudomány feladata volt, hogy a rongyhulladék helyett megfelelő póanyagot találjon. Réaumur, a híres francia fizikus és mások javaslatai mellett Schöffler Christian regensburgi lelkész 1765-ben megjelent hatkötetes művében foglalkozik ezzel a kérdéssel, és a legkülönbözőbb anyagokat ajánlja a rongy pótlására. Példaként a darazsat említi, amely korhadt fák és fűvek szétporlasztásával papiroshoz hasonló anyagot állít elő, és ebből építi a fészkét. Könyvéhez mintákat is mellékel, amelyek között szőlővenyigéből, komlóból, csalánból és turfából készített papiros is akad. Bár a bemutatott anyagok finom papiros gyártására nem voltak alkalmasak, mégis utat mutatott, ame-

lyen az őt követő feltalálók haladhattak. És valóban: 1840-ben eljutottak a fa köszörüléséhez, amelynek eredménye a faköszörület volt. Ez az anyag azonban egymagában csupán silányabb minőségű papiros céljára felelt meg. Csak amikor a faköszörületből tiszta cellulózét állítottak elő, vált a fa a papiros legfontosabb nyersanyagává. Az újra feldolgozásra kerülő használt papiros is jó nyersanyagpótló, igaz ugyan, hogy csak kevésbé jó minőségű papiros gyártására használható, mert az ismételt feldolgozás következtében a cellulóztartalom csökken és a rostok rövidebbek lesznek.

Napjainkban a papirosgyártás már gépesítve van. Az első síkszítás papirosgyártó gépet 1799-ben találták fel. Ez a gép már nem meríti a papirospépet, hanem a szita felett az anyag rázódik s ennek következtében vég nélküli papiros jön létre. A géphez 1820-ban szárítóhengert is építettek. E fölött halad el a szitáról kikerülő papiros, és így teljesen száraz állapotban hagyja el a gépet. Ma már hatalmas gépóriások készítenek a papirost, amelyek hét és fél méter széles papiroshengereket gyártanak. Az így nyert papirost szintén gépi úton, megfelelő méretekre felaprítják.

A papiros történetének szempontjából, annak megállapítására, hogy egyes kéziratok vagy nyomdai termékek mely időpontból származnak, nagy jelentősége van a vízjelnek. Az újabb kori papirosokban is találunk vízjelet. Ha világosság felé tartva átnézünk a papirosra, a papír színénél némileg világosabb rajzot veszünk észre. A régi, kézzel merített papirosoknál a vízjelet úgy állították elő, hogy a rajz drótból készített vázát a drótszita felületére erősítették. Mivel a drót magasabban állt, mint a szita, a papirosanyag ezen a helyen valamivel vékonyabb lett, s átnézetben világosabb vonalakat mutatott, mint a papiros egyéb része (16. ábra).

A vízjel alkalmazásának ismertetett módja természe-

16. Merített papirosok vízjelei

tesen csak a merített papirosokra érvényes. A modern síkszítás gépeknél ez a megoldás nem megfelelő. Itt más eljárásra volt szükség, mert a végtelen szita és annak erős hajlásai lehetetlenné teszik a drótból készített forma felszerelését. E gépeknél az úgynevezett egoutteur látja el a papirost vízjellel. Az egoutteur egy kisebb átmérőjű henger, amelyen a vízjelnek szánt ábra kidomborodik, s amely a síkszítán továbbhaladó, még nedves papíryanagba bemélyül. Az egoutteur-vízjel élessége nem olyan határozott, mint a merített papirosoké.

A papiros Európában a könyvnyomtatás feltalálásának küszöbén jelent meg. A könyvnyomtatás nem fejlődhetett volna ki, és rövid idő alatt nem hódította volna meg a világot, ha kellő időben nem állt volna rendelkezésére olyan tökéletes és olcsó nyomtatási alap, mint a papiros.

A KÍNAIAK ÚJABB TALÁLTMÁNYA

Kezdetben Kínában is, akárcsak Európában, kézirásos könyvek készültek. A kínai műveltség gazdag tárházait, a könyveket hatalmas könyvtárakba gyűjtötték, s ez utóbbiak részére a császári ház pompás palotákat építtetett. A könyvtárakban található könyvekről rendszeres könyvjegyzékek készültek, amelyek a könyvhöz tartozó jegyzeteket és magyarázatokat is tartalmazták.

Jóval időszámításunk előtt a kínaiak elhatározták, hogy klasszikusaik műveit minél nagyobb számban fogják lemásolni. Az e célra kiszemelt könyvekről a könyvmásolók egész serege nagy példányszámban készítette a másolatokat. A sok másolás miatt természetesen elkerülhetetlen volt, hogy hibák ne csússzanak a szövegbe, elírások ne forduljanak elő. Amikor észrevették, hogy az eredeti szöveg és az országban található szövegek között komoly eltérések vannak, elhatározták, hogy a klasszikusok remekműveinek minden szavát, minden betűjét az utókor számára megőrzik. E cél elérésére i. sz. 175-ben öt klasszikus műnek a szövegét kezdték kőbe vésni.

A könyvek írásjelei olyan alakban készültek, ahogyan emléktáblákon, sírköveken látjuk a síkból kiemelkedő szöveget. De a sokszorosítás céljára készítenő formának olyannak kell lennie, mintha a szöveget tükörben néznénk, vagyis úgynevezett tükörfordítottnak, hogy azután az erről készítenő lenyomat a helyes, megszokott képet adja.

A kőbe vésett táblákról tehát nem lehetett sokszorozni, mert a lenyomat az írás fordítottját mutatta volna. Az intézkedésnek egyetlen eredménye az volt, hogy az írók és tudósok helyes és véglegesen megszövegezett írásműveket adhattak át az utókornak. Olyan műveket, amelyekről évszázadok múltán is hiteles másolatokat lehetett készíteni.

Körülbelül ugyanabban az időben, amikor Caj-lun a papirost feltalálta, tehát az I. században, indult meg Kínában a könyvnyomtatás. Először csak képeket véstek kőbe tükörfordítottan, s ezeket befestékezve, levonatokat készítettek róluk. A VIII. században pedig már fátáblákról nyomtatták a könyveket a kínaiak.

Az első nyomtatott könyv napvilágra jutásának regényes a históriája, és ennek hazánkfia, Stein Aurél ázsiai utazó személyében magyar vonatkozásai is vannak.

Kínában, a turkesztáni határhoz közel nagy szikla mered az égnek. A szikla az üres barlangok tömegét rejtí magában. Évszázadokkal ezelőtt, a negyedik században remeték éltek ezekben a barlangokban, amelyeket az „Ezer Buddha barlangjának” neveztek. Jóval később, a XI. században temérdek kincset halmoztak fel a barlangokban, hogy háborús pusztításoktól és egyéb viszontagságoktól az utókor számára megőrizték azokat. A barlangokat a kincsek összehordása után befalazták, mégpedig olyan ügyesen, hogy a befalazás helyét a sziklafaltól meg sem lehetett különböztetni. Amikor a falazással elkészültek, a felhúzott falakat, de a szikla falainak egy részét is ékes falfestményekkel díszítették. A befalazott kincs háborítatlanul nyugodott helyén, anélkül hogy valaki sejtette volna, mi rejlik a sziklafalak mögött.

Az 1900-as évek táján egy Vang Tao-si nevezetű szerzetesnek eszébe jutott, hogy jó volna már a sziklafalakon levő képeket kissé kijavítani, mert az évszázadok meg-

viselték azokat. Amikor a festményeket restaurálni kezdte, észrevette, hogy a fal egyes helyeken téglából épült. Nyomban lebontották a téglafalat, s mögötte megtalálták a közel egy évezred előtt elrejtett kincseket. Az egyik helyiség ezer és ezer kézirattekerccsel volt tele. A tekercseken levő évszámokból megállapították, hogy a IV. és X. század közötti időből származnak. E kéziratok között találtak rá az első nyomtatott könyvre.

Itt kapcsolódik a történetbe Stein Aurél, aki 1907 tavaszán Kelet-Turkesztánt járta, és felkereste az „Ezer Buddha barlangot”. Itt találkozott Vang Tao-si szerzetessel, aki hosszas rábeszélés után beleegyezését adta, hogy Stein Aurél megtekinthesse a feltárt barlangok kincseit. A magyar tudós, látván azt a felmérhetetlen értéket, amelyet a tudomány számára az irattekercsek jelentettek, ezüst patkókkal megvesztegette a szerzetest, s az éjszakák leple alatt 3000 tekercset, 6000 okiratot és sok száz festett templomi zászlót hordatott el a barlangból. E zsákmányt kicsempészte az országból, s a British Museumba szállította, ahol mai napig is őrzik e műkincseket.

A British Museumba szállított tekercsek között találtak meg a világ legrégebbi fatábláról nyomtatott könyvét. A tekercs alakú könyv eleje egy isten képét ábrázolja, amint a trónján ül és egy előtte térdelő öregemberhez beszél. Körülötte Buddha-szerzetesek állnak. A könyvet, egyik felirata szerint, Wang Csieh nyomtatta „a legnagyobb tisztelettel szülei örök emlékezetére”. Címe *Gyémánt Sutra*. Nyomtatási éve megfelel a mi időszámításunk 868. évének (17. ábra).

Közel egy évszázaddal később a kínai császár rendeletet adott ki, mely szerint a nehezen megmunkálható és nehezen kezelhető kő helyett a jövőben a könnyebben formálható fát kell használni nyomóformák előállítására. Parancsot adott arra is, hogy az öt nagy klasszikus író

17. Részlet a GYÉMÁNT SUTRÁból

könyvét fába kell metszeni, és az ezekről készített nyomokat szerte a birodalomban terjeszteni kell, hogy a népnek is alkalma legyen a kínai irodalom remekeivel megismerkedni. A fametszés módszere az volt, hogy a simára csiszolt keményfa-táblára tükörfordítottan felrajzolták a szöveget, és az írásjeleket épségben hagyva, a fa többi részét kivésték. A nyomás viszont úgy ment végbe, hogy a fatáblán kiemelkedő felületet befestékezték, benedvesített papirost helyeztek rá, alkalmas eszközzel végigdörzsölték, majd pedig óvatosan leszedték a tábláról.

A XI. században Pi Seing kovács feltalálta a mozgatható betűkkel való nyomtatást. Pi Seing az írásjeleket agyagból formálta ki, s mivel nyomásra így alkalmatlannak voltak, porcelánná égette és úgy szedte, ahogyan a mai betűket szedjük. Később fából faragott írásjeleket is használtak, s ezeket kúp alakú, sokrekeszes szekrényekben tartották. Ha a sokjelű kínai írásra gondolunk, elképzelhetjük, hogy Kínában milyen nehéz és bonyolult művelet a betűszedés.

A koreaiaknál az írásjelek készítésének új módszere alakult ki. Minthogy a fából készült jelek hamar elhasználódtak, ők homokformába fémből öntötték a jeleket.

Láthatjuk, hogy a mozgatható betűkkel történő nyomtatást, amelyet Európában Gutenberg talált fel, Kínában már 400 évvel korábban ismerték. Az igazság kedvéért azonban meg kell állapítanunk, hogy ez a találmány Kínában nem vált be, mert mint mondtuk, a kínai írásjelek sokfélesége a szedés műveletét nehezkesse tette. Az európai nyelvek ábécéjének mindössze 24 betűje ezzel szemben lehetővé tette, hogy a mozgatható betűkkel való nyomtatás Európában gyors iramban elterjedjen.

Kínában a tekercs alakú könyvformáról rövidesen áttértek a lapozható könyvre. Az európaiaktól eltérően könyveik olyanok voltak, mint nálunk a kisgyermekek számára készülő, kitergethető leporelló képeskönyvek, azzal az eltéréssel, hogy a papirosnak csak az egyik oldalára nyomtak, s úgy hajtották össze, hogy az üres oldalak a hajtáson belül estek. Ilyen módszerrel a lapokat nem lehetett rakásokba (lágokba) helyezni, s ezzel magyarázható az is, hogy a kínai könyvek fűzés helyett átszúrással készültek; a lapokat fahánccsal, raffiával a fedélen keresztül fogták össze. A könyvek nagy része ma is így készül Kínában.

GUTENBERG MŰKÖDÉSÉNEK
ELŐZMÉNYEI

A Gutenberg korszakalkotó találmányát megelőző időknek talán legkeresettebb könyve a biblia volt. Ezt másolták a kolostorok magányában a legnagyobb gondossággal és buzgalommal. De nemcsak az illuminatorok és miniatorok munkájával készült, hanem a csak éppen lemásolt s egy-két iniciáléval ellátott példány is költséges voltánál fogva megszerezhetetlen volt. A drága, kézzel írott kódexek csak dúsgazdag emberek, királyok, főurak vagy kolostorok, egyetemi könyvtárak részére voltak hozzáférhetők. Dante *Isteni Színjátéka*, Boccaccio elbeszélései, Petrarca szonettjei, Chaucer *Canterbury meséi* és a világirodalom akkori más nagy alkotásai ismeretlenek voltak kortársaik túlnyomó többsége előtt, akik nagy íróik, költőik, gondolkodóik, a régi klasszikusok munkáihoz nem juthattak hozzá.

Gutenberget állandóan foglalkoztatta az a gondolat, hogy miképpen juttathatná kortársait a kódexekhez hasonlóan szép, de könnyebben hozzáférhető könyvek birtokába. A könyvek sokszorosítását nyomtatási eljárással, találmányának tökéletesítésével igyekezett megoldani, s ezt tizenhét esztendei kísérletezéssel s vagyonának feláldozásával érte el.

Beszéltünk már arról, hogy a kínai nép sok évszázaddal Gutenberg előtt már ismerte a könyvnyomtatást. Főképpen a táblanyomatok készítése terén ért el nagy eredményeket. A táblanyomtatás módszereinek megismerését voltaképpen a játékkártyák elterjedésének kö-

szönhetjük. Kínában már közel 2000 évvel ezelőtt ismerték a játékkártyákat. Nem tudjuk biztosan, hogy milyen úton jutott el a játékkártya Európába. Lehetséges, hogy a XIII. században a mongolok révén, de az is lehetséges, hogy arab–mór közvetítéssel a Pireneusi-félsziget volt a továbbadó, vagy pedig – és ez a legvalószínűbb – az olaszok közvetítésével jutott el hozzánk. Egy azonban biztos: a kártyajáték a XIII. század közepén válik általánosan ismertté és népszerűvé.

Eleinte kézzel festették az egyes lapokat, de a XIV. században már fába vésték a figurákat, s ezekről a fatáblákról dörgölés útján készítették a nyomtatokat.

Az aránylag olcsón hozzáférhető kártya rohamos gyorsasággal terjedt el az egész kontinensen, annak ellenére, hogy a papok minden lehetőt elkövettek a kártyajáték megakadályozására. Prédikációikban a játékosoknak az elkárhozást helyezték kilátásba. Ám közben felfigyeltek a kártya technikai előállításában rejlő lehetőségekre. Azonos eljárással szentképeket kezdtek készíteni. A szentek képét fába metszették, a kimetszett fát befestették tintával, majd ráhelyezték a papírost, dörgölő labdával erősen végigdörgölve annak felületét, előállították a nyomatot. A dörgölő labda bőrből készült, lószőrrel és posztódarabkákka tömték keményre. A fametszetű szentképeket vásárokon, búcsúkon árusították. Később a szentképek alá rövid szövegeket is metszettek. Ilyen az 1423-ból származó *Szent Kristóf* képe (18. ábra).

A táblanyomatok készítése mind nagyobb és szélesebb körre terjedt ki. Már nemcsak egyháziak, hanem világiak is művelték, és nemcsak egylapos nyomtatványt készítettek így, hanem könyveket is. Fába metszették a bibliai jeleneteket, és a több lapból álló levonatokat kötetbe gyűjtve árusították. Táblanyomatos eljárással készültek iskoláskönyvek is. Ezek a könyvek

18. Szent Kristófot ábrázoló fatábla-nyomat

képek nélkül csupán szöveget tartalmaztak. Legnépszerűbbek voltak közöttük a Donatusok. Aelius Donatus, Hieronymus tanítómestere, a IV. században Rómában élt, és az elemi oktatásra kitűnően bevált latin nyelvkönyvet írt. Nyelvkönyve a középkorban a leghasználatosabb tankönyv volt a XV. század végéig.

A fatáblákról való sokszorosítással kezdődött Európában a mechanikus úton előállított könyvek készítése. Az eljárást azonban még nem nevezhetjük könyvnyomtatásnak, mert, mint láttuk, nem könyvnyomdai sajtóval, hanem a papirosnak a fatábla kiemelkedő felületeihez való dörgölése útján sokszorosítottak. Minthogy a betűk és illusztrációk képe ennek következtében erősen benyomódott a papiros felületébe, s így a papiros hátán a túloldali nyomás tetemesen kidomborodott, csak egyik oldalára nyomtak, és az üresen maradt oldalakat össze-

ragasztották. A kutató tudósok a nyomatokat görög néven anopisztografikus (egyoldalal) nyomatoknak nevezték.

Mintegy 50 ilyen nyomat maradt ránk, amelyek legtöbbször vallásos tárgyú vagy pedig népies históriákat tartalmaznak. A *Biblia Pauperum* (Szegények Bibliája) című könyv gyönyörű képkompozícióival, temérdek figurájával és artisztikus szövegelhelyezéseivel magas színvonalú munka. A művésziesen, szalagszerűen elhelyezett szöveg a tipográfiai szabályok szigorú betartásával készült.

Magas színvonalú táblanyomatú könyv a 24 lap terjedelmű *Ars moriendi* (A meghalás művészete) is (19. ábra), amelynek két lapja az előszót tartalmazza, míg a további lapok egyik oldalán kép, a másik, szemben fekvő

19. Az ARS MORIENDI c. fatábla-nyomatos könyv egy lapja

oldalán pedig a vonatkozó szöveg van. Nevezetes még az *Ars memorandi* (Az emlékezés művészete) is.

A táblanyomtatás elterjedésére jellemző, hogy művelői a XV. században már céhekbe tömörültek. Ennek az új mesterségnek elsősorban Németország és Hollandia volt a hazája, és vitathatatlan, hogy ez volt az utolsó lépés a könyvnyomtatás feltalálása felé.

Gutenberg neve ma már mindenütt egybeforrott a könyvnyomtatás feltalálásának fogalmával, pedig volt idő, amikor a nagy feltaláló érdemét kétségbe vonták. Évszázadokon keresztül sok és heves vita folyt erről a kérdésről. Egyesek azt állították, hogy a táblanyomtatásból fejlődött ki a könyvnyomtatás, mások – különböző nemzetek tudósai – saját nemzetüknek tulajdonították ezt a nagy jelentőségű találmányt. A következőkben látni fogjuk, hogy Gutenberg érdemét már életében is vitássá akarták tenni. Volt idő – a XVI. és XVII. században –, amikor majdnem feledésbe merült a feltaláló neve. Végül is szorgos kutatás után diadalra segítették az igazságot, és ma az egész világ elismeri, hogy a könyvnyomtatás feltalálása egyedül Gutenberg érdeme.

Hajdanában hét város versengett a dicsőségért, hogy Homérosz szülőföldjének nevezhesse magát. Nem csodálható, hogy a könyvnyomtatás bölcsőjének nevére is sok város és sok ország tartott igényt. Közülük azonban csak azt az egyet érdemes megemlíteni, amelynek születésével komoly és legtöbbször jóhiszemű tudósok évszázadokon át igyekeztek Gutenberg nevét elhomályosítani.

A hollandiai Haarlem városáról van szó. Itt született Lourens Jansoon Coster, aki évszázadokon keresztül úgy élt, különösen a holland nép tudatában, mint a könyvnyomtatás mesterségének feltalálója. Hálás nemzete 1856-ban még szobrot is emelt Haarlemben emlékeztére.

A Coster-legendának Hadrian de Jonghe (latinul Adrianus Junius) hollandi orvos és történétíró 1566 és 68 között megjelent *Batavia* című könyve adott tápot. A szerző hosszadalmasan elbeszéli, hogy 1438-ban élt Haarlemben egy Lourens Jansoon Coster nevű sekrestyés, aki egy erdei sétája alkalmával a fák kérgéből – csak úgy időtöltésből – betűalakokat faragott ki, mégpedig tükörfordítottan. Ezeket szavakká egyesítette, majd unokái mulatságára tintával lenyomatot készített róluk. A közönséges tinta azonban nem volt alkalmas nyomásra, amiért is vejének segítségével jobb, sűrűbb festéket készített. Ennek felhasználásával a fára metszett képeket és a körjük állított mozgatható betűket már sikerült lenyomtatnia. Ilyen módon egy egész könyvet készített, amelyet állítólag Junius maga is látott.

A fából faragott betűkről Coster lassan áttért az öntött ólombetűkre. Ez az új találmány széltében-hosszában nagy tetszést aratott, s a nyomtatott könyveknek sok vevője akadt. A feltaláló gazdag ember lett. A mindinkább szaporodó munka arra készítette Costert, hogy munkásai számát növelje. Az új jelentkezők között volt egy Johannes (János) nevű, aki azonban megbízhatatlan legénynek bizonyult. Mihelyt úgy látta, hogy a betűöntés, a szedés és nyomás mesterségében kellő jártaságra tett szert, felhasználta a kedvező alkalmat, amikor a gazda és háza népe karácsony estéjén a templomban ájtatoskodott, belopódzott a műhelybe, szerszámokat, betűket, minden mozgatható holmit összeszedett és megszökött. Először Amszterdamba, majd Kölnbe ment, és végül Mainzban telepedett le. Itt már teljes biztonságban érezte magát, nyomdát rendezett be, és busás jövedelemre tett szert.

Junius hangsúlyozza, hogy a történetet idős emberektől hallotta, akik koruk, de hivatalos tisztségük alapján is nagy tekintélynek örvendtek.

Eddig tart Adrianus Junius elbeszélése. Feltűnő, hogy még a korabeli komoly holland történelemkönyvek említést sem tesznek Costerről, akadtak neves tudósok, akik elhitték ezt a mesét, sőt terjesztették is. Miközben a Coster-legenda körül a harc javában folyt, 1869-ben van der Linde a *Nederländsche Spectator* hasábjain több cikket írt e tárgyban. A cikkeket kibővítve, 1870-ben *A haarlemi Coster-legenda* címen könyv alakban is kiadta. Ezt követte főműve: *Gutenberg, avagy a valóság és a mese*. Ez a könyv egyebek között kimutatja, hogy a legelső haarlemi nyomtatású könyv, *Dat leiden Jesu* (Jézus szenvedése), 1485-öt tüntet fel nyomtatási idejének. Ezzel szemben Aalstban, Flandriában (akkoriban Hollandia egy része) már 1473-ban nyomtattak könyveket. Haarlem tehát még csak arra sem formálhat jogot, hogy Hollandiának az első nyomdával rendelkező városa lett volna. De Haarlem városának nincs is szüksége a könyvnyomtatás feltalálásának a maga számára igényelt, vitatható dicsőségére, minthogy Haarlem városát a XVIII. század egyik legkiválóbb nyomdászának, Johann Enschedének ottani működése is elég híressé tette. A nyomda még ma is áll, s a világ legkitűnőbb nyomdái közé tartozik.

Ego legis legit apli legim⁹ legis legūt p̄rito ip
 fīo legebā legebās legebāt apli legebam⁹ legeba
 no legebāt p̄rito p̄fio legi legibī legit apli legim⁹ legū
 do legerūt ul legerē p̄rito p̄fio p̄fio legerā legeras lege
 rāt apli legiam⁹ legians legerāt fūuio legam leges le
 ger apli legimus legens legent Jmpariū modo rēpōe
 p̄fio ad secundā r̄ctiā p̄fionam lege legat apli lega
 mus legit legant fūuio legito ui legito ille apli lega

GUTENBERG VISZONTAGSÁGOS ÉLETE

Gutenbergnek elévülhetetlen érdeme a mozgatható, más szóval az összerakható és szétszedhető betűknek, a betűk öntésének és a kiszedett szöveg nyomási eljárásának feltalálása. Láttuk, hogy a táblanyomatok a dörgölő labda igénybevételével készültek, tehát nem nyomás, hanem dörgölés útján jöttek létre. Nem kétséges, hogy a táblanyomatok serkentően hatottak Gutenbergre találmányának kidolgozásánál. Ugyanakkor látnia kellett, hogy ez a sokszorosító eljárás egyrészt túlságosan körülményes, másrészt nem kielégítő. Amikor első zseniális ötlete, a mozgatható betű elve megszületett, rá kellett jönnie arra is, hogy az egyes betűkből összerakott szedést dörgölés útján sokszorosítani nem tudja, tehát másfajta sokszorosítási eljárást kellett találnia, míg végül a nyomtatósajtó megszerkesztésével és beállításával sikerült a sokszorosítás problémáját megoldania.

Gutenberg azonban nemcsak az új mesterség zseniális feltalálója volt, hanem rendkívüli ösztönrel és tehetséggel megáldott ember is, amit alkotásai bizonyítanak. Tiszta erkölcsi felfogásával is magasan kiemelkedett a körötte nyüzsgő emberek sokaságából, s az emberiség javát szolgáló célja megvalósításáért minden sorscsapás, minden emberi cselszövés ellenére szinte megszállottként harcolt. Mindezt rendkívüli és tragikus élete bizonyítja.

Johannes Gutenberg (Gensfleisch) mainzi patrícus családból származott. Születésének pontos időpontját

nem tudjuk, de az utókor úgy tartja számon, hogy 1397 körül született. Atyja neve Friele Gensfleisch zur Laden, anyjái Else Wyrich von Gutenberg. A Gutenberg nevet vette fel a fiú is később. Élettörténete csak attól az időtől kezdve ismeretes, amikor a mainzi események beleszólnak az ő életébe is. A mainzi nemesek és polgárok között már a XV. század elejétől kezdve heves harc folyt a hatalomért. Ez a harc az 1420-as évek táján a polgárok győzelmével végződött. A polgári hatalommal meg nem alkuvó patrícusok ekkor elhagyták a várost. Közöttük voltak Gutenberg szülei, és maga Gutenberg is. A szülők Eltvilleben ütöttek tanyát, s kezdetben itt lakott fiuk is. 1430-ban a mainzi polgárok több patrícusnak megengedték a visszatérést. Sokan éltek is ezzel az engedéllyel, de Gutenberg – bár a megkegyelmezettek listáján szerepelt – nem tért vissza Mainzba, hanem Strasbourgban telepedett le. Érdekes okirat emlékezik meg 1434. március 14. keltezéssel strasbourgi tartózkodásának egyik epizódjáról. Az okirat tanúsága szerint Gutenberg az akkor éppen Strasbourgban tartózkodó Nikolaus von Werkstattot, Mainz város jegyzőjét elfogatta és az adósok börtönébe záratta, azon a címen, hogy Mainz városa nem folyósítja részére az őt megillető 310 forintot kitevő hátralékos járadékokat. A jegyző kötelezettséget vállalt arra, hogy az esedékes összegeket Gutenberg egyik Mainzban élő rokonának kezéhez kiutalja, de Strasbourg városa nem akarván emiatt Mainz városával rossz viszonyba keveredni, közbenjárt Gutenbergnél a jegyző érdekében. Gutenberg a számára menedéket nyújtó város iránti szeretetből és tiszteletből („der Stadt zu Liebe und Ehre”) szabadon engedte a jegyzőt, sőt még vállalt kötelezettségének teljesítése alól is felmentette, mert nem akart kellemetlenséget szerezni annak a városnak, amelynek vendégszeretetét élvezte.

Több okirat bizonyítja, hogy Gutenberg meg a következő esztendőket is Strasbourgban töltötte. Ebben az időben szélében-hosszában beszéltek, hogy a városfalakon kívül Arbogast külvárosban, a kolostor mellett egy zárkózott természetű ember lakik, aki aranyműves, gyönyörűen csiszol drágaköveket, fát és fémet vés, fűrfarag, jó fémöntő és mindenféle titkos mesterségek tudója. Az aranyművességet már kora fiatalsága óta gyakorolta. A Gensfleisch család ugyanis 11 más családdal a pénzverési joggal felruházott urak közé tartozott, akiknek jogukban állt Mainz városa részére pénzt verni. Így esett, hogy 1436 táján egy Andreas Dritzehn nevű polgár megkérte Gutenberget, tanítsa meg valamelyik titkos mesterségére. Gutenberg kellő fizetség ellenében teljesítette Dritzehn kérését, és szerződést kötött vele, hogy megtanítja drágakőcsiszolásra. A következő évben Johann Riffével, a lichtenauai vár gondnokával kötött megegyezést, hogy megtanítja tükörkészítésre, és társas alapon fogják a tükröket készíteni. Ez a megállapodás tudomására jutott Dritzehnnnek, aki addig könyörgött Gutenbergnek, amíg őt is bevette a vállalkozásba. Andreas Heilmann, akinek a város közelében papírmalma volt, szintén tagja lett a társaságnak. A készített tükröket az aacheni búcsún nagyobb tömegben akarták értékesíteni, de ez a szándékuk kudarcot vallott, mert az egyház két esztendővel elhalasztotta a zarándokutat, s a tükrökből várt haszon elmaradt.

A társaság tagjai most arra kérték Gutenberget, tanítsa meg őket egyéb titkos mesterségekre. Gutenberg hajlandó volt kérésüket teljesíteni, azzal a feltétellel, hogy a társaság tagjai újabb hozzájárulást fizessenek. A tagok ennek a feltételnek eleget is tettek. A szerződést ötévi tartamra kötötték, azzal a záradékkal, hogy ha a társak közül bárki időközben elhalálozna, a szerszámok és készáruk a túlélők tulajdonába mennek át, ezzel szem-

ben az elhunyt örököseit 100 forint összeggel kárpótolják. Ez a záradék azt a célt szolgálta, hogy a társulati titkok és tapasztalatok ne jussanak avatatlanok tudomására.

Hogy mik voltak azok a titkos mesterségek, amelyekre Gutenberg társait oktatta, a fennmaradt iratok némi tájékoztatót nyújtanak. Andreas Dritzehn 1438 karácsonyán hirtelen meghalt. Halála után két testvére és örököse azt kívánta, hogy megboldogult Andreas testvérük helyébe vegyék be őket a társaságba. Gutenberg nem őket, hanem Andreas Heilmann testvérét, Anthont szemetelte ki az elhunyt helyére. A két Dritzehn testvér ebbe a döntésbe nem volt hajlandó belenyugodni, és örökség címén magának követelte a megüresedett helyet. Minthogy Gutenberg a két testvér követelését megtagadta, pert indítottak ellene.

Lehetséges, hogy a per Gutenberg számára kellemetlen volt, de a fennmaradt akták egymagukban is vitathatatlaná teszik, hogy a könyvnyomtatás feltalálásának dicsősége Gutenberget illeti.

Az aktákból kitűnik, hogy Andreas Dritzehn elhalálózását követő nap Andreas Heilmann a halottas házba küldte Conrad Saspach esztergályost, hogy az általa készített és a Dritzehn házban felállított, de nyilván használatban is volt prést szedje széjjel, nehogy avatatlanok kezébe kerüljön, és megtudják, milyen célra használták. Saspach már nem találta helyén a prést, és ugyanakkor hiába kereste Lorenz Beildeck, Gutenberg szolgálója, akit gazdája hasonló utasítással küldött el Dritzehn házába. Érdekes Hans Dünne aranyműves vallomása, aki azt a kijelentést tette, hogy mintegy 100 forintot keresett azokon a kellékeken, amelyeket három év leforgása alatt szállított, s amelyek a nyomtatáshoz kellettek („was zu dem trucken gehöret”).

A Gutenberg-kérdéssel foglalkozó kutatóknak a per-

iratok alapján az volt a meggyőződésük, hogy Gutenberg mindenféle egyéb mesterség mellett, Strasbourgban már az új találmánnyal is foglalkozott. Az előmunkálatok ekkor már annyira jutottak, hogy a mesterséget gyakorolni is tudta, sőt társakat is vett maga mellé. Bár a berendezés még nagyon kezdetleges volt, az új mesterség állandóan foglalkoztatta a feltaláló elméjét. Társai nyilván abban a meggyőződésben voltak, hogy a vállalatba fektetett tőke busásan fog kamatozni.

Andreas Dritzehn hagyatékában – 1440-ből kelt okirat tanúsága szerint – kisebb és nagyobb könyveket, szerszámokat („snytzel gezug”) és egy prést találtak. Ha bizonyossággal nem is lehet megállapítani, hogy a „könyvek” fogalma alatt Gutenberg műhelyében szedett és nyomtatott könyveket kell érteni, ezek a tárgyak mégis utaltak arra, hogy a könyvnyomtatás már közel volt a megvalósuláshoz. Erre már csak azért is következtetni lehetett, mert a középkorban az egyszerű polgárembernek nem volt könyvtára. A prés a kísérletezésekre és a próbanyomtatásokra szolgált. Nem tudjuk, hogy mik lehettek azok a nyomtatványok, amelyekkel először kísérletezgetett, de lehetséges, hogy már a *Weltgericht* (Utolsó ítélet) betűit használta. Ez a könyv foglalja magában a Gutenberg metszete és öntötte legrégibb betűket (21. ábra).

A Dritzehn-perben huszonöt tanút hallgattak ki, és két adóslevelet mutattak be. Az ítélet végül is Gutenberg javára hangzott el, olyan indokolással, hogy a szerződő felek a szerződés ama pontjához ragaszkodtak, amely kimondja, hogy az örökösök csak kárpótlásban részesüljenek, de társakként a vállalatba nem vehetők be.

Arbogast, Gutenberg lakóhelye az Ill folyó mellékén, jóval Strasbourg városfalain kívül feküdt. Teljesen magányosan lakott itt a mester, általában visszavonult életet élt, társaival csak üzleti ügyekben érintkezett. Hűs-

Iwen wil nūne do dien do got orcn wil
 gebē Sīe gene mīt schreckē dohien Die
 got nre erkante noch forchte en Alena
 mag sich ūbergē nicht Vor dē got'ichē
 angeliecht Kristus wil do urtel sprēchen
 Wn wil alle bozheit rechen Die die ge-
 dadē den willē in Den wil er gebē ewige
 pin Wn wil den gudē gebē By m freude
 on ewig lebē Sīt die werlt on alle dīng
 Die in d werlt geschaffē sint E zu gene
 on werdē auch zu nicht Als man wol

21. Részlet Gutenberg WELTGERICHTjéből

ges szolgája, Lorenz Beildeck volt az egyetlen, akit laká-
 sába fogadott. Gutenberget nem érdekelték az apró-
 cseprő napi események, beszerzési gondok, miegymás.
 Lorenz Beildeck feladata volt, hogy gazdája mindennapi
 szükségleteiről gondoskodjék. Gutenbergnek nem volt
 felesége. Bizonyos Ennelin zu der Eyserne Türe nevű
 patrícius nő ugyan feltűnik életében, és anyagi igénye-
 ket támaszt vele szemben, de közelebbi adatok nincse-
 nek felőle. Az arbogasti lakóhely ebben az időben nem
 nyújtott biztonságot, mert a Svájcból visszaözoñló fran-
 cia armagnacok* megszállták Elzászt, feldúlták az egész
 országrészt s raboltak, fosztogattak. Gutenberg ekkor

* Az armagnacok féktelen zsoldoslegények voltak, akik a francia pol-
 gárháborúban Armagnac gróf zsoldjában álltak, majd III. Frigyes német-
 római császár kérésére VII. Károly francia király Svájc leigázására küldte
 e vad zsoldos csapatot, amely nemcsak Svájcban, de Elzászban is rabolt,
 fosztogatott.

jónak látta elhagyni Arbogastot, és beköltözött a város falai közé. Erről tanúskodik a városbeli Szt. Tamás-kolostor nyilvántartó könyve, amelyben Gutenberg is szerepel, mint a kolostorhoz tartozó plébánia tagja. A város falainak oltalmára szüksége volt, mert ingóságait, amelyek új találmányának tárgyait is magukban foglalták, biztonságban akarta tudni.

A Strasbourg körül garázdálkodó armagnacok kifosztották Arbogast kolostorát is. Bár ekkor Gutenberg már jó ideje a városban lakott, annyira lelkére vette ezt az áldatlan állapotot, hogy felkerekedett, s mindörökre búcsút mondott Strasbourg városának.

Az ezt követő időkből, 1444-től 1448-ig semmiféle adatunk nem maradt fenn hollétéről. Feltehető, hogy ez a négy esztendő bolyongásokkal telt el. Bizonyossággal nem állapítható meg, hogy az 1447-ben megjelent *Weltgericht* hol nyomta, de legnagyobb valószínűség szerint ez már Mainzban készült. A következő évet már Mainzban töltötte. Egy fennmaradt okirat tanúsága szerint ugyanis az egyik rokonától, Arnold Gelthusztól 150 forint kölcsönt vett fel. Ezt az összeget valószínűleg nyomdája felállítására vette igénybe. Lakást is sikerült szereznie egy másik rokonánál, aki házának földszinti részét átengedte neki.

Gutenberg működésének és nyomdájának fénykora mainzi tartózkodásának idejére esik. Itt teljesedett ki az új mesterség.

Gutenberg közvetlenül Mainzban történt letelepedése után kisebb alakú könyveket vagy egy lap terjedelmű nyomtatásokat készített. Sajtójának első terméke, amelyet az utókor nyilvántart, a már említett *Weltgericht* című vers, töredékben maradt ránk. Ez a nyomtatvány Gutenberg legelső betűgarnitúrájával készült, még sok a hiányosság benne, és technikai kivitelezése sem tökéletes. Ugyanezzel a betűgarnitúrával több Donatus-

kiadást is készített. Mint ahogy a táblanyomatok legfőbb és legsikeresebb terméke ez a kis latin nyelvkönyv volt, a kezdő nyomdászat is ezzel kezdte pályafutását. Kiadása nem jelentett kockázatot, mert kis terjedelmű volt, tehát viszonylag kevés fáradsággal és befektetéssel tudták elkészíteni.

A második sajtótermék, amelyet Gutenberg már új betűtípussal hozott ki, a jóslatokat tartalmazó csillagászati naptár volt. Ezt követték az úgynevezett *Ablassbriefek* (Bűnbocsátó levelek), amelyeket az egyház megrendelésére készített. Mindazok, akik megvásárolták a leveleket, három évre bűnbocsánatot nyertek.

Ugyanebben az időben jelent meg az *Ein manung der cristenheit widder die durken* (A kereszténységnek a török veszedelemre való figyelmeztetése), 1455-ös keltezéssel. Egy példányt a müncheni állami könyvtárban őriznek. Az egész művecske mindössze hat lapot tartalmazó kis füzet. Ismeretlen szerző versbe foglalt intelme. Betűtípusa ugyanaz, amelyet Gutenberg korábban a *Donatus*-hoz, későbbben pedig Pfister a *36 soros Bibliához* használt. Sorban következik ezután egy orvosi naptár és az úgynevezett *Cisianus naptár*.

Gutenberg életének célja nem az volt, hogy röpiratokat, kalendáriumokat, apróbb könyveket nyomtasson, amikből jól megélhetett s vagyont is gyűjthetett volna. Többre törekedett. Olyan művet akart létrehozni, amelyre kortársai régóta vártak. A biblia kinyomtatására készült! Munkája közben aligha gondolhatott arra, hogy bibliája hosszú évszázadok múlva néhány szerencsés könyvtár és múzeum legféltettebb kincse lesz. Nem gondolt arra, hogy csodálatos munkáját a könyvművészet legteljesebb értékű remekévé avatja majd az utókor, hogy *42 soros Bibliájára* minden időkben úgy tekintenek majd, mint a legszebb nyomtatott könyvre.

Gutenberg élete csalódásokkal volt teljes. Az olyan

terjedelmes mű elkészítése, mint a biblia, még a mai fejlett nyomdákat is nagy feladat elé állítja, technikai téren éppúgy, mint anyagi vonatkozásokban. Gondoljuk csak el, milyen mérhetetlen nagy vállalkozás lehetett Gutenberg számára ez a munka! Tudta, hogy egyedül képtelen lebonyolítani a vállalkozást, hiszen ehhez hatalmas tőkebefektetés szükséges. Ezért egy tőkés után kellett néznie, aki hajlandó pénzzel társulni a munkához. Ezt az embert meg is találta Johann Fust gazdag mainzi polgár személyében, akiben az idők folyamán keserűen kellett csalódnia, mert üzelveivel minden vagyonából és minden felszereléséből kiforgatta.

Gutenberg Mainzba való visszatérése után felvette a kapcsolatokat a mainzi aranyműves céh tagjaival, hiszen egykor köze volt ehhez az előkelő és kiváltságos iparhoz. Annak ellenére, hogy ekkor már más irányú volt az érdeklődési köre, el-eljárogatott céhbeliek társágába. Itt ismerkedett meg Jacob Fusttal, aki közte és testvére, Johann Fust között az összeköttetést létrehozta. Johann Fust ügyvédi foglalkozása mellett pénzkihelyezéssel is manipulált. Gutenberg Fust elé tárta az akkor már jelentősen kifejlesztett találmányát, s az ügyvéd azonnal felismerte az elmés találmány kínálta nagy üzleti lehetőségeket. Gutenberg a szükséges pénzt megkapta. A könyvkészítő műhely berendezése, a szerződés értelmében, mindaddig, míg Fust követelése vissza nem térül, a kölcsönadónak zálogul szolgál. A műhely haszna felerészben Fustot, felerészben Gutenberget illeti. Minden kiadást Fust tartozik fizetni: munkabért, ólmot, papírost, festéket és egyebet. Gutenberg ezeket a kiadásokat a haszonból téríti vissza Fustnak, de kamatot nem fizet utána, kivéve, ha Fust maga is újabb pénzt fektetne be a vállalkozásba. Az első kölcsön felett egyedül Gutenberg rendelkezett, de a továbbiak már a közös munka céljaira szolgáltak.

Ilyen előzmények után látott hozzá Gutenberg legnagyobb művének, a *42 soros Bibliának* elkészítéséhez. Sokáig úgy élt a köztudatban, hogy megjelenési sorrendben a *36 soros Biblia* volt az első és ezt követte a *42 soros*. Az újabb kutatások azonban kétségtelenül megállapították a *42 soros* elsőségét. A két Biblia egyébként onnan nyerte nevét, hogy egy-egy oldalon az egyiknél 36 sort, a másikonál 42 sort tett ki a szöveg.

A *42 soros Biblia* 641 lapot tartalmaz, és minden oldal kéthasábosan van szedve (22. ábra). A *42 soros Bibliából* mindössze 31 példány maradt fenn (valószínű, hogy 100 példánynál többet nem is nyomtak belőle). Ebből 10 példány pergamenre, 21 példány papírosra van nyomva. A nyomás után a mű még nem volt befejezve, mert a szándékosan üresen hagyott felületeket be kellett rajzolni iniciálékkal és ornamentikával. Végül pedig a könyvkötő kezébe került bekötésre.

**Aurū et argentū et vestimentū quo op-
petri sunt auferent illis et abibūt: nec
tibi auxiliū ferent. Itaq; melius est esse
regem ostentantē virtutē suā aut vas
in domo utile ī quo gloriabitur quī
possidet illud q̃ falsi dñ: uel obīū ī do-
mo qđ custodit que in pace sunt: q̃
falsi dñ. Sol quidē et luna ac sidera
rum sine splendida et emissā ad utili-
tates obaudiunt: similiter et fulgur
rū apparuerit p̃spiciū est. Idip̃m aut**

Gutenberg Bibliája semmivel sem árulja el, hogy nyomtatás útján készült könyv: iniciálisaival és ornamentális keretdíszével kéthasábos, rubrikált, illuminált kódex benyomását teszi, amelynek nincsen kolofonja.

Gutenberg öt éven át dolgozott a Biblián. Nagyon sok idő ez ahhoz, hogy egy olyan türelmetlen pénzember, amilyen Fust, nyugodtan kivárja az anyagi eredményt. Természetesen egy olyan nagy felkészültséget kívánó munkát, amilyen a Biblia nyomása volt, nem végezhetett egyedül. Több segédet vett fel, akiket maga vezetett be az új mesterség, a könyvnyomtatás titkaiba. Segédei között volt egy Peter Schöffer nevű, jó felfogású és ügyes legény, aki különösen a betűmetszésben tűnt ki, de a könyvnyomtatás minden vonalán nagy jártasságra tett szert. Gutenbergnek és Fustnak is feltűnt az ügyes és értelmes fiatalember. Fust mindjárt arra gondolt, hogy kenyértörés esetén ez a fiú alkalmas lesz Gutenberg helyének betöltésére. Ravasz módon elérte, hogy Schöffer melléje álljon. Amikor látta, hogy Schöffer tudása már feleslegessé teszi számára Gutenberg közreműködését, azzal az ígérettel, hogy maga mellé veszi társnak és leányát hozzáadja, sikerült a fiút céljai szolgálataiba állítania.

Johann Fust, hogy Gutenbergtől szabadulhasson, beperelte őt, hogy a kölcsönadott összeg visszafizetésére kényszerítsék. A per tárgya a következő volt: 800 forint, amelyet a nyomda berendezésére adott. Ennek 250 forintnyi kamata. További 800 forint, amelyet Fust az egész vállalat forgótőkéjeként folyósított, további 140 forintnyi kamat és még 36 forint kamatos kamat. Az egész perelt összeg 2026 forintot tett ki.

Gutenberg úgy védekezett, ahogyan tudott. Kimutatta, hogy az első 800 forintot szerződésellenesen nem egyszerre kapta meg, és hogy Fust szóbelileg minden kamatról lemondott. A második 800 forintot Fustnak

eggyáltalában nem áll jogában visszakövetelni, mert azt közös vállalkozásuk forgótőkéjeként adta, legfeljebb csak elszámolást követelhet tőle. A bíróság kötelezte is rá Gutenberget, de ő a kitűzött időpontig nem tudta az elszámolást megejteni, s ekkor a bíróság Fust javára döntött. Fust 1455. november 6-án Helmasperger közjegyző előtt letette az esküt. Erről és az előző bírósági tárgyalások egész menetéről szóló Helmasperger-féle okirat ma is megvan, s ez az okirat, akárcsak a strasbourgi Dritzehn-féle akták, döntő bizonyága Gutenberg érdemeinek a könyvnyomtatás feltalálása terén.

Gutenberg az eskütételnél nem jelent meg. Az okiratban felsorolt tanúk nevei között találkozunk Heinrich Kefer, Peter Schöffer és Berthold Ruppel névvel. Ezek Gutenberg alkalmazottai voltak, s később önálló nyomdászok lettek. Schöffer Fust oldalán tanúskodott, akit Fust leánya kezével jutalmazott és társul fogadott.*

A per következményeiről semmiféle akta vagy feljegyzés nem maradt. Kétségtelen, hogy Gutenberg a megítélt összeget nem tudta Fustnak visszafizetni, ezért legjobb felszerelési tárgyai, a *42 soros Biblia* teljes példányszáma és a teljes betűkészlet az újonnan megalakult Fust és Schöffer nyomda tulajdonába mentek át. Schöffer kiváló szakemberré fejlődött Gutenberg keze alatt, az új nyomda tehát rövid idő alatt fellendült. Schöffer a *42 soros Biblia* befejezése után újabb nagyszabású munkába kezdett: a *Psalterium* (Zsoltáros könyv) nyomásába, amelyet 1457-ben fejezett be. A könyv mesterségbeli és művészi tökéletesség tekintetében méltó párja Gutenberg *42 soros Bibliájának* (23. ábra).

* Újabban egy másik feltevésről is tudunk. Rudolf Thiel a *Gutenberg Jahrbuch* 1939. évfolyamában gazdaságtörténeti és jogi magyarázatokkal cáfolja Gutenberg álláspontját, mert szerinte Gutenbergnek nem volt igaza. Fust állítólag nem fosztotta ki, és a *42 soros Biblia* mindkettőjüknek jelentékeny nyereséget hozott.

Scē Iustine, or
Sāte Egidii, or
Scē leonard, or
Sāte Goar, or
Sāte libori, or
Omnes sancti cōfes-
 sores, orate p nob
Omnes scti Mona-
 chi ⁊ herenite, orate
Scā maia magd.
Scā katherina o-

23. Részlet Peter Schöffer PSALTERIUMából

Míg Gutenberg teljességgel elhallgatta, hogy *Bibliája* nem kézzel írott kódex, addig a Gutenberg-műhely új gazdái, Schöffer és Fust, minden nyomtatványukat kolofonnal zárták le, s kétpajzsos címerüket is kifüggesztették nyomdájuk kapuja fölé. (A *Psalterium*on is rajta van a nyomtató neve, a nyomtatás helye, a megjelenés pontos dátuma is.)

Gutenberg nagyon súlyos körülmények közé került. Bár tehetsége, munkakedve töretlen maradt, de teljesen pénz nélkül állt, segédet sem tudott tartani. Legszebb betűtípusai odavesztek, csak a *Donatus*nál használt betűkészlet maradt meg. Ezt a készletet Albert Pfister bambergi nyomdásznak adta el, aki 1460 és 1464 között

használta nyomtatványaiában. Az új kutatások szerint a 36 soros Bibliát (24. ábra) nem Gutenberg, hanem Pfister nyomta a Gutenbergtől vásárolt betűkkel. Ezt igazolja az is, hogy a 36 soros Biblia példányainak túlnyomó része a bambergi egyházmegye könyvtáraiból került elő; továbbá a Biblia nyomásához használt papírok vízjelei mainzi és Mainz környéki nyomtatványok-

et ut applicatē ad castra iudorum: et pateret eos subito. Et filij qui erant ex arce erant illis duces. Et audiuit iudas: et surrexit ipse et potētes poutere virtutem exercituum regis: que erant in animam. Adhuc enim desperatus erat exercitus a castris. Et uenit gorgias in castra iude noctu: et neminem inuenit. Et querebat eos in montibus: quoniam dixit: fugiunt hi a nobis. Et cum dies factus esset apparuit iudas in campo cum tribus milibus viros tantum: qui regumēta et gladios non habebant. Et uiderunt castra gentium valida: et loricatorum et equitatorum in circuitu eorum: et hi iocati ad prelium. Et ait iudas uiris qui secum erant. Ne timueritis

ban nem fordulnak elő, viszont Bamberg és környéke kézírataiban gyakoriak.

Gutenberg előről kezdhetette vállalkozását. Mainz városának tanácsosa, Humery doktor pénzt kölcsönzött neki, hogy nyomdáját újból felszerelhesse. A mester hűséges segítőtársa és jó barátta talált benne, aki élete végéig hűségesen kitartott mellette. Gutenberg most új betűfajtát készített, s ezzel két kisebb könyvet nyomtatott. Matthaeus de Cracovia *Tractatus rationis et conscientiae* (Értekezés az elméről és a lelkiismeretről) az egyik, Aquinói Tamás: *Summa de articulis fidei* (A hitcikelyek summája) a másik. Utolsó nagy műve a *Catholicon*, szerzője a genuai Johannes de Balbus. Ez a középkor lexikona. A könyv 373 lapot tartalmaz, kéthasábos szedéssel, iniciálék nélkül, de ezek helye üresen maradt. Gutenbergnek ez az egyetlen munkája, melyet hosszabb szövegű kolofonban évszámmal is jelölt. Az évszám 1460. Nevét azonban itt sem említi meg. (Egyes kutatók szerint a *Catholicon* nem is Gutenberg munkája, mert a munkáit annyira jellemző csatlakozó betűk nincsenek meg benne.)

Humery doktor jóvoltából Gutenberg pénzügyi bajai most már megszűntek. A mester a *Catholicon* befejezése után hatvanadik évét töltötte be. Úgy érezte, nagyobb alkotásokra már nem képes, és helyesebbnek látta, ha találmányának további fejlesztését a fiataloknak engedi át és nyugalomba vonul. De a jól megérdemelt nyugalom sem maradt háborítatlan. Mainz városára viszontagsággal teli, zaklatott napok következtek. Diether von Isenburg gróf, mainzi érseket a pápa 1461-ben megfosztotta méltóságától. Diether nem volt hajlandó otthagyni az érseki széket, s Mainz polgárainak nagy része is mellette foglalt állást. A pápa kiszemeltje, Nassaui Adolf haddal támadt Mainz városára, és 1462. október 28-án fosztogatások és gyűjtogatások közepette el is foglalta.

A menekülők között Gutenberg is elhagyta a várost, de a mozgalmas idők csillapultával újból visszatért Mainzba. Visszatérése után az új érsek értékes múltjára és nagy érdemeire való tekintettel felvette őt udvari emberei közé, és életjáradékot utalt ki neki. Alig három esztendőig élvezte a küzdelmekről, gondoktól mentes nyugalmat, mert 1468 elején meghalt. Halálának időpontját Humery doktor feljegyzéséből ismerjük, amelyben Gutenberg átvett hagyatékát nyugtázza.

A nagy nyomtatómester tetemét szülővárosában, a ferences szerzetesek templomában, szüleinek, a Gensfleischeknek sírboltjában helyezték örök nyugalomra.

A Fust-Schöffer nyomda Nassaui Adolfnak a város ellen intézett támadása alkalmával leégett, de a nyugalom helyreállta után ismét berendezték. Még a nyomda pusztulása előtt, 1462-ben egy 48 soros latin biblia került ki onnan, amelyet *Mainzi Biblia* név alatt ismer az utókor. Johann Fust, alighogy a Gutenberg-féle per befejeződött, felkerekedett, hogy a közben elkészült 42 soros *Bibliára* vevőket találjon. Eljutott Párizsba is, ahol a *Bibliát* úgy ajánlotta, mint kézzel írott könyvet. Állítólag a francia király is vett tőle egy példányt 750 forintért. Az üzlet nyélbeütése után Fust annyira leszállította az árait, hogy a párizsi tudósok és másolók gyanút fogtak, mert kizártnak tartották, hogy kézzel írott könyvet ilyen olcsón árúsítsanak. Mielőtt komolyabb baja támadt volna, Fust eltávozott Párizsból, s pénzzel megakodva tért vissza Mainzba.

A *Biblia* anyagi sikerén felbuzdulva, Schöffer hozzálátott Cicero *De officiis* (A kötelességekről) című műve kinyomtatásához. Ebben a könyvben szerepelnek a könyvnyomtatás történetében először görög betűk, s ugyancsak itt alkalmaztak első ízben úgynevezett tőrőkkel való sorritkításokat. A könyv 1465-ben készült el, és Fust újra Párizsba utazott, hogy a példányokat

eladja. A vállalkozás valószínűleg sikerült is, de ettől az időtől kezdve Fust nyomtalanul eltűnt. Feltehető, hogy az akkor Párizsban dühöngő pestis áldozata lett.

Fust halála után Schöffer Fust fiával, Conraddal együtt vezette a nyomdát. Főképpen teológiai, jogi és filozófiai könyveket nyomtattak, így: Aquinói Tamás, Szent Jeromos, Valerius Maximus műveit, egy *Grammatica rhythmicát* (Verses nyelvtan) és a *Justinian Institutiones* című művet. Ez az utóbbi 1468-ban jelent meg s azért érdemel említést, mert a kolofonban két Johannesnek (Fustnak és Gutenbergnek) mint a könyvnyomtatás feltalálójának nevét említi. Gutenberg ekkor már halott volt, s Schöffer evvel legalább részben elismerte egykori mestere érdemét, mert a korábbi Fust-Schöffer-féle kiadványokban egy helyen sem nevezi meg Gutenberget mint a könyvnyomtatás feltalálóját.

Peter Schöffer hosszú időn keresztül Gutenberg segítőtársa, nagymértékben kivette részét a mester munkájából. Tehetséggel megáldott, nagy könyvnyomtató mester volt.

Nem tudjuk, miért hagyta ott Schöffer mesterét, de ha pálcát is törünk Schöffer viselkedése fölött, akkor sem volna igazságos elhallgatni érdemeit, amelyeket kiváló alkotásai révén szerzett.

Peter Schöffer pályája kezdetén Párizsban könyvmácsoló volt, s Gutenberg bizonyára azért vette maga mellé, mert felismerte benne a nem mindennapi művészi tehetséget. A *Psalterium* például minden idők egyik legszebb könyvalkotása, de magas művészi színvonala mellett még egyéb érdekessége is van. Már a 42. soros Bibliánál említettük, hogy Gutenberg az iniciálénak szánt helyet a könyvfestő számára üresen hagyta. Ez a módszer a XV. század végéig megmaradt, a *Psalterium*-ban viszont az iniciálék, díszítéseikkel együtt kék és piros színnel nyomva vannak, mégpedig egyszerre, egy

munkamenetben a fekete színnel. Az eljárás a következő volt: a fémbe vésett nagy iniciálékat és díszítéseket kiemelték a szedés közül. Ezután fekete festékekkel befestékezték a szedést, pirossal az iniciálét és kékkel a díszítéseket. A festékezés után valamennyit újból visszahelyezték a szedésbe, s így a nyomást egyszerre három színben, egy munkamenetben végezhatték.

DE VNITATE EC

CLESIAE CONSERVANDA, ET SCHI
SMATE, QVOD FVIT INTER HENRI
CHVM QVARTVM IMP. RO. ET
GREGORIVM SEPT. PONT. MAX.
CVIVSDAM EIVS TEMPORIS
THEOLOGI LIBER AB HVT.
TENNO INVENTVS.

AMO ASCENDIT IN CAELVM.
nisi qui descendit de caelo filius hominis, qui est
in caelo. Per hanc sancti euangelij uerba comen-
dat dominus unitatem ecclesiae, quae per carita-
tem concordans membrorum unitate colligit
se in caelum in ipso redemptore, qui est caput eccle-
siae. Sic enim ipse orat ad patrem pro fide-
bus suis, quos praedestinavit cōcordes fore in uinculo caritatis,
& pacis. Rogo inquit, ut omnes unum sint, sicut tu pater in me,
& ego in te, ut & ipsi in nobis unum sint. & dilectio, qua dilexisti
me, in ipsis sit, & ego in eis. Vnde sanctus Augustinus in ipsius eu-
angelij expositione, in uno inquit estote, unus estote, unus esto-
re, & uis illis, qui oderūt unitatem ecclesiae, presumētes in homi-
nibus partes facere. Vnani uoluerint hoc attendere, qui partes
in hominibus fecerunt, ut faciunt scindentes unitatem ecclesiae,
quale flagitiū schismatis cōstat grauius esse, quam scelus idolola-
triae, quoniam legitur in ueteri testamento idololatria gladio pu-
niri esse, schisma autem hiato terrae. Quapropter necessarium du-
ximus scribere aliqua de statu huius tēporis ecclesiae. quia quis-
quis senserit se esse intra materna uiscera ipsius ecclesiae, non pos-
terit ei quando doluerit, nō condolere. Diu enim est quod in re-
gno Romani Imperij bellicubi, & seditiones aguntur, quod fi-
lii a matris ecclesiae gremio distrahuntur, & cum super et in plu-
rimis.

23: Részlet Johann Schöffer DE VNITATE ECCLESIAE-jéből

Peter Schöffer egy másik érdekes kiadványa az 1486-ban megjelent Bernhard von Breidenbach *Heyligen reyszen gen Jerusalem* (Zarándoklás Jeruzsálembe) című könyve. Breidenbach mainzi kanonok szentföldi zarándokútjára magával vitte Erhard Reuwich flamand festőt, aki a megtett út látnivalóiról rajzokat készített, s ezeket

hazaérkezése után a kiadásra kerülő könyv számára fába metszette.

Peter Schöffer 1503-ban halt meg, s nyomdáját fia, Johann vezette tovább. Ő nyomtatta 1520-ban a *De unitate ecclesiae* c. munkát Mainzban (25. ábra).

Pne spalmos rodez. vultare capitaliū deoār
Rubricationibus sufficienter distinctus,
Adinūtionē artificiosa impmendi ac caracterizandi.
absq; calami vlla exaratione sic effigatus, Et ad rule
biam dei industrie est summatus, Per Jochem fult
Quē magūtinū. Et Petm Schöffer de Berczheim,
Anno dni Millesio. m. lviij. In vigilia Allūprōis,

26. Peter Schöffer PSALTERIUMának kolofonja és nyomdajele

GUTENBERG MUNKAMÓDSZEREI
ÉS SZERSZÁMAI

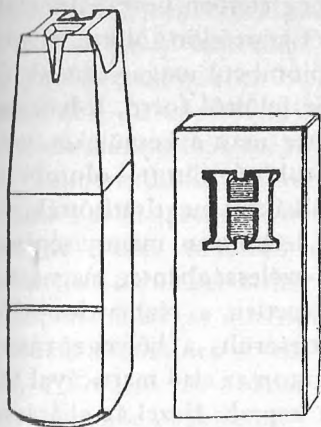
A mai kor embere előtt Gutenberg találmányának jelentőségét méltatni nehéz feladat. A szedőgépek, a betűöntőgépek, a hatalmas, modern gyorssajtók és rotációsok idejében a Gutenberg-féle kezdetleges szedéstechnika, betűöntő eljárás, a fából összeállított sajtóprés, arányai-
ban ha el is törpül – mégis Gutenberg érdeme a könyvnyomtatás európai történetében elévülhetetlen.

A könyvnyomtatás lényege az, hogy a sík felületből kiálló, tükörfordított képű, befestékezett betűkről papírosra levonatot készítünk, amely már a betű igazi képét mutatja. Ez a nyomási módszer, mint az előzőekből tudjuk, már a táblanyomatok korában ismert volt. Gutenberg találmánya azonban a táblanyomatoktól teljesen eltérő, lényegében más technikai problémát oldott meg. Már a korábbi fejezetekből ismeretes, hogy a táblanyomatok módszerével csak kis terjedelmű könyveket készíthettek. Hogy egy oly hatalmas művet, mint amilyen a biblia, elő tudjanak állítani, ahhoz új utakat kellett keresni. A szavaknak, soroknak és oldalaknak hosszadalmasan és amellett kezdetleges módon történő fába metszése ennél a nagy műveletnél nem lehetett célravezető. Olyan betűkre volt szükség, amelyek összerakhatók és szétszedhetők, amelyeknek különböző variációiból jönnek létre a szavak, mondatok, fejezetek, és végül az egész könyv. Minden egyes betűjelet nagy tömegekben kellett előállítani, s amellett mindig ugyanabban az alakban, ugyanabban a sor egyenben (soregyen-

nek hívjuk a betűknek pontosan egy vonalban való tartását) és mindig ugyanabban a magasságban (ez utóbbi az ólombetű törzsére vonatkozik, amelynél elengedhetetlen az egyenlő magasság, mert a kiszedett szöveg befestékezése és nyomása csak így lehet tökéletes). Fába vagy fémbe metszeni ezeket a betűket technikailag talán lehetséges lett volna, de állandó és következetes egyenletesség ily módon el nem érhető, nem is szólva arról, hogy ez túlságosan költséges és időrabló munkát is jelentett volna. Ezért minden egyes betűjelről acélba metszett bélyegzővasat (Stempel) kellett készíteni, hogy ezt sima rézlemezbe verve, matricákat hozzanak létre, amelyekről bizonyos fajta öntőkészülék segítségével tetszés szerinti mennyiségben fémből betűket önthettek.

A betűk mozgathatósága és variálása mellett tehát azok egyöntetűségének biztosítása volt a döntő feladat. Gutenberg, mint tudjuk, egykor az aranyműves mesterséget tanulta, és a mainzi pénzverő társaságnak volt tagja. A fémekbe való vésést és domborítást már a pénzverdéből ismerte, így hát a bélyegzővas elkészítése nem okozott számára különleges nehézséget. Megfelelően előkészített acélpálcika simára csiszolt felső felületébe síkból kiálló betűjelet vésett, s a kiemelkedő betű körvonalát, szorosan a betű rajzáig, finom reszelővel és vésővel utánadolgozta, úgyhogy a pálcika végén tisztán emelkedett ki a betűnek tükörfordított képe (27. ábra).

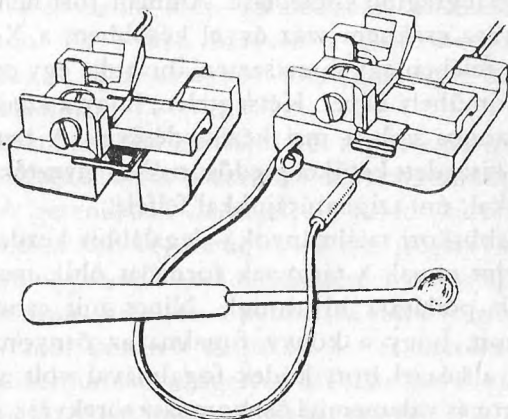
Mihelyt az összes betűjelek ilyen módon elkészültek, következett a munka második szakasza. Az acélpálcika betűjeleit, ugyanúgy, ahogy a mai lakatos a kiütővassal dolgozik, kalapács segítségével beverte az előre elkészített, simára csiszolt, apró négyszögletes rézdarabkába, amelyben a betű képe bemélyítve, már nem tükörfordítottan, hanem helyesen jelentkezett. Az acélból készített kiálló betűforma a patrica, a rézből készített bemélyített

27. Bélyegzővas és matrica

betűforma a matrica. Ez az apró matrica, képével felfelé, került az öntőkészülékbe.

Hogyan jutott Gutenberg az öntőkészülék gondolatához, és milyen volt ez, nem tudjuk. Nagy a valószínűsége, hogy hasonló lehetett a próbaöntések céljára betűöntödékben ma is használatos kézi öntőkészülékekhez (28. ábra). A matricát vaspofák közé állították, amelyet

28. Öntőkészülék

a kívánt betűszélességnek megfelelően beszabályoztak. Ennek következtében üres tér képződött fölötte, amelynek magassága az öntendő ólombetű magasságának felelt meg. Ebbe az üres térbe felülről forró, folyékony ólmot öntöttek, majd az öntés után a készüléket szét szedték, a kieső kész – ismét tükörfordított – ólombetűről a túlöntést letörték s a szálkáktól megtisztították. Ez a kész ólombetű bármikor, bármilyen mennyiségben, mindig ugyanolyan alakban, szélességben és magasságban utánönthető volt. Ha esetleg a rézmatrica idők folyamán elkopott vagy megsérült, a bélyegzővasról újabb leütést készítettek, s ezúton az első matricával teljesen megegyező új matricát kaptak. Ezzel az eljárással sikerült a betűk teljes egyenletességét és azonosságát biztosítani.

Gutenberg nyomdai berendezéséről adat nem maradt ránk. A nyomdászat első negyven évéből sem írás, sem pedig kép nem tájékoztat bennünket arról, hogy milyen is lehetett az első könyvnyomtató sajtó. Badius Jodocus lyoni, majd párizsi könyvnyomtató mesternek az 1498-as esztendőből való nyomdajegye a könyvnyomdai kézi sajtó első legrégibb ábrázolása. Amman Jost német rajzolóművész csaknem száz évvel később, a XVI. sz. második felében egy fametszetén ábrázolja egy egykorú nyomtatóműhely képét. Kétségtelen, hogy a szedés művelete azonos volt a mai kéziszedésével. A betűszerényből kiszedett betűket szedősorzóba helyezték, jelzővágásukkal, ún. szignatúrájukkal felfelé.

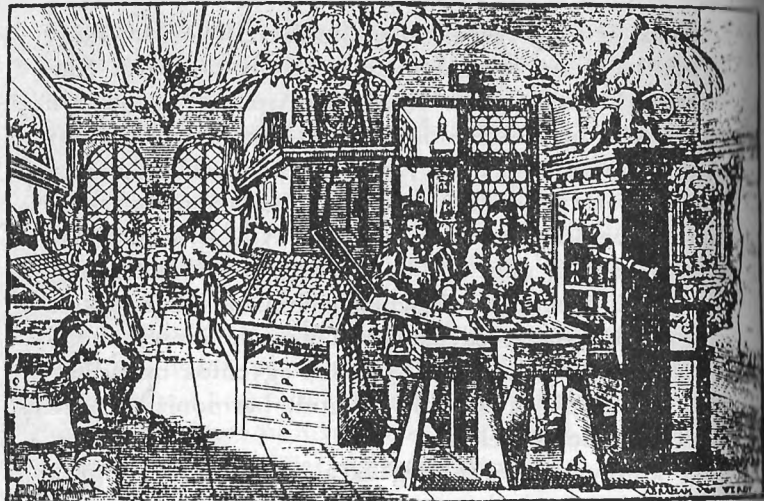
Az újabb kori találmányok – legalábbis kezdetben – rendszerint annak a tárgynak formáját öltik magukra, amelynek pótlására hivatottak. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a könyv fogalma az ősnymdászat idejében a kézzel írott kódex fogalmával volt azonos. Gutenberg és valamennyi ősnymdász törekvése az volt, hogy a nyomtatott betűk a kézzel írott betűkhöz hason-

litsanak. E törekvésnek tulajdonítjuk elsősorban, hogy a betűszekrény temérdek egybeöntött ikerbetűt (ún. ligatúrát) tartalmazott. A kódexmásolók nagyon sok rövidítést, betűösszevonást használtak, egyrészt hogy munkát takarítsanak meg, másrészt pedig, hogy a sorokat kellően tudják kitölteni. Ilyen betűösszevonásokat találunk az ősnymtatványokban is. A *42 soros Bibliában* nem kevesebb, mint 290 betűjel fordul elő. Ilyen nagy mennyiségű betűjel öntésének technikai nehézségét és hosszadalmasságát ellensúlyozta az a lehetőség, hogy a szóközök minden sornál teljesen egyenlők maradhattak, s a sorok és oldalak nyugodt harmóniája ennek következtében tökéletes.

A könyv szépségét még azzal is fokozták, hogy a könyvfestő, a rubrikátor továbbra is részt vett a könyvnyomtató munkájában, akárcsak a kódexmásolásnál. A könyv fogalmához tartozott a gazdag színezésű, terjedelmes könyvdíszítés, amelyet abban az időben könyvnyomdai úton még nem tudtak megoldani.

A XVII. század nyomdaberendezésének még csaknem változatlan képét és kiszolgáló személyzetének munkáját ábrázoló szép rézmetszetet mutatunk be a 29. ábrán. Ez a kép hasonlít a Gutenberg-korabeli nyomdára is, tehát az akkori munkamódszer bemutatására is alkalmas.

A Gutenberg-féle kézisajtó két függőleges oszlopból állt, amelyeket felül vízszintes keresztgerenda tartott össze. A gerendában csavarmenet haladt keresztül, s e csavarmenet alsó végére egy vaslemez (tégely) volt erősítve. Az ugyancsak vasból készített nyomóalap, az ún. fundamentum, amelyen a nyomásra szánt forma foglalt helyet, fából készített sín páron ki- és betolható volt. A fundamentumnak a tégelyen kívül kellett állnia akkor, amikor a kiszedett könyvoldalakat ráhelyezték. A szedések közé megfelelő szélességű léceket, ürkitöltőket he-

29. Nyomtatóműhely képe a XVII. századból

lyeztek, ezek a betűk magasságánál alacsonyabbak voltak, hogy a festéktől mentesek maradjanak s nyomást ne kaphassanak. Az így összeállított nyomóformát a fundamentum szélei körül haladó keretbe fából készült ékekkel beszorították, és ennek következtében az oldalak szédesei mozdíthatatlanul, szilárdan állottak. Ezt követőleg a formát dörgölő labda segítségével koromból és olajból készített festékekkel befestékezték. A nyomandó ívet a fundamentumhoz ki- és behajtható vassarkokkal szerelt, papirossal bevont keret belső oldalára helyezték, amelyen előzőleg a nyomásban előforduló egyenetlenséget vékony papirosok felragasztásával kiegyenlítették (egyengették). Ehhez a kerethez egy másik keret csatlakozott, amely ugyancsak ki- és behajtható vassarkokkal volt az előbbihez erősítve. Ezt a keretet tympannak nevezték s a papirosívnek egy helyen történő szilárdan tartására szolgált. A tympan egy nagyon egyszerű, de annál elméletesebb szerkezet hozta mozgásba. Ez a meny-

nyezetről a padozatig érő kötélből vagy szíjból állt, amelyet a nyomdász a lábával feszített meg. Ha a tympan lecsapódott a keretre s közrefogta a papirost, az egészet ráhajtották a nyomóformára.

A nyomóformát a papirossal együtt betolták a tégely alá, a csavarmenetet egy nyél segítségével lefelé hajtották, a vastégely leereszkedett, s az alája tolt szedéssel érintkezésbe jutott; ezzel a művelettel létrejött a nyomás, amelynek következtében a befestékezett szedés képe a papirosra került. A fundamentumot most a tégely alól újból kitolták, a nyomtatott ívet kivették a rámából, és a nyomás újra kezdődött.

Hogy a szedésről történő nyomás a papirosnak mindig ugyanarra a helyére kerüljön, vagyis hogy az első és hátsó oldal nyomása pontosan fedje egymást, a szedések mellé tűket helyeztek, ezeket punktúráknak nevezték. Az első oldalnak tűszúrta lyukait a második oldal nyomásánál a tűkre pontosan beigazították és ezzel biztosítva volt az elő- és hátoldalak sorainak pontos egymásra esése (regisztere).

30. A halál a könyvnyomtató műhelyben, egykorú lyoni fametszet

A KÖNYVNYOMTATÁS ELTERJEDÉSE
NÉMETORSZÁGBAN

Hogy milyen korszakos jelentősége volt a könyvnyomtatás feltalálásának, mindennél jobban bizonyítja az, hogy rövid idő múltán Európa valamennyi civilizált országában már nyomdai műhelyek működtek.

Hozzájárult ehhez az is, hogy Nassaui Adolfnak Mainz városa ellen intézett támadása alkalmával Fust háza leégett, s a nyomda működése emiatt néhány éven át szünetelt. Jól betanított munkásai pedig szétszéledtek a jelentősebb európai városokba, s ahol pártfogókra találtak, maguk is nyomdákat állítottak. Tudjuk azt is, hogy a Gutenberg-Fust-pernek Gutenbergre nézve kedvezőtlen befejezése is szárnyára bocsátott több kiváló nyomdászt, akik Gutenbergtől tanulták a mesterséget.

Albert Pfister bambergi nyomdász a 36 soros Biblia nyomásával nyitja meg a sort. A *Biblia* betűtípusával készült több kiadványa, egyebek között az 1462-ben megjelent *Buch der vier Historien* (A négy históriák könyve, 31. ábra), a Boner-féle meséskönyv és a *Belial* című kiadványa. A három könyv az első nyomtatott illusztrált könyvek közé számítható, mert mindegyik fametszetekkel van tele. Tudjuk, hogy Pfister e kiadványainak betűit Gutenbergtől vásárolta. Ezekkel nyomtatta Gutenberg a legrégebbi *Donatusait*, csillagászati kalendáriumát és egyéb korai nyomtatványait. Pfister nem sokáig használta Gutenberg legrégebbi betűit, mert 1470 után megjelenő könyveinél már más betűtípust találunk.

Ulrich Zell 1462-ben alapítja Kölnben az első nyom-

31. A NÉGY HISTÓRIÁK KÖNYVÉnek egyik fametszete

dát. Zell korábban könyvmásoló és könyvdíszítő volt, a nyomdászmesterséget Schöffler mainzi nyomdájában tanulta, s ő is a mainzi ostrom alkalmával hagyta el a várost. Színvonalas, szép könyvei között egyik legszebb alkotása a kétkötetes *Latin Biblia*, 1470-ből. Utolsó kiadványa 1494-ből származik. Köln szerepe nemzetközi vonatkozásban jelentékeny, mert a könyvnyomdászat innen terjedt tovább Németalföldre és Angliába. Már a korai évtizedekben tíz nyomda dolgozott a városban. Köln a középkorban a tudományok és művészetek hajléka, és az 1388-ban alapított egyeteme révén a teológia és filozófia istápolója volt. A könyvnyomtatás rohamos elterjedésének nagy lendületet adott a „Fratres vitae communis” nevű kolostori közösség. Székhelye a Köln melletti Weidenbach kolostor volt, és könyvek másolásával foglalkozott. A közösség tagjai e munkájukkal szerzett pénzből szép templomot építettek, majd megvásárolták a Bechtermünze-féle nyomdát, s ettől az időtől kezdve kizárólag nyomtatással foglalkoztak.

Fontos helyet tölt be a könyvnyomtatás történetében Basel, bár az első svájci nyomda a szomszédos Bero-

münsterben volt, ahol a később Párizsba távozó Ulrich Gering alapított nyomdát. Basel nyomdásza Bartholdus de Basilea, akit Gutenberg egyik tanítványának tartanak. Latin nyelvű bibliát is nyomtatott, ennek azonban csak az első kötetén van feltüntetve a neve, a második kötetet már Bernhard Richel nyomtatta. Feltételezhető, hogy a biblia nyomása közben halt meg, 1475-ben. A XV. század utolsó 30 évében már 26 nyomda működött Baselben. Említésre méltó Johannes Bergmann von Olpe, aki Sebastian Brant *Narrenschiffjét* (Bolondok hajóját) nyomtatta. A nagyon népszerű és sok kiadást megért könyv először 1494-ben jelent meg, egy ismeretlen művész 118 fametszetével (32. ábra). A XV. század hírneves bázeli ősnyomdásza Johannes Ammerbach. A tudományok szeretete előbb Párizsba vitte, s onnan

32. Brant BOLONDOK HAJÓJÁnak egy fametszete
(Kőművesek és ácsok cserbenhagynak egy építést, mert költségeit nem jól számította ki, és pénze elfogyott)

mint magister artium került vissza Németországba. Egy ideig mint korrektor Koberger nürnbergi nyomdájában dolgozott, majd 1478 és 1480 között megnyitotta nyomdáját Baselben. Michael Furter is nevezetes nyomdásza Basel városának. Nála jelent meg 1493-ban a *Ritter von Turn* (A Turnból való lovag), melynek fametszeteit valószínűleg a *Narrenschiff* művésze készítette. Baselben működött végül Johannes Frobenius, a város legnagyobb és legnevesebb nyomdásza. Méltatásával a következő századról szóló fejezetben foglalkozunk.

Ulm városában, a svábföld e kultúrközpontjában korán indult fejlődésnek a nyomdászat. Az első ulmi nyomdász Ludwig Hohenwang. Fatáblanyomtatással kezdte, s az *Ars moriendi* négy kiadása keze alól került ki. Rajzoló, betűmetsző, író és nyomdász egy személyben. A város leghíresebb nyomdásza Johannes Zainer, aki Németország valamennyi nyomdásza között is kivált. A XV. század hetvenes éveitől a XVI. század húszas éveinek közepéig jelentős nyomdai műveket alkotott. Nincs biztos adatunk, hogy testvére volt-e a szintén kiváló augsburgi Zainernak, csupán annyit tudunk, hogy mindketten Reutlingenből származnak. Boccaccio *Compendium de praeclaris mulieribus* (Híres asszonyokról) című művének német nyelvű kiadása, érdekes fametszetekkel díszítve, a hetvenes évek elejéről való. A könyv egy-egy illusztrációja középkori naivitással ábrázolja a cselekményt; így például Jokaste történetében azt a jelenetet, amelyben a vérfertőzés szörnyű titka kiderül. A kétségbeesett Jokaste szíven szúrja magát, Oedipus pedig saját kezeivel megvakítja magát. A képen látható még a hegycsúcsra kitett csemmő Oedipus, amint éppen felfalni készül őt a fenevad (33. ábra).

E naiv ábrákkal teli könyvnél még sokkal értékesebb az 1475-ben nyomtatott *A híres-neves meseköltő Aesopus*

33. Boccaccio HÍRES ASSZONYOKRÓL c. könyvének egy fametszete

könyve és életének története. Ebben a könyvben bontakozik ki a fametszetű illusztráció először igazi művészi szépségében. Az illusztrációk itt már nem tapogatózó próbálkozások, mint a korábbi könyvillusztrációk voltak, hanem mesteri alkotások, amelyek méltó előfutárjai a XVI. század nagy német fametsző művészetének. A fekete-fehér ritmikus váltakozása, a vonalak eleven játéka, az alakok és arcok tökéletes ábrázolása, az árnyékolásra szánt vonalak rendszerbe foglalása, a vastagabb és vékonyabb vonalak szükség szerinti alkalmazása mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az első eszményien jó könyvillusztrációnak minősíthessük, amely a szövegszedéssel, a betűk képével is teljes egységbe olvad össze (34. ábra).

A harmadik nagynevű ulmi nyomdász Leonhard Holl (1482–1485), aki szép illusztrált könyvei mellett arról is nevezetes, hogy játékkártyagyára volt, és gyártmányai egészen Konstantinápolyig eljutottak. Ő az első nyom-

dász, aki fametszetű térképet készített, s a térképhez tartozó feliratokat ólombetűkből szedte. Legszebb kiadványa *A régi mesterek bölcsességének könyve*, amelynek fametszetei szinte monumentális hatásúak.

Neves nyomdásza volt még Ulmnak ebben az időben Conrad Dinckmuth (1483–1492), akinek Terentius *Eunuch* című kiadványában a fametszetek érdekessége az, hogy a perspektivikus ábrázolást itt alkalmazzák első ízben (35. ábra).

Augsburg városában Günther Zainer (1468–1475) az első nyomdász, aki valószínűleg Fust–Schöffner-tanít-

34. A HÍRES-NEVEZETES MESEKÖLTŐNEK,
AESOPUSNAK KÉPMÁSA

vány volt. Nála jelent meg 1470 körül Kempis Tamás: *De imitatione Christi* (Krisztus követése) és a *Speculum humanae salvationis* (Az ember megváltásának tüköre). Günther Zainer után Johann Bämle következik (1472–1492), aki a strasbourgi Mentelin-nyomdában tanulta mesterségét. Bämle nyomdai működése a fametszetű illusztrációk alkalmazásában csúcsosodik ki. Az ő nyomdokain indultak el a későbbi nagy német nyomdászok, Anthon Sorg, Hans Schönsperger és Erhard Ratdolt. Ez utóbbi a magyar *Thuróczy-krónika* augsburgi kiadásának nyomtatója volt (36. ábra). Nála jelent meg 1479-ben *Historie der Frau Melusine* (Melusina históriája), továbbá *Die schöne Historia, wie Troie die Kosstich Statt erstöret ward* (Szép história Trója városának pusztulásá-

35. Terentius EUNUCHjának egy fametszetes illusztrációja

ról). Anthon Sorg (1475–1498) a konstanzi zsinat alkal-
mából nyomtatott egy könyvet a zsinat valamennyi
részvevőjének fába metszett címerével. Ez a könyv a
világ legrégebbi nyomtatott címerkönyve.

Nürnbergben Johann Sensenschmidt volt az első
nyomdász, aki 1470–1478 között működött itt, s azután
Bambergbe távozott. Egyik munkása, Heinrich Käfer,
Gutenbergnél tanult. A Königsbergből származó híres
matematikus és csillagász, Regiomontanus (Johannes
Müller) 1471-ben nyitotta meg Nürnbergben nyomdá-
ját. Német és latin naptárakat és több matematikai mű-
vet adott ki. Regiomontanus, mint ismeretes, évekig

De electione dñi comitis mathie in regem.

Cum autem peregrinus ex relativis fama oblitus ipse regis la-
dillai in regnum hungarie venit: multos pertraxit. Inve-
nit autem illos qui erant regi comitis ladillai pueri: ne-
ce: cum virores effusi sanguinis ipsius comitis ladillai co-
audibit eo aiosius insurgere: ac inceptis finit ad opertu-
pducere vindicta desiderare videbatur. Et factu fuisset: si p. co-
ponendis regni rebz: p. eligendo rege: indicta per totum regnum hu-

36. Mátyás arcképe a THURÓCZY-KRÓNKA augsburgi
kiadásából

Mátyás király udvarában tartózkodott, s innen került 1471-ben Nürnbergbe, ahol 1474-ig működött. Ekkor IV. Sixtus pápa a naptár megreformálása céljából Rómába hívta, majd pedig Regensburg püspökévé nevezte ki.

A legnagyobb és leghíresebb nürnbergi nyomdász Anthon Koberger volt (1473–1513). Műhelye a nyomdászmesterség első nagyüzeme volt, 24 sajtó működött benne, és több mint száz munkást foglalkoztatott. A kor patriarkális szokása, hogy a munkaadó segédei és inasai élelmezéséről maga gondoskodott, ebben az akkori viszonyokhoz mérten szokatlanul nagy üzemben már nem volt betartható. A munkások pontos időre tartoz-

37. A THURÓCZY-KRÓNIKA címképe: Szent László viadala a leányt rabló vitézzel

tak a nyomda előtt gyülekezni, harangütésre nyílt ki a kapu, a későn érkezést nem túrték. Bizonyára jól fizethette munkásait, mert az üzemében alkalmazott szokatlanul szigorú rendszabályok alig voltak összeegyeztethetők azzal a nagy szabadsággal, amelyet az akkor még nagyon keresett nyomdai munkások élveztek. Kiadványai is tanúsítják, hogy Koberger költséget nem kímélve, könyvei illusztrálására a kor legismertebb művészeit igyekezett megnyerni. Terjedelmes kiadványai egytől egyig nagyalakú, folio méretben láttak napvilágot; művészi kiállításuk tökéletes volt. Csak bibliából tizenkilencfélét nyomtatott.

Koberger örök érdeme marad, hogy a kor két nagy művészt, Michael Wohlgemutot és ennek korán elhunyt mostohafiát, Wilhelm Pleydenwurfot nyerte meg a könyvillusztrálás számára. Mindkettő a nürnbergi festészet nagynevű képviselője, az első Albrecht Dürer tanítómestere, a második annak műhelytársa volt. Koberger e két művész vezetése alatt hatalmas fametszőműhelyt létesített, ahol a fametszők egész serege dolgozott.

Legjelentősebb kiadványa Nürnberg város orvosának, a tudós humanistának, Hartmann Schedelnek folio alakú, igen érdekes, illusztrált Krónikája, amelyben Buda várának látképe is megtalálható (38. ábra). A könyvben levő 1809 fametszet mindössze 21 hónap alatt készült el, ami azt bizonyítja, hogy a fametszőműhely mintaszerű szervezettséggel dolgozott. A könyvben történelmi és vallásos tárgyú, tájakat ábrázoló és allegorikus képek foglalnak helyet. A kétezer kép között sok kiváló, mesteri munka akad, de a legfigyelemre méltóbb a „Haláltánc”, amely Holbein jóval későbbi Haláltánc-ciklusát megelőzte. Érdekes sajátsága a szép könyvnek – ami e korban megütközést egyáltalában nem keltett –, hogy 1809 illusztrációját mindössze 645 dúcról

38. Buda látképe a Koberger nyomtatta SCHEDEL-KRÓNIKÁból

nyomták, mert a fametszetek nagy része más-más képaláírással ismétlődik. Így 22 metszet 69 várost, 72 arckép 596 királyt vagy pápát ábrázol.

Koberger egy másik kiadványa a *Schatzbehalter der wahren Reichtümer des Heils und ewiger Seligkeit* (Az üdvösség és örök boldogság igaz gazdagságának kincseskamrája). E kiadvány is tele van pompás fametszetekkel.

Koberger kiadói tevékenysége olyan széles körű volt, hogy nyomdája egymaga nem tudta ellátni a megrendeléseket, s ezért más nyomdáknak is adott könyvkészítésre megbízást. Így a baseli Johannes Ammerbachnak, akivel levelezésben állott. A fennmaradt levelek tanúsítják, hogy Koberger körültekintő, szorgalmas és mindenre gondot viselő üzletember volt. Kiadóvállalata mellett több városban könyvkereskedéseket tartott fenn, azonkívül hatalmas ügynöki gárdát is szervezett, amely az ország minden részében eredményesen dolgozott.

A KÖNYVNYOMTATÁS ELTERJEDÉSE
EURÓPÁBAN

Az európai országok közül Olaszország az elsők között volt, amely a könyvnyomdászatnak hajlékot adott, ahol az nagymértékben tökéletesedett. Akárcsak a képzőművészeteknek, a költészetnek is hazája volt ez az ország, amely ebben az időben már Dantéval, Boccaccióval, Petrarcával ajándékozta meg a világot. A Mediciek Firenzében, az Este hercegek Ferrarában teremttették meg az olasz műveltség gócpontjait. Konstantinápoly-nak 1453-ban történt eleste után a menekülő görög tudósok közül számosan léptek olasz földre, akiket az olasz fejedelmek szívesen fogadtak. A görög tudósoknak komoly szerepük volt abban, hogy a klasszikus irodalom iránti érdeklődés egyre fokozódott. Iskolákat, könyvtárakat alapítottak a tudomány és irodalom ápolására, és lefordították a régi görög klasszikusok műveit.

Olaszországban tehát a nyomdai művészet számára a talaj kedvező volt. Már 1480-ban negyven város nyomdáiban foglalkoztak a klasszikusok kiadásával, holott ugyanakkor a könyvnyomtatás hazájában, Németországban főként imakönyveket és más vallásos tárgyú könyveket nyomtattak.

Conrad Sweynheym és Arnold Pannartz német könyvnyomtatók, a Fust és Schöffer nyomda tanítványai, Benedek-rendi szerzetesek meghívására az olaszországi Subiacóba mentek, ahol 1464-ben felállították az első nyomdát. Subiaco városka nehezen megközelíthető hegyvidéken fekszik, Róma város közelében. Messze a

várostól magas, csupasz sziklákön emelkedik a nehezen megközelíthető kolostor. A két német nyomdász első munkája egy Donatus-kiadvány volt, majd pedig Lactantius *De divinis institutionibus* (Az istenes oktatásokról) (1465), Szt. Ágoston *De civitate dei* (Isten országáról) (1467) és Cicero *De oratore* (Az ékesszólásról) című műve. A Lactantius volt az első olasz könyv, amelyet antiqua betűkkel nyomtattak. Látva a német nyomdászok szép munkáját, két tudós testvér, Pietro és Francesco Marquis de Maximis meghívták őket Rómába. A nyomdászok a meghívásnak eleget tettek, és 1467-ben, a két olasz tudós palotájában felállították nyomdájukat. Első római munkájuk *Cicero levelei* című kiadványuk volt, majd ezt követte a *Speculum humanae vitae* (Az emberi életnek tüköre) (39. ábra). Sweynheym és Panuartz a

credendum est. quia necesse fuit populū aliquādo ad ludum conuenire. & uoluerunt ut sciret philosophus determinata ēē loca ludendi: ne in diuersis p̄uatisq; locis conuenticula facientes: p̄brosa & contumeliosa aliqua perpetrarent. ¶ Huiusmodi itaq; mechanice artes & uiuendi genera b̄estissime a quolibet b̄esto uiro ualent exerceri. Nam & sacra sc̄ptura huiusmodi necessariae artes cōmendat inquit ē in ecclesiastico. In manu artificum om̄s opera laudabit. unus ex p̄p̄b̄is ait. ī porta regis artifices negotiātur. Aut si forte ceteras artes ingenio predicas peroptas: elige tibi liberales artes. presertim quatuor ultimas quas mathematicas uocant. que plerunq; magno splendore homines eas sectantes illustrant. Legisti Sulpiciū Gallū astro/nimū plurimū honoris & uulcanis aculisse romanis. Qui cum bello p̄ximū essent contra parthos ea nocte luna eclipsata est. quo signo stupefacti romani deli-

39. A SPECULUM HUMANAЕ VITAE egy részlete

következő években anyagi erejüket meghaladó munkák elvégzésére vállalkoztak. Több latin klasszikust adtak ki, közöttük Liviust (1469), de amily arányban növekedett könyvkészletük, olyan arányban csökkent tőkéjük, mert bár Róma a tudósok gyülekezőhelye volt, távol esett a nagyobb közlekedési utaktól, s ezért könyv-

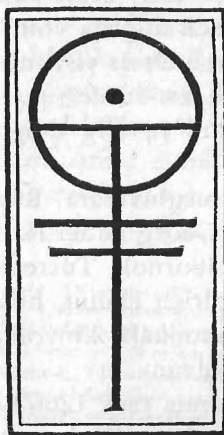
kereskedelme nem fejlődhetett. Amikor Nicolas de Lyra bibliamagyarázatainak ötödik kötetét nyomták, már teljesen pénz nélkül állottak. Ekkor barátjuk, Andrea Bussi püspök, a mű kiadója IV. Sixtus pápa kegyeibe ajánlotta őket, de minden eredmény nélkül. A pápához beadott kérvényük a nyomdászat történetének szempontjából azért érdekes, mert megtudjuk belőle, hogy a könyvek átlagos példányszáma akkoriban 275, a népszerű könyveké ennek duplája volt. Amikor a nyomda a tönk szélére jutott, a társas viszony megszűnt. Sweynheym betűmetszésre tért át, de 1473 után már nem halunk felőle. Pannartz 1476-ig dolgozott, azután az ő neve is letűnt.

Egy bíbornok meghívására Rómában állított fel nyomdát 1469-ben Georg Lauer is.

Ugyancsak egy bíbornok, Turrecremata hívta Ingolstadt-ból Rómába Ulrich Hahnt, hogy *Meditationes* (Elmélkedések) című munkáját kinyomja. Hahn fametszetekkel ékesítette kiadványait.

Velence nyomdászata csak 1469-ben kezdődött, de e nagy tengeri hatalom, a világkereskedelem egyik legjelentősebb kikötővárosa, ahol a tudomány és művészet is virágzott, e téren is egykettőre túlszárnyalta Olaszország többi városát. Itt is németek voltak az első könyvnyomtatók. Johannes de Spyra (Johann von Speyer) 1469-ben alapított nyomdát, de már 1470-ben meghalt. Spyra társaságában érkezhettek Velencébe Nicolas Jenson és Johannes de Colonia, akik Spyra halála után nyomban megkezdték velencei működésüket. Jenson francia származású volt, és Párizsban, a pénzverdében mint vésnök dolgozott, majd VII. Károly francia király Mainzba küldte, hogy Gutenbergtől megtanulja a betűmetszés és könyvnyomtatás mesterségét. Jenson nyilván azért nem ment vissza Franciaországba, mert királyi pártfogója meghalt, s nem volt reménye,

hogy utóda is pártfogója lesz. Jenson feltevése, mint látni fogjuk, nem volt helyénvaló, mert XI. Lajosban a nyomdai művészet lelkes barátjára lelt. Jenson velencei működése 1470-től 1481-ig tartott. Nevéhez fűződik az első tökéletes antiqua betűk metszésének érdeme (40. ábra). Schöffer Mainzban, Adolf Rusch Stras-

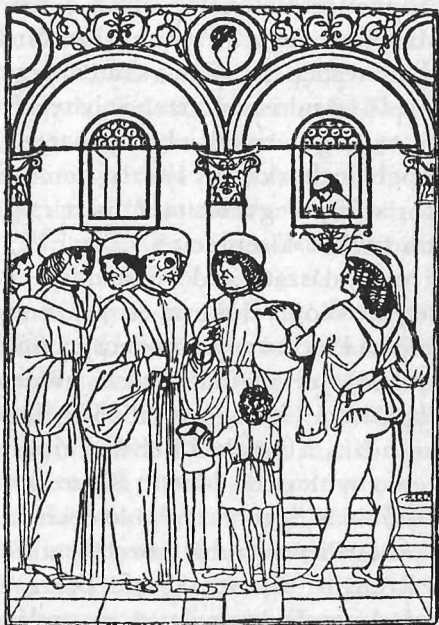
40. Nicolas Jenson és Johannes de Colonia nyomdajele

bourgban, Sweynheym és Pannartz Rómában ugyan már Velencét megelőzően is használtak antiqua betűt, de ezek még nem voltak tökéletesek. Velence elsősorban Jensonnak köszönheti, hogy nyomdai alkotásai előbb a rómaid, majd később a németekét is túlszárnyalták. Az antiqua betűn kívül szép gótikus betűt is metszett. Jenson később Johannes de Coloniával társult. Velencében telepedett le Erhard Ratdolt augsburgi nyomdász is (1476–1486), a *Thuróczy-krónika* Augsburgban készült kiadásának kitűnő nyomdásza. Könyveiben már díszített címoldalt, nyomtatott iniciálékat alkalmazott. 1486-ban díszes betűmintakönyvet adott ki, ame-

lyet ugyan még Augsburgból keltezett, de csak Velencében hozott nyilvánosságra.

A velencei nyomdászok betűit egész Európában már a XV. században mintaképnek tekintették. Könyvkiadók úgy ajánlották könyveiket, hogy azok „carattere Veneto” (velencei stílusban) készültek.

Forliból Velencébe telepedett át a Giovanni és Gregori de Gregoriis testvérpár, akiknek nyomdájában művészien illusztrált könyvek készültek (41. ábra). 1492-ben kiadták Boccaccio *Dekameronját*, fametszetekkel. Az 1494-ben megjelent Hérodotosz-kiadványukban az első oldal keretdíszítése a régi római falfestmények stílusát idézi.

41. A velencei De Gregoriis testvérpár egyik munkájának fametszetes illusztrációja

A velencei könyvművészet legmagasabb fokát a XV. század végén érte el, amikor Olaszország s az akkori idők egyik legnagyobb nyomtatómestere, Aldus Manutius kezdte meg működését. Ez a fellendülés már a XVI. század elejére esik. Ott fogunk tehát Aldus személyével és munkásságával foglalkozni.

Franciaországban Párizs volt az első város, ahol a nyomdászat otthonra talált. Mielőtt azonban itt sajtót állítottak volna fel, már 1444-ben (!) bizonyos Prokop Waldfoghel prágai aranyműves érdekes kísérlettel próbálkozott. Titkos mestersége volt, akárcsak Gutenbergnek, s ezt a művészi írás módszerének nevezte. Műhelyt állított fel, amelynek felszerelése két acél ábécéből, két vasformából és egyéb hozzávalókból állott. Lehetséges, hogy Waldfoghel már előzőleg olyan emberekkel társult, akik Mainzban vagy Strasbourgban Gutenberggel álltak összeköttetésben. És talán a Gutenberg–Dritzehn-perben szereplő Andreas Ditzehn bátyja, Georg és Walter Riffe várnagy árulták el jó pénzért Gutenberg titkát Waldfoghelnek, aki, úgy látszik, nem tudta a találmányt gyakorlatilag megvalósítani, mert 1446 után már nem folytatta tovább kísérleteit.

A párizsi nyomdászat kezdő esztendeje 1470. Guillaume Fichet, a teológia doktora és Johannes Heynlein (más néven de La Pierre vagy Lapideus), a Sorbonne két professzora, Svájcból nyomdászokat hívott Párizsba. Az egyiknek, Ulrich Geringnek előzőleg Beromünsterben volt nyomdája, a másik, Michael Friburger, a freiburgi egyetemen volt diák. Martin Kranz volt a harmadik. A két utóbbi a Sorbonne épületében kapott elhelyezést, Fichet és Pierre szobái közelében. Fichet rövid idő múlva Rómába utazott, Pierre pedig Bázélbe, a karthauziak kolostorába vonult. A nyomdászok ekkor otthagyták a Sorbonne-t, és házat béreltek a nyomda számára a Rue St. Jacques-on. Ez az utca attól kezdve

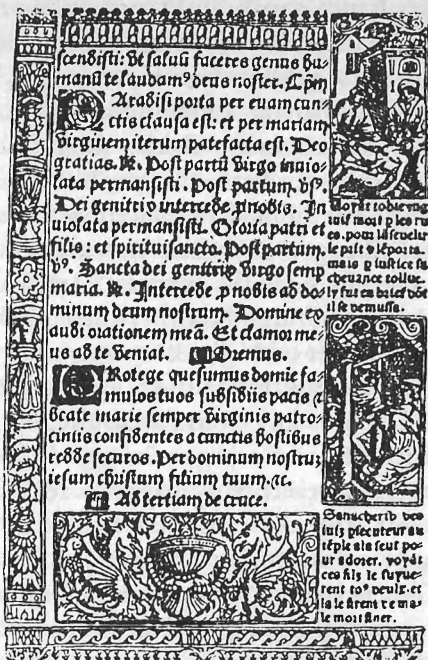
máig a könyvek utcája maradt. Franciaország első nyomdásai kezdetben antiqua betűkkel nyomtattak, később azonban áttértek a gótikus betűre, mert a XV. században Franciaországban is kedveltebb volt ez az Allemand-nak vagy szögletes alakja miatt „lettres de forme”-nak nevezett betű. Legszebb alkotásuk az 1476-ban megjelent biblia, lekerekített gótikus betűkkel.

Kranz és Friburger 1477-ben visszatértek Németországba, és Gering egyedül maradt Párizsban. Két új betűtípust alkotott, mindkettő román jellegű volt. A kisebb betűből két teológiai könyvet, a nagyobbikból egy Vergiliust és egy Sallustiust nyomtatott. Gering munkáját XI. Lajos oly sokra becsülte, hogy idegen létére megadta neki azt a jogot, hogy végrendeletében a nyomdászattal szerzett nagy vagyona fölött szabadon rendelkezhetett. Gering 1510-ben bekövetkezett halálával vagyonát a Sorbonne-ra hagyta.

Az első francia nyelvű, Franciaországban nyomtatott könyv, a *Les grandes chroniques de la France*, nem Gering nyomdájából való, hanem 1476-ban Pasquier Bonhomme nyomtatta. A nyomdászmesterség gyors iramban terjedt Párizsban, és a század végén már 66 nyomda működött.

Lyonban, a másik nyomdavárosban Bartholomeus Buyer alapította az első nyomdát. A század végén a lyoni nyomdák száma már elérte az ötvenet.

A XV. századbeli francia könyvek a kivitelezés szempontjából finom ízlésről tanúskodnak. A könyvek díszítései és betűi teljes összhangban vannak. E korszak könyveinek kivitelezésére legjellemzőbbek a *Livre d'Heures* (Órák könyve) című imádságoskönyvek, amelyekben már a könyvmásolások idején remekeltek a franciák. A nyomtatott *Livre d'Heures* könyvek is remekművek voltak. Alkotóik, Antoine Vérard, Philippe

42. A LIVRE D'HEURES egy oldala

Pigouchet és Simon Vostre örök dicsőséget szereztek velük a francia nyomdászatnak (42. ábra).

Az 1473-as esztendő a németalföldi nyomdászat kezdeté. Ekkor nyomtatja Dirk Martens az első könyvet Aalstban, Flandriában. Őt követték még ugyanazon évben Nicolaus Ketelaer és Gerhard de Leempt Utrechtben. Az első hollandi könyvek betűi durva jellegű gótikus típusok voltak. Richard Paffroet készíti az első szép holland betűt. Johannes Veldener, aki Löwenben kezdte pályafutását (1476–1478), 1481-ben Culenburchba költözött. Az itt készült *Fasciculum temporum* az első könyv, amelynek címlapján és belül is levelekből és virágokból összeállított keretdíszeket találunk. Az ilyen

keretdíszeket később Franciaországban, minthogy e díszítések kezdetben szőlőindákat utánzó vonalakból álltak, „vignettes”-nek nevezték. A kis alakú keretdíszeknek ezt az elnevezését azóta is mindenütt használják.

Haarlemben, amely Coster személyében évszázadokon keresztül magának tulajdonította a könyvnyomtatás feltalálásának dicsőségét, csak 1483-ban állította fel az első nyomdát Jakob Bellaert. Brüggeben Colard Mansion nyomtatott (1476–1484).

A németalföldi könyvnyomtatás a XV. században még nem érte el azt a fokot, mint a korabeli német, olasz vagy francia nyomdászat, de a XVI. században, a Plantin, Elzevir, Blaeu nyomdák megjelenésével valamennyi nemzet élére került.

*

Angliában William Caxton honosította meg a nyomdászatot, 1476-ban. Caxton 1421-ben Kent grófságban született, egyik londoni posztókereskedőnél tanult, majd később Brüggebe költözött. 1464-ben IV. Edward követe lett Burgundia hercege, Jó Fülöp mellett. Merész Károly felesége, Yorki Margit őt bízta meg Raoul le Fevre udvari káplán *Recueil des histoires des Troyes* (Trójai történetek gyűjteménye) című művének angolra fordításával. Közben Németországban tett látogatást, és a fordítást 1471-ben Kölnben fejezte be. E fordítás nyomtatása folyamán tanulta meg Caxton a nyomdászmesterséget. Könyve 1474-ben készült el. A kutatók sokáig abban a hitben voltak, hogy a könyv Ulrich Zell kölni nyomdájából származott, de nagyon sok jel arra mutat, hogy Colard Mansion brüggei nyomdájában készült (43. ábra).

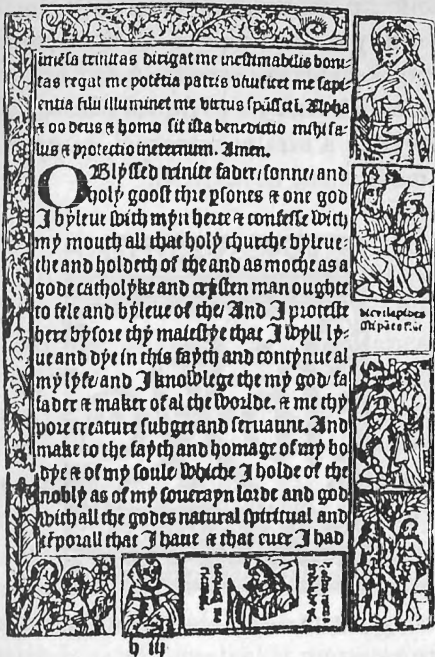
Caxton harmincöt esztendei távollét után tért vissza Londonba, s magával hozott egy teljes könyvnyomdai berendezést is. Műhelyét a Westminster apátság épületé-

theyr hors which redounded in to the ayer and rennyng
as they that helde not of heuen ne of erthe vpon theyr
enemyes began to fighthe/certes wshan the troians sawe
the centaures mountyd on horsback rennyng as the
wynde they were so aserdy and affrayedy that they havyd
wendy neuer to haue seen light day / how wel they
toke corage and abode them / and the centaures fought
so myghtily among hem that eche oon of them bare to
the erthe a troian wyth the poynt of his spere and
among other gammedes was born down to the erthe
among them / and som were hurte a parte and some

43. Sorok Caxton első könyvének egyik lapjáról

ben rendezte be, s itt nyomta *The Dictes and Sayings of Philosophers* (Filozófusok beszélgetései) című könyvét, olyan betűfajtaival, amely már az angol betűtípus jellegét mutatja. Caxton nyomtatta ki először Chaucer *Canterbury tales* (Canterbury mesék) című könyvét, amely egymást követő két kiadásban is megjelent. Ezt követte két legfőbb kiadványa, a *The noble history of King Arthur* (Arthúr király széphistóriája) és a *The golden legend* (Az aranylegenda). Ez utóbbit fametszetekkel díszítette. A könyvek technikai kivitele még kezdetleges volt, tele sajtóhibákkal, fametszeteik művészi tekintetben gyengék voltak.

Kiadványaiból kitűnik, hogy Caxton nem tartozott Gutenberg lelkes követői közé, akik életüket és minden gondolatukat a tipográfia művészetének áldozták. Elsősorban üzletember volt, aki józan számítással, praktikus előrelátással vezette vállalatát. Olyan könyveket nyomtatott, amelyeknek nagy kelendőségére számíthatott, és kellő haszonra lehetett kilátása. 1491-ben bekövetkezett halála után nyomdáját Wynkyn de Worde nevű munkása vette át és vezette tovább. Ő fejezte be Caxton több

44. Pynson könyvének egyik lapja franciaországi származású betűkből

felbemaradt munkáját, egyebek között Chaucer *Canterbury tales* című művét is. Később, 1499-ben, a Westminsterből átköltözött nyomdájával az „Arany Nap”-hoz címzett házba, St. Bride-ba, ahol sok könyve látott napvilágot. Szép betűit maga öntötte. Egyik legszebb könyve a *Polychronicon* (1495). Meghalt 1534-ben, de még 1535-ben az ő nevével jelent meg egy Aesopus-kiadás.

A legnagyobb angol ősnymodász, Richard Pynson, ugyancsak Caxton munkásai közül került ki, s nagy tiszteletet és megbecsülést szerzett a XV. századbeli londoni nyomdászatnak. Betűit Franciaországból és Hollandiából hozatta. Két legszebb kiadványa a *Horae ad Usum*

Sacrum (Szent imádságoknak órái) és a *Sacrum Missale* (Szent misekönyv). Mindkettő franciaországi származású betűkből készült (44. ábra). A két könyv kiállítása nagy mesterségbeli tudásra és finom ízlésre vall. Pynsont annyira kedvelték a királyi udvarnál, hogy VII. Henrik udvari nyomdászának nevezte ki.

45. William Caxton nyomdajele

A MAGYAR NYOMDÁSZAT KEZDETEI

Legnagyobb uralkodónk, Mátyás király trónra lépését mintegy tíz esztendővel megelőzte a könyvnyomtatás feltalálása. Mátyás, akárcsak a többi reneszánsz kori nagy könyvgyűjtő, a művészi gonddal kiállított drága kéziratos könyvekben nyilván nagyobb gyönyörűségét lelte, mint a könyvnyomtató sajtó egyszerűbb, szerényebb termékeiben. Ez időben sok híres könyvgyűjtő – így Federigo da Urbino is – helyet sem adott gyűjteményében nyomtatott könyvnek; ha annak tartalma érdekelte, könyvmásolójával inkább leíratta, s illumináltatta esetleg könyveit. Mátyás könyvtárában is voltak olyan kéziratos kötetek, amelyeket nyomtatott könyvekről másoltak le, de szép számmal voltak nyomtatott könyvek is. Marsilius Ficinus olasz filozófus 1461-ben Bázelen megjelent kétkötetes munkáját maga küldte meg a királynak, s Taddeo Ugoletti írja a királynak, hogy a Budára induló Bonfinival néhány Rómában nyomtatott könyvet küld neki könyvtára számára.

A királyi udvar humanista vendégei közül többen is voltak, akik az új mesterség, a könyvnyomtatás iránt érdeklődéssel viseltettek, így: Regiomontanus, a kiváló tudós, aki visszatérően hazájába, Nürnbergben nyomdát állított fel; Taddeo Ugoletti, a király könyvtárosa pedig hazatérően Pármába, bátyja nyomdájában korrektoroskodott. De maga Beatrix királyné is, akinek édesapja, a nápolyi király, Nápoly városa nyomtatómestereinek legfőbb pártfogója s istápolója volt. Nem tudjuk, mi

lehetett az oka, hogy például Regiomontanust hosszabb budai tartózkodása alatt nem foglalkoztatta egy budai nyomda felállításának gondolata. Mátyás uralkodásának első tizenöt esztendejében Budán nyomda még nem működött. Bizonyos, hogy tudatában volt a század nagy találmánya jelentőségének, de a királyt túlságosan is igénybe vették és lekötötték háborús vállalkozásai, a törökökkel vívott hadjáratai, s a Csehország koronájáért indított harcai – ez utóbbi nem járt sikerrel. Mátyás ez okból bizalmas külföldi küldetéseken már részt vett, meghitt emberét küldte el Rómába, a pápához segítségért.

Karai László budai prépost, alkancellár, Mátyás király követe 1470 novemberében érkezett Rómába, hogy Mátyás Podjebrad cseh király elleni háborújához II. Pál pápa támogatását kieszközölje. Küldetése két és fél hónapig tartott és teljes sikerrel járt, mert a pápa pénzbeli segítséggel állt Mátyás király mellé. Római tartózkodása alatt ismerkedett meg Karai László a korszak nagy találmányával, a nyomtatómesterséggel. A Subiacóból Rómába költözött Sweynheym és Pannartz nyomda ekkor már harmadik éve működött Rómában. Fraknói Vilmos megállapítása szerint Karai itt ismerkedett meg Hess Andrással, akit 1471 márciusában, Budára visszaérkezésekor magával hozott. „Budán – írja Fraknói – Hess András a betűit Sweynheym és Pannartz betűinek mintájára budai ötvösökkel vésette, de ezek a betűk kezdetlegeseek voltak, Mátyás királynak és az elkényeztetett humanistáknak nem tetszettek. Mátyás különben sem barátkozott meg a nyomdászattal, s ezen az ellenszenven a nyomda hamarosan megbukott.”

Igen nagy érdeme Karai László budai prépostnak, hogy idejében felismerte a könyvnyomtatás igazi jelentőségét, és Hess András Budára való meghívásával meghonosította Magyarországon a könyvnyomtatást, ami-

kor Európa legtöbb országában, így Ausztriában és Angliában is ez a mesterség még ismeretlen volt. Igaz ugyan, hogy a budai nyomda kezdettől fogva nehézségekkel küzdött, és kellő érdeklődés hiányában még Mátyás uralkodása alatt befejezte rövid életét.

Hess Andrásnak mindössze két könyve maradt fenn az utókor számára, amely a nyomda székhelyeként Budát jelöli meg. A *Chronica Hungarorum* (Magyarok krónikája) s a *Magni Basilii de Legendis Poeticis* (Basilius Magnus A költői legendákról), amelynek első része ógörög költők műveiről szól, s a második része Xenophón *Apologia Socratis*-át foglalja magában, amely Platón különböző munkáiból szerkesztett története Szókratész fenséges tragédiájának. Hess András neve csak a *Chronica Hungarorum* kolofonjában szerepel, míg a *Basilius* kolofonjában csak a két kezdőbetű H. A. van feltüntetve.

A *Chronica Hungarorum* előszavában Hess ajánló sorokat szentel pártfogójának „A tisztelendő László úrnak”. Latin nyelvű ajánlásában ezeket mondja: „...amikor elsajátítottam az emberiség javát-díszét előmozdító nyomtatás mesterségét, a Te kegyelmedből Magyarországra jöttem... Nem kevés ideig munka nélkül voltam, míg végre igen nagy és sok napot igénybe vevő munkába fogtam, Pannónia krónikájának kinyomtatásába... Azt hittem, ezzel minden magyar embert megörvendeztethetek, ugyanis szülőföldjét mindenki más országoknál jobban szereti s többre becsüli, mindenki vágyakozik rá, hogy elődei életét megismerje, azok jeles emlékezésre méltó cselekedeteit utánozhassa, a szerencsétlenségeket pedig, melyek őket érték, okultan kerülhesse... Mikor pedig arról elmélkedtem s hosszan tépelődtem, kinek ajánljam e néhány nappal ezelőtt befejezett első munkámat – másra mint Rád, igen tisztelt Uram, nem gondolhattam, minthogy e munkát sem

megkezdeni, sem befejezni nem tudtam volna nélkülöd – hiszen e munka elindítója Te voltál – tehát eredményeiben is részesedj.” Nem tudjuk, ki volt e krónikás-könyv írója. Ez a könyv, az első hazai nyomdatermék 1473-ban jelent meg. Hatvanhét, oktáv alakú számozatlan levélből áll. Címlapja nincs, a szöveg közvetlenül a Hess-féle ajánlólevéllel kezdődik. Betűi az egykorú olasz könyvek betűihez hasonlóak, gömbölyű vágásúak, de nem oly tökéletes metszésűek, nem oly határozott élességűek, mint az olaszoké. Egy-egy lapon harminchárom sor foglal helyet, terjedelmes margókkal. Az iniciálék helyét üresen hagyták, hogy így a könyv vásárlója tetszése szerint gondoskodhassék egyszerűbb vagy díszesebb kezdőbetűről. A kódexekhez hasonlóan egyes betűket és sorokat kézzel megvont vörös vonalakkal élénkítettek. A könyv végén latinul ez a mondat áll: „Befejeztetett Budán az Úr M.CCCC.LXXIII. esztendejében, pünkösöd szombatján, Hess András által” (46. ábra).

Finita Bude Anno dñi. M.CCCC.LXXIII
In uigilia penthecostes: per Andream Hels

46. Hess András CHRONICA HUNGARORUMának
kolofonja, vagyis zárósorai

Az első budai nyomtatómester személye, származása és működése körül teljes a homály. Két megjelent kiadványa az egyedüli forrás, amelyhez a kutató tudósok fordulhattak, s az ezekből levont következtetésekből igyekeztek a nyomda alapítójának múltjára és működésére némi fényt vetni.

A Hess-kérdés feltárására két kutató tudósunk vállalkozott. Fraknói Vilmos volt az első, akinek ez irányú kutatásai terén a legnagyobb érdeme, hogy a korábban élt tudósok téves megállapítását a krónika előszavában

említett „László úr” személyét illetően helyreigazította. Fraknóit megelőző kutatóink, sőt kezdetben maga Fraknói is Geréb László erdélyi püspökben vélték Hess András pártfogóját megtalálni, s csak a vatikáni levéltárban végzett kutatásai során akadt rá II. Pál pápának egy Mátyás királyhoz intézett levelére, amelyben szó esik Karai Lászlóról is, mint Mátyás római követéről. Fraknói a továbbiakban már csak következtetésekre volt utalva, amikor megállapította, hogy Karai László a Sweynheim és Pannartz nyomdában ismerkedett meg Hess Andrással.

Fitz József *Hess András, a budai ősnymondász* című, 1932-ben megjelent könyvében vitába száll Fraknói Vilmos feltételezéseivel. Fitz József szerint: „Fraknói kutatásai óta harmincnégy esztendő telt el, s ez alatt az idő alatt az ősnymtatványokra vonatkozó ismeretek gyökerestől megváltoztak. Új adatok merültek fel, s a vizsgálódási módszerek teljesen átalakultak. Az adatok rendszerezése és a módszerek megállapítása folyamán külön ősnymtatvány-tudomány keletkezett, s ennek a világításánál a XV. századi nyomdászatot és benne Hesst is egészen másként látjuk, mint láttuk Fraknói idejében.”

Érdekes és hitelesnek elfogadható, ahogyan Fitz József tanulmányában Fraknói Vilmos feltevéseit cáfolja. Szerinte „a XV. század nyomdásztörténetére irányuló kutatás három forrásból merít: oklevelekből, ősnymtatványokban található adatokból s a könyvkészítésnél követett nyomdai gyakorlat megfigyeléséből. A nyomdákat (a múltban) egymástól elszigetelten tárgyalták, s az országhatárok által többszörösen is elválasztott nyomdák közt fűződő szálakat vizsgáló szem nem követte. Ma éppen az egymástól oly távol eső nyomdász-székhelyeknek tanulmányozása után tudjuk, hogy Hess András nyomdája lényegében nem különbözhetett az

1470-es évek többi ősnymondájától. A Hessre vonatkozó adatok hiányát tehát pótolják az analógiák.”

Fitz József kutatásában fontos szerepet szán a *Basilius* kolofonjának, amelyben Hess a *Chronica Hungarorum*tól eltérően csak nevének kezdőbetűivel jelöli a könyv nyomtatóját. Conrad Haeblerre hivatkozik, a XX. század ősnymondatvány-kutatójára, aki csak nyolcvan ősnymondatványról tud, melynek zárósoraiban a nevet kezdőbetűk vagy kezdőszótagok helyettesítik. Megállapítható, hogy ez római helyi szokás volt, amellyel azok a nyomdászok éltek, akik mesterségüket Subiacóban vagy Rómában tanulták.

Négy római nyomdát vesz szemügyre Fitz, hogy megállapítsa, melyikből került hozzánk Hess András. Sweynheym és Pannartz, Ulric Han, Philippo de Lignamine és Georgius Lauer nyomdáját. Alapos érvek felsorakoztatásával kizárja annak lehetőségét, hogy Hess az első három nyomdában tanulta volna mesterségét, és megállapítja, hogy a Lauer nyomda alkalmazottja volt, és – mint ahogy több ősnymondában szokás volt – a magát önállósítani szándékozó, kilépő legényt mestere felszerelte betűtípusokkal. Mikor Lauer 1472-ben az Antonius Florentinus *Confessionale* c. munkájának nyomtatásával elkészült – annak betűtípusaival megajándékozta a Budára induló Hesst –, ő maga ettől kezdve két új típusú antiquával dolgozott. Fitz érvelésének, hogy Hess a Lauer nyomda alkalmazottja volt, döntő érveként bemutatja egymás mellett Lauer *Confessionale*jának verses kolofonját és Hess *Chronica Hungarorum*ának egy verses részletét, amelyet Fitz könyvéből mi is közlünk (47. és 47a. ábra). A két szöveg betűtípusai teljesen egyezők, vagyis Hess a Lauertől kapott betűtípusokat öntötte meg s használta nyomtatásánál a budai nyomdában.

Fitz József megállapítása szerint a budai nyomda személyzete a mesteren kívül tizennégy főből állt: „négy

Nescio quo plausu: ni q̃ superbiant ausu.
 Multi doctorū conscripta sepe bonorum.
 Ap. uel de positis suis: sub nomine: dictis
 Sic temerant plane: doctoris nomen inane
 Hec antonina simplex ex lege diuina
 Non syncopata . sed nec epenthesi data
 Studio correctā diligentī sepeq; lecta
 Per Celestinum nomine. sed re puluerinum
 Sancto in Eusebio degentem cenobio
 Quī me scribebat. Ge . lauer nomē habebat:
 Rome uersatus tunc. sed Herbioli natus.
 Anno milleno quater. C. sep. q̃ deno
 Bis uno iunctō sed mense sub februo.
 Sub quinto Sixto pontifice zeraphico.

47. Lauer CONFSSIONALÉjának verses kolofonja

Metra de morte karoli regis.

¶ Supreme Rex x̃pe: finis hominis extitit in te.
 Ergo propicius sis nobis omnibus unus.
 Tolle peccatum nostrum de loq; reatum.
 Et Karoli regis: qui cessit mensibus istis.
 Augusto primo cum sol uersatur in cancro:
 Sequenti festo quod est diuisio primo
 Atq; die: numerum compleuit anima notum.
 Quod pepigit quisq; Rex princeps rusticus uere.
 Tenetur modico hoc corpus tempore dico:
 Non maius longum sp̃acium trium q̃ dierum.
 Sic feria sexta dominus sepelitur in umbra.

47/a. Hess CHRONICA HUNGARORUMának részlete

szedőből, a három sajtót kezelő hat nyomtatóból, egy
 festékkeverőből, egy szolgából, egy korrektorból és egy
 rubrikátorból. Lehetséges, hogy Hess már Rómából ho-
 zott magával egy-két embert – betűöntéshez is értő ta-
 nult szedőt s hihetőleg a szolgáját –, a személyzet túl-

nyomó részét azonban Budán fogadta fel, s betanításukkal vesztette el azt a nyolc-tíz hónapra terjedő, nem kevés időt, mely alatt munka nélkül volt.”

A *Chronica Hungarorum* kéziratának származása felől eltérőek a vélemények. A XVIII. századbeli kutatók, akik először foglalkoztak a *Chronicával*, Thuróczy János történetírónknak tulajdonítják, akinek nagyobb terjedelmű magyar krónikája később külföldön, egyszerre két helyen is – mégpedig az első Brünmben, 1488 tavaszán, a második Augsburgban, 1488 nyarán – került nyomtatásra. Más kutatók, így Fraknoi is azt állítják, hogy a *Chronica* kézirta nem kortárstól származik, hanem valamelyik régi kódex alapján készült, amelyet Hess a későbbi események rövid betoldásával még kiegészített. Kollár Ádám a XVIII. században a *Kézai-krónika* egyik bécsi kódexéről állapítja meg annak Hess könyvével való hasonlóságát. Fitz József szerint Bécsben nincs is Kézai-kézirat, mert amit Kollár Kézai-kéziratnak nevez, az *Sambucus-Zsámboki János krónikája*, amely ugyan az előszót és a bevezetést Kézai krónikájából vette át, de szövegének nagy része egyezik Hess *Chronicájának* szövegével. A bécsi, úgynevezett *Acephalus-kódex*ben lemásolt budai minorita krónikának is több része megegyezik Hess *Chronicájának* szövegével. Fitz megállapítása szerint a Róbert Károlyig terjedő részt a budai minorita krónikából, Nagy Lajostól kezdve Kükkülei János krónikájából vette át Hess *Chronicája*.

Gutenberg új találmányának hírére az országból kivándorolt magyarországi fiatalok közül jó néhányan külföldi nyomtatóműhelyekben kitanulták a nyomtatás mesterségét, és egytől egyig kitűnő mesterekké váltak. Ezek voltak többek között a nagyszebeni Thomas Cibinum Mantuában (1472) és Modenában, a brassói Andreas de Corona Velencében (1476), Bernhard Transsilvanus Velencében és Páduában (1478), a feketehalmi

Martinus Zeiden Velencében (1484), Petrus Hungarus Lyonban (1482).

A budai nyomda időben hét évvel megelőzte Londont, négy évvel Antwerpent, öt évvel Prágát, nyolc évvel Lipcsét, és kilenc évvel Bécset. Nem fér kétség ahhoz, hogy Mátyás király kultúra iránti szeretetének híre csábította elsősorban Hess Andrást Budára, ahol azonban nem találta meg számítását. Kitészik ez a *Chronica Hungarorum* előszavából is, de legfőképpen a nyomda foglalkoztatottságának hiányából.

Mátyás király birodalmában a Hess nyomdán kívül még más nyomdák is működtek: az egyik Brünmben, mely szintén egy *Chronica Hungarorum*-ot adott ki (a *Thuróczy-krónika* első kiadását), a másik Bécsben (Stephan Koblinger, a *Rókus-legenda* nyomdásza). Hessnek egyéb nyomtatványokat is tulajdonítanak.

Fraknoi véleményét ma már nincs módunkban elfogadni. Szó sem lehet róla, hogy Hess nyomdája Mátyás ellenszenvén vagy közömbösségén bukott volna meg. A budai nyomda megszűnésének okait és körülményeit vizsgálva állapítja meg Fitz, hogy ez a felfogás teljességgel téves, sőt azt mondja, hogy Hess Andrást Karai a király parancsára hívta meg Budára. Ha meggondoljuk, hogy Mátyás király a maga korának legműveltebb fejedelmei közé tartozott, nem valószínű, hogy a könyvnyomtatás, a reneszánsz legnagyobb találmánya, a kultúra terjesztésének leghatásosabb eszköze iránt nem viseltetett volna érdeklődéssel. Ami Hessről illeti, elhihetjük, hogy sietett Budára, minthogy Rómában a kéziratmásolók kilátásait tönkretette a sok nyomda, s a nyomdákét pedig az egymás közt való versengés. Több nyomda keletkezett, mint amennyit Róma elbírt, és ki nyomtatott munkáik eladhatatlanokká váltak. A budai nyomda megszűnése után Hess eltűnt Budáról, s további sorsáról semmit sem tudunk.

Hogy Mátyás király nem viseltetett ellenszenvvel a könyvnyomtatás iránt – olvassuk Fitz könyvében –, mutatja, hogy mikor Karai 1471-ben visszatért Budára, nemsokára visszatért Rómából Blandius, Mátyás király egyik könyvfestője is, aki azért járt ott, hogy könyveket vásároljon Mátyás könyvtára számára. Többek közt egy ősnymtatványt hozott Mátyás királynak, Silius Italicus *Punica* című hőskölteményét, mely akkoriban jelent meg Rómában, s melyet a nyomtatvány kiadó-korrektora, Pomponius Laetus küldött meg ajándékképpen a királynak. Mátyás meg is köszönte Pomponius Laetusnak a könyvet: „Boldog, boldogtalan hangoztatja a közmondást – írja –, inter arma silent Musae. Mi azonban, jóllehet egymást érő háborúba vagyunk keveredve, ami kevés időt szakíthatunk, örömet szenteljük a tudományoknak. Innen van az, hogy a tőled nyert ajándékot is oly kedvesen és szívbeli örömmel fogadtuk, és hogy az általad mostanában Rómában annyi gonddal és ékesen kinyomtatott Silius Italicust a legközelebbi napokban már többször átforgattuk. Ifjúkorunkban is kedves olvasmányunk volt ez, mivel harcról, háborúról énekel, annyival kedvesebb, mivel magunk is hadviselésben töltjük életünket. Ez azonban nem tarthat vissza annak megvallásától, hogy száanalomra méltónak tartjuk a királyok sorsát, akik kénytelenek háborút folytatni... Szerencsések vagytok ti, akik nem vérontás és országok után áhítoztok, hanem a tudományoknak élhettek, s munkáitok által a gondokkal küzdő királyokkal is felejtethetitek a hadilármát.”

Egyébként Pomponius Laetus, a Lauer nyomda tudós korrektora volt, akihez a nagy király ezeket a sorokat intézte.

A KÖNYVNYOMTATÁS FÉNYKORA
NÉMETORSZÁGBAN

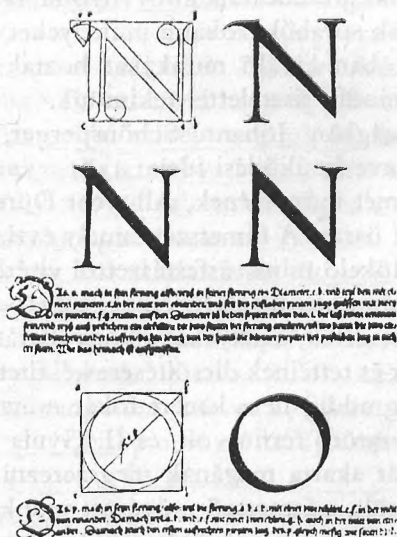
A XVI. század, a reneszánsz kiteljesedésének ideje, a tipográfiának, a könyvművészetnek kibontakozását is magával hozza. A nyomdák megszámlálhatatlan sora támad, köztük olyanok, amelyeknek egykori alkotásai hosszú századok után a mai nyomdaművészetre is hatottak. Tudósok, írók, művészek szentelték idejüket, tudásukat e korszakban a tipográfia szolgálatának. Uralkodók, közöttük Európa két legnagyobb hatalmassága, Miksa német császár és I. Ferenc francia király lelkes buzgalommal karolták fel a könyvnyomtatást.

A nyomdák sorából azokat a műhelyeket emeljük ki, amelyek valóban kiváló munkákat hoztak világra, és amelyekre mindig tisztelettel tekintünk.

Németországban Johann Schönsperger, augsburgi nyomdász neve (működési ideje: 1481–1523) kora legnagyobb német művészenek, Albrecht Dürernek nevével fonódott össze. A fametszet, amely évtizedeken keresztül az előkelő miniatúrfestészettől eltérően alsóbbrendűnek számított, hála Dürernek, udvarképe ssé vált. Azok a fametszetek, amelyeket a könyvbarát Miksa császár életének és tetteinek dicsőítésére készített, az illusztráló tehetség addig nem ismert fokát mutatják. Miksa császár nagyratörő férfiú volt, és II. Gyula pápa idején a pápai tiarát akarta magának megszerezni. Minthogy ez nem sikerült, a fametsző művészet munkáival akarta cselekedeteit, tetteit megörökíteni. Óriási méretű megbízásai voltak: A Dicsőség kapuja – erre Dürer kapott

megbízást, és a kilencvenkét fadúcból álló, allegóriákkal díszített munka három év alatt készült el. A *Diadalmenet* c. albumhoz százharmincöt fadúc készült. Ebből Dürer huszonnégyet metszett, Burgkmair hatvanhatot. A *Diadalszekér* egészen Dürer munkája, nyolc dúcból állott. Miksa császárt ábrázolja tizenkét lótól vont fogaton, körülvéve allegorikus figurák sokaságával. Mindegyik a császár egy-egy erényét ábrázolja. Ezeken a megrendelt műveken gyönyörű betűs szövegeket is látunk, amelyek émelyítő módon Miksa császár dicséretéről beszélnek.

Albrecht Dürer nagy tehetséggel megáldott művész volt: festő, grafikus, nyomdász, építész, szobrász, vártervező, író egy személyben. Írásművei közül nyomdászati szempontból különös érdeklődésre tarthat számot az 1525-ben megjelent *Underweysung der Messung mit dem*

48. Részlet Dürer UNDERWEYSUNGjából

Zirkel und Richtscheit in Linien, Ebenen und ganzen Körpern (Útmutatás a körzővel és vonalzóval való szerkesztéshez, vonalakban, síkokban és testekben), 63 saját kezűleg rajzolt ábrával. Ez a könyv kőfaragók és betűrajzolóknak számára ad útbaigazítást, hogyan szerkeszthetik meg körző és vonalzó segítségével helyes arányokban a betűket. Bemutatja a könyv az antiquának, a német fraktúr betűnek minden egyes darabját, helyes méretekben megrajzolva. Ez a könyv megjelenése óta a mai napig is a betűrajzolóknak tankönyve (48. ábra).

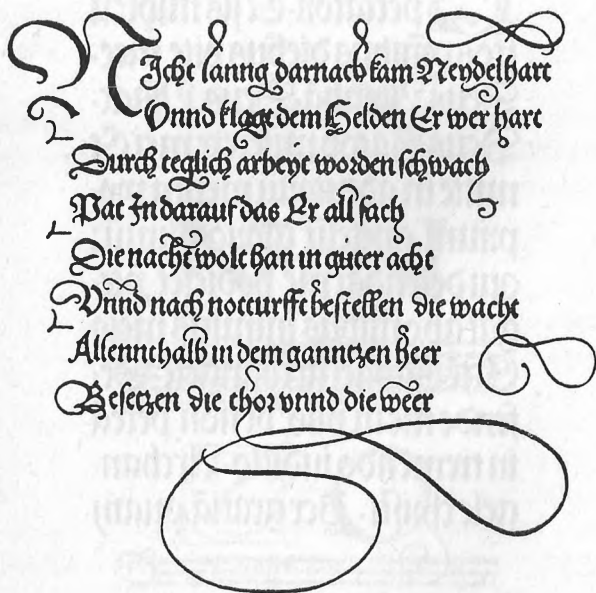
Schönsperger nyomdája számára dolgoztak Hans Burgkmair, Hans Leonhard Schäuffelein, Hans Springklee és más kiváló művészek s technikusok. Schöns-

Deus propitiuſ esto mihi
 peccatori. Et ſis mihi cuſ-
 tos omnibus diebus vite mee.
 Deus Abrahā. Deus Iſaac.
 Deus Iacob miſerere mei Et
 mitte in adiutoriū meum pro-
 priū angelū glorioſiſſimū:
 qui defendat me hodie: et prote-
 gat ab omnibus inimicis meis
 Scitē Michael archangele. De-
 fende me in p̃lio: vt non pereā
 in tremendo iudicio. Archan-
 gele chriſti. Per gratiā quam

perger nyomtatta ki a Miksa császárt dicsőítő *Theuerdankot*. A bibliofil kiállítású könyv a császár életéből mond el allegorikus módon kalandokat. A fametszete-
ket Burgkmair, Schäuffelein és több más művész készi-
tette.

A *Theuerdank* és a *Diurnale* betűi egészen különlegesek, és a német betűmetszésben fordulópontot jelentenek. Az első fraktúr betűk, amelyek erős szögben megtörnek és a kerek antiqua betűkkel szemben sarkokat képeznek, Albrecht Dürer, Vincenz Röchner (Miksa császár udvari titkára) és Johann Neudörfer, ismert betűrajzoló alkotásai (49. ábra).

Sokat vitatkoztak azon, hogy a *Theuerdank* nyomása szedett betűkről vagy fatáblákról készült-e. A nagybetűk különböző alakjai, a betűket kiegészítő ritmikus,

50. Részlet a THEUERDANKból

finom aláhúzások, a sok díszítés még a szakértőket is megtévesztette. Abban a meggyőződésben éltek, hogy nemcsak az illusztrációkat, hanem a betűket is fába vés-
ték (50. ábra). Végül is egy jelentéktelen sajtóhiba vég-
érvényesen eldöntötte a vitát. Az 1517-i első kiadás
egyik példányában egy betű fordított volt.

Schönsperger másik világhírű műve a *Weisskunig* (wei-
ser König = A bölcs király), amelyet Burgkmair,
Schäuffelein, Springinkle és Leonhard Beck illusztrált.
A könyv hosszú ideig feküdt kinyomatlanul. Fametsze-
teit csak a XVIII. században találták meg és nyomtat-
ták ki.

Schönsperger harmadik világhírű műve Miksa csá-
szár imakönyve, amelyet pergamenlapokra nyomtatott,
de a császárnak korai halála miatt befejezetlen maradt.
A császár ezt a könyvet a Szent György Lovagok ré-
szére akarta kinyomatni. A szöveg, amelyet Schönsper-
ger 1513-ban nyomott, gyönyörű fraktúr betűből ké-
szült. A szedés köré gazdag díszítést terveztek; ennek
elkészítésére a császár a kor legnagyobb művészeit,
Albrecht Dürert, Lucas Cranachot, Hans Burgkmairt,
Hans Baldung Grient és másokat nyert meg. E rajzok
nagy része ránk maradt, úgyhogy az egésről fogalmat
tudunk alkotni. A Dürer-készítette oldalak a könyv-
illusztráció igazi remekei, a betű, az ornemens, a kép
legtökéletesebb harmóniáját mutatják.

Nagy jelentőségű nyomdaváros volt a XVI. század-
ban Strasbourg, ahol sok kiváló nyomdász működött,
s közöttük a legnevezetesebb Johann Grüninger (a
XV. század végén és a XVI. század elején). Kiadvá-
nyai gondos és szép kiállításban jelentek meg, így Ho-
ratiusz, Terentius, és a legszebb: a nagy folio alakú
Vergiliusz. A könyvben több mint kétszáz fametszet
van, ezek az ókori hősöket a XVI. század öltözékeiben

ábrázolják. A könyv a *Theuerdank* mellett a XVI. századnak legérdekesebb illusztrált műve (51. ábra).

Lübeck egyik ismeretlen művésze révén kerül a könyvnyomdászat őt megillető helyére. A világhírű *Lübecki Biblia*, amelyet 1494-ben Stephan Arndes nyomtatott, a közvetlen Dürer előtti művészeti korszak terméke. Az ismeretlen művész alkotása a legjobban megközelíti Dürer művészetét.

51. A trójai faló jelenete Vergiliusból

A XVI. század német nyelvű nyomdászatában Baselt igen fontos hely illeti meg. A csendes, előkelő, szép város Európa közepén az elkeseredett vallási harcok viharában is meg tudta tartani önállóságát. Itt dolgozott a híres Johannes Frobenius nyomdája, amely 1491-ben indult egy biblia nyomásával. A vállalat virágkora az 1514. évvel kezdődik, amikor Rotterdami Erasmus Baselbe költözött, és lakását a Frobenius-házban rendezte be. Itt lakott rövid megszakításokkal egészen haláláig.

Erasmus, a vándoréletre kényszerült szabadgondolkodó, humanista tudós azért választotta Baselt lakóhelyéül, mert nem akart katolikus szellemű városban letelepedni, bár a protestánsokat sem kedvelte. E város polgárai között találta meg azt a nyugalmat és békességet, amelyre már oly régóta vágyott. Itt élt Holbein is, a kiváló német festő és könyvillusztrátor, aki itt készítette fametszeteit Erasmusnak Frobeniusnál megjelenő műveihez, és itt alkotta meg 91 lapból álló, az akkori politikai, egyházi és társadalmi viszonyokat gúnyoló, megdöbbenítő Haláltáncát. Frobenius sok könyvének címlapját is Holbein rajzolta (52. ábra).

A fametszetű könyvillusztráció minden szépsége, a gótikus ábrázolás megdöbbenően nagy erejű megnyi-

52. Holbein HALÁLTÁNC-sorozatából
AZ ÖREGASSZONY ÉS A HALÁL

latkozása a fiatal Hans Holbein lángeszű művészetében éri el tetőfokát.

Holbein rajzainak fametszetben való érvényesítője Hans Schützelburger volt, korának legtehetségesebb fametszőmestere.

Frobenius kitűnően felszerelt és jól vezetett nyomdája a betűk szépsége és a könyvek külalakja tekintetében a korabeli olasz és francia nyomdákkal is felvette a versenyt. Ő adta ki Erasmus latin nyelvű *Új Testamentum*-fordítását. Frobeniusnál jelentek meg Erasmus eredeti írásai is, így egyebek között az 1526-ban napvilágot látott mesteri kiállítású *Adagiorum Opus D. Erasmi Rotterdami* (Rotterdami Erasmus példabeszédei). Könyveinek tökéletes szedése, a művészi iniciálék alkalmazása,

EPISTOLA PAVLI AD CO.
RINTHIOS PRIMA.

PAVLVS vocatus apostolus Iesu Christi, per uoluntatem dei, & Sosthenes frater, ecclesie dei, quę est Corinthi, sanctificatis per Christum Iesum, uocatis sanctis, unā cum omnibus qui inuocant nomē domini nostri Iesu Christi, in quouis loco, uel suo, uel nostro.

Gratia uobis & pax à deo patre nostro, & domino Iesu Christo. Gratias ago deo meo semper pro uobis de gratia dei, quę data est uobis per Christū Iesum, quod in omnibus ditati estis per ipsum, in omni sermone, & omni cognitione (quibus rebus testimonium Iesu Christi confirmatū fuit in uobis) adeo, ut nō destituamini in ullo dono, expectātes reuelationē domini nostri Iesu Christi, q̄ & cōfirmabit uos usq; ad finē, inculpātos in die domini nostri Iesu Christi. Fidelis deus, p̄ quē uocati estis ī cōfortiū filiū ipsius Iesu Christi domini nostri.

Obsecro autē uos fratres, per nomen domini nostri Iesu Christi, ut idem loquamini omnes, & non sint inter uos dissidia, sed sitis integrum corpus eadem mente, & eadem sententia.

Significatum est enim mihi de uobis fratres mei, à familiari I. us Chloę, quod contentiones sint inter uos. Dico autē illad, quod unusquisq; uestrum dicit: Ego quidem sum Pauli, ego uero Apollō, ego uero Cephe, ego uero Christi. Num diuisus est Christus? Num Paulus crucifixus est pro uobis? aut in nomine Pauli

R 3 baptu

a sorok harmonikus felépítése a legtisztább könyvstílust juttatják érvényre (53. ábra).

A nyomda korrektora a kor legkiválóbb tudósaiból kerültek ki. Itt dolgoztak Erasmuson kívül a nyomtatómester, Wolfgang Lachner, Johannes Oecolampadius és mások. Frobenius 1527-ben baleset áldozata lett. Halála után fia, Hieronymus Frobenius vezette a vállalatot apja nyomdokain.

A reneszánsz világ humanizmusa a művészet, irodalom és tudomány terén, a reformáció a hitélet terén voltak azok az ösztönző erők, amelyek az emberi szellem kibontakozásának szárnyakat adtak, és szolgálatukba állították Gutenberg találmányát.

A korabeli művészet nagy mesterei, Albrecht Dürer, Hans Holbein, Burgkmair, Schäuffelein és mások művészi irányban nagyot lendítettek a könyvnyomdászatban.

A művészek és tudósok hálával tekintettek a tipográfusokra, akik a legértékesebb ajándékot nyújtották számukra, műveiknek elterjedési lehetőségét.

A KÖNYVNYOMTATÁS FÉNYKORA
OLASZORSZÁGBAN

A XVI. század olasz nyomdászatának világhírű mestere a kurzív betű és valamennyi újabb antiqua betű megteremtője: Aldus Manutius, 1449 körül született a Pontini-mocsarak közelében fekvő egyik kis városkában. Tudósnak készült, s nagy műveltségű, humanista nyomdász és kiadó lett. Mint ifjú Rómában tanulta a latint és Veronában a görögöt. 1482-ben Pico della Mirandola gróf, a szépművészetek rajongó pártfogója hívta meg házába, aki Rotterdami Erasmust mint „rarum naturae miraculum”-ot (a természet ritka csodáját) dicsőítette. A gróf révén ismerkedett meg Erasmusszal, a világhírű nagy humanistával, akivel örök barátságot kötött. Csak három évig tartott Pico és Aldus termékeny kapcsolata, mert Pico 1485-ben meghalt. Aldus ekkor átköltözött Pico nővéréhez, Carpi herceg özvegyéhez, hogy ennek két fiát oktassa. 1488-ban Velencében, a művészetek és tudományok virágzó városában találjuk. Tanítványainak és néhány barátjának támogatásával itt nyomdát alapít, azzal a céllal, hogy az ókori klasszikusok műveit, amelyek addig jórészt csak kéziratokban voltak meg, hibátlan és mintaszerű szöveggel az egész világon elterjessze. Senki nem lehetett erre nála alkalmasabb, mert széles körű tudással és józan ítélőképességgel rendelkezett.

Első nyomtatott könyve Constantin Lascaris görög nyelvtana, amelyet 1495-ben fejezett be. Háza valóságos iskola volt, amelynek tagjai nagyrészt nála laktak. Itt

állapították meg a kéziratok kritikai szövegét, megtisztították a helytelen kifejezésektől, nyomás alá rendezték és korrigálták azokat. Az ókori klasszikusok kódexekben fennmaradt szövegei, a másolók hanyagsága miatt, tele voltak hibákkal. Aldus és a köréje sereglett tudósok hozták helyre a hibákat, s a korrigált szöveg alapján került nyomásra a könyv. Az a temérdek könyv, amelyet 1488-tól 1515-ben bekövetkezett haláláig kiadott, tudományos szempontból nem volt mind azonos értékű, de túlnyomó részükre még a mai nyelvészek és kritikusok is nagy elismeréssel tekintenek. Aldusnak köszönhetjük 28 görög klasszikus első kiadását. Görög és latin szótárt is nyomtatott, valamint bevezetőt a héber nyelvhez.

Művészi tipográfia terén a legnagyobb megbecsülés illeti Aldust. Kiadványai ma is mintaképül szolgálnak: szedésük világos és tökéletes, nyomásuk tiszta, papirokuk finom, kötésük egyszerű és nemes.

Nagy művét, a teljes Arisztotelészt 1495-ben kezdte el, de utódai több mint száz év múlva, 1598-ban fejezték be. Ugyanakkor, amikor más nyomdák egyházi, jogi és misztikus tárgyú könyveket nyomtattak, Aldus az ókori klasszikus írók olcsó, tökéletes kivitelű kiadására gondolt, hogy azok mindenki számára elérhetőek legyenek.

A görögök után a római klasszikusokat adta ki. Hogy kelendőségüket biztosítsa, könyveit kis alakban jelentette meg, és ehhez mérten kis alakú betűket készíttetett szövegük szedéséhez. Francesco da Bologna volt a betűk készítője, aki Aldus többi betűit is tervezte. A római klasszikusokhoz készített betű az első kurzív (dűlt) betű volt. Aldus eleinte a dűlt betű alkalmazását látta célravezetőnek, mert az olvasók szeme a kódexek írott betűit szokta meg, s az írott betűk alakjához a kurzív állott legközelebb. Kezdetben az egész könyvet (pl. Vergiliust) kurzívból szedte, de lassanként felcserélte a szép

és erőteljes antiquával, s ettől kezdve csak az előszót, jegyzeteket és a kiemelendő szöveget szedte kurzívból. A dűlt betű neve Németországban és a közép-európai országokban ma is kurzív. Franciaországban és Angliában, ahol Aldusnak ezeket a különleges betűfajtaít nagyon szerették, *italique*-nak, illetőleg *italic*nek nevezik.

A hatás, amelyet a kis könyvek megjelenése keltett, leírhatatlan volt. Aldus előtt többnyire hatalmas alakú, nagy betűjű foliánsokat nyomtattak. E könyvek olvasásához megfelelő nagyságú pultot kellett felállítani, s szállításuk is körülményes volt. Aldus ugyan folio alakú könyveket is nyomtatott, de a szöveget kisebb betűkből szedte, és szép nagy margót hagyott a szöveg körül. A legolvasottabb írókat, különösen a latinokat, oktáv alakban jelentette meg. A nehézkes foliánsok után a csinos könyvecskék, amelyeket az emberek mindenhova magukkal vihettek, új utat nyitottak meg a könyvnyomtatás előtt.

Bár Aldus a velencei hatóságoktól, majd a pápától is tíz évre szabadalmat kapott a kurzív betűkkel nyomtatott kis könyvekre, mégis egész Európában utánozták könyveinek alakját. A lyoni nyomdászok egyszerűen lemásolták és utánanyomták az aldinákat, természetesen nem tökéletesen és nem hibátlanul. Aldus egyik körlevelében panaszkodott, hogy nagy károkat okoznak neki a lyoniak, s rámutatott arra a temérdek hibára, amely ezeket a könyveket jellemzi. A könyvvásárlók épp ezért inkább az eredeti kiadást vásárolták.

Hogy milyen népszerűségre tettek szert Aldus kis alakú könyvei „in portibili forma”, álljon itt a baseli Heinrich Loriti abból az alkalomból írt levele Ulrich Zwinglihez, a reformátorhoz, hogy a háborús zavarok megszűntek, s a könyveket az Alpokon keresztül ismét szállítani lehetett: „Wolfgang Lachner elküldte embereit Velencébe, hogy az Aldus-kiadások legjobb íróinak

könyveit elhozzák. Ha akarsz ilyen könyveket, akkor írd Lachnernek, s küldd hozzám a pénzt, mert mindig legalább harmircan akadnak, akik a könyvre számot tartanak anélkül, hogy érdekelnék őket a könyvek árai. *A legtöbb nem is értik a tartalmát, és mégis megveszik.*”

„A világ legszebb könyve” jelzővel illetik a *Hypnerotomachia Poliphili*-t, amely 1499-ben hagyta el Aldus Manutius nyomtatóműhelyét. A könyv kiadója Leonardo Crasso veronai prelátus és jogtudós volt. Az ő költségén készítette Aldus Manutius a pazar kiállítású könyvet és szépséges fametszetű ábráit (54. ábra). A könyv szerzője Francisco Columna szerzetes, aki nem fedhette fel magát, és neve később a fejezetek kezdőbetűinek összeolvasásából derült ki.

Aldus 1500 körül feleségül vette Maria Asolát, az asolói Andrea Torresanus leányát. Torresanus volt az, aki 1479-ben Jenson velencei nyomdáját megvette.

Az itáliai háború 1506-ban arra kényszerítette Aldust, hogy nyomdáját bezárja és elhagyja Velencét. Ekkor vagyona nagy részét elveszítette. 1507-ben azonban újból megnyitotta nyomdáját. Kezdetben nagy gondok között vezette, amíg végül gazdag és tevékeny apósával, Andrea Torresanusszal társult, s vállalata újra fellendült. 1510–11-ben megint szünetelt a nyomda, s csak 1512-ben nyílt meg. Ebben az évben született harmadik fia, Paolo Manutius, aki később utódja lett. 1513-tól kezdve ismét nagy tevékenységet fejtett ki Aldus, mindaddig, amíg 1515-ben, szorgos munkája közepette, utol nem érte a halál.

Aldus Manutius könyvének nyomdajele horgonyt ábrázol, amelyet delfin ölel körül. Utánzóit ezt is jogtalanul átvették (55. ábra).

Aldus halála után apósa, Andrea Torresanus vezette tovább a nyomdát, mindaddig, amíg 21 éves korában Paolo Manutius át nem vette az irányítást. Paolo nagy

lendülettel kezdett munkájához, s mintaképe, apja nyomdokain akart haladni. Főképpen a latin klasszikusok kiadására fektette a súlyt, s e célból nagyszerű tudósokat vett maga mellé. 1535-ben Rómába távozott, ahonnan kecsegtető ígéretekot kapott, de ezek nem váltak be.

POLIPHILLO INCOMINCIA IL SECONDO LIBRO DI LA SVA HYPNEROTOMACHIA. NEL QVALE POLIA ET LVI DISERTABONDI, IN QVALE MODO ET VARIO CASO NARRANO INTERCALARIAMENTE IL SVO INAMORAMENTO.

NARRA QVIVI LA DIVA POLIA LA NOBILE ET ANTIQVA ORIGINE SVA. ET COMO PER LI PREDECESSORI SVI TRIVISIO FVE EDIFICATO. ET DI QVEL LA GENTE LELIA ORIVNDA. ET PER QVALE MODO DISAVEDVTA ET INSCIA DISCONCIAMENTE SE INAMOROE DI LEI IL SVO DILECTO POLIPHILLO.

EMIEDEBILE VOCE TALE O GRA
tiose & diue Nymphæ absone peruençrão & inconcine alla uoſtra benigna audiçtia, quale laternifica raucitate del urinante Eſaño al ſuaue canto dela piangeuole Philomela. Nondimeno uolendo io cum tuti gli mei exili conati del intelletto, & cum la mia paucula ſufficiçtia di ſatiffare alle uoſtre piaceuole petitione, non riſtaro al potere. Lequale ſemota qualũque heſitatione e pſe piu che ſi congruerebbe al tronde, dignamente meritano piu uberrimo ſtudio di eloquentia, cum troppo piu rotunda elegancia & cum piu exornata politura di pronũtiato che in me per alcuno pacto non ſi troua, di cõſeguire il ſuo gratioſo affetto. Ma a uui Celibe Nymphæ & ad me alquãto, quantũche & conſuſa & incomptamẽte fringultiẽte haro in qualche portuncula gratificato aſſai. Quando uoluntaroſa & diuota a gli deſii uoſtri & poſtulato me preſtaro piu preſto cum lanimo nõ mediocre prompto humile parendo, che cum enucleata terſa, & uenufa eloquentia placẽdo. La priſca dunque & ueterrima geneologia, & proſapia, & il fatale mio amore garrulando ordire. Onde gia eſſendo nel uoſtro uenerando conuentuale conſpecto, & uedermi ſterile & iciuna di eloquio & ad tanto preſtate & diuo ceto di uui O Nymphæ ſedule ſamularie dil acceſo cupidine. Et itanto benigno & delecteuole & ſacro ſito, di ſincere aure & ſorigeri ſpiramini aſſato. Io acconciamente compulſo di aſſumere uno uenerabile auſo & tranquillo timore de dire. Dunque anante il tuto uenia date, o belliffime & beatiffime Nymphæa queſto mio blaſterare & agli ſemelli & terriçgeni, & puſilluli Conati, ſi aduene che in alchuna parte io incautamente

A

Az ott szerzett összeköttetései viszont későbbi munkásságánál nagyon hasznosak voltak.

1541-ben a velencei nyomdát újból átvette testvéreitől, megnősült, s négy gyermeke született, akik közül Aldus 1547-ben látta meg a napvilágot.

1556-ban IV. Pius pápa fényes ajánlatokkal ismét Rómába hívatta. A meghívásnak Paolo nem tudott ellenállni. Rómában nyomdát rendeztek be számára, s kezdetben jól is ment a sora. Reményei azonban nem váltak be, sok csalódást kellett megélnie. Végül is 1570-ben lemondott állásáról és visszatért Velencébe, ahol akkor a bérbe adott Aldus nyomda elég gyengén működött. Otthon sem érezte jól magát, és rövid idő múlva ismét visszatért Rómába, ahol XIII. Gergely pápa nyugdíjat utalt ki számára. Itt élte le hátralevő éveit 1574-ben bekövetkezett haláláig.

Fia, II. Aldus, koraérett gyermek volt. Már 10 éves korában közreműködött Cicero leveleinek kiadásánál, és 14 éves volt, amikor kiadta *Orthographia ratio* (A helyesírás rendszere) című könyvét. 1562-től 1565-ig atyjával élt Rómában, ahol sokoldalú írói működést fejtett ki. 1572-ben megnősült, a híres Giunta nyomdászcsaládból származó leányt vett el.

1576-ban Francesco Medici Pisában kinevezte a szépművészetek tanárának, majd ezt követte a római meghívás, ahol VIII. Kelemen pápa a vatikáni nyomda felügyeletével bízta meg.

II. Aldus a sok dicsőséget szerzett, nagy múltra visszatekintő vállalatot 1585-ben feladta. Inkább tudós volt, mint nyomdász, aki a tudósok között nagy megbecsülésnek örvendett, és komoly irodalmi sikereket ért el. Ezért talán nem is csodálható, hogy nagyobb hajlandóságot érzett a könyv megírása, mint nyomtatása és kiadása iránt.

II. Aldus 1597-ben, 50 éves korában meghalt, s vele

az utolsó sarjadéka távozott annak a kiváló családnak, amely a tudomány és a tipográfia terén elévülhetetlen érdemeket szerzett.

A másik nevezetes és kiváló olasz nyomdászcsalád, a Giunta dinasztia Velencében és Firenzében működött. Ha nem is érték el az Aldusok dicsőségét, de közvetlenül utánuk ők következtek. Giuntáék adták ki Boccaccio *Dekameronját*, gyönyörű, kvart alakú kiadásban. Náluk jelent meg Firenzében Michelangelo Buonaroti *Rime* című verseskönyve 1623-ban, amely a művész szonettjeit foglalja magában, s jóval halála után, hasonló nevű unokaöccse rendezte sajtó alá.

A Giunta család letűnése után a XVII. században Olaszország egész területén hanyatlás következett be. Csak a XVIII. század végén, Giambattista Bodoni felépésével indul újabb virágzásnak a nyomtatómesterség.

55. Aldus Manutius nyomdajele az első aldinákban

A KÖNYVNYOMTATÁS FÉNYKORA
FRANCIAORSZÁGBAN

I. Ferenc francia király kiváló szellemi képességekkel, költői tehetséggel megáldott uralkodó volt, a tudományok és művészetek barátja, Rabelais pártfogója, Itália csodálatos tájainak, nagy hagyományainak és a reneszánsznak rajongója. Egyetemeket alapított, nagy művészeket hívott országába, így Leonardo da Vincit. A Louvre, St. Germain-en-Laye, Fontainebleau, Boulogne, Chambord építése nevéhez fűződik. Andrea del Sarto, Rosso Rossi, Primaticcio olasz festőket fogadta szolgálatába, s ugyancsak az olasz Ruggieri, Fontana és Bellini művészekkel ékesíttette fel Fontainebleau-t.

A Franciaországban még csak csírázó nyomdai művészetet is lelkesen pártfogolta. Párizsban I. Ferenc korában, az első nyomdász, Ulrich Gering halála után már negyven nyomda működött. A nyomdák száma később királyi rendelet következtében huszonnégyre csökkent, hogy minden nyomdát elegendő munkával tudjanak ellátni, és hogy munkahiány ne kényszerítse őket „olcsó és rossz könyvek” nyomtatására. A francia nyomdászok, aszerint hogy követték-e a király előírásait, vagy sem, előkelő címeket, méltóságokat kaptak, vagy pedig a máglyahalál fenyegette őket; volt, akit utolisért ez a végzetes sors, de legtöbbjüknek, akiket a máglyahalál fenyegetett, sikerült elmenekülni.

A királyi szabadalmak oltalma alatt számos nyomdászdinasztia vert gyökeret. Generációkon keresztül apáról fiúra szállt a mesterség, sőt a nyomdászok özvegyei

is legtöbbször újból nyomdászhoz mentek férjhez, hogy a nyomda nagy értéket jelentő kiváltságai veszendőbe ne menjenek.

Már láttuk, hogy az első párizsi nyomdászok kezdetben antiqua betűkkel nyomtattak, de később a gótikus betűk használatára tértek át. A XVI. században ismét az antiqua betűket részesítették előnyben. A gót betű kialakulásához Geoffroy Tory (1480–1533) betűművész nevéhez fűződik, akinek működése sok tekintetben emlékeztet Dürer tipográfiai munkásságára. Geoffroy Torynak a francia könyv reformálásában és a francia betű kialakításában a XVI. század második negyedében döntő szerepe volt. Igazi reneszánsz típus: egy személyben

56. Geoffroy Tory CHAMPFLEURYjének egyik oldala

költő, fordító, kritikus, művész és mesterember volt. Olaszországban is járt, s ez jelentős hatással volt további működésére. Írt, nyomtatott és kiadott könyveket, tervezett betűket és ornamenseket. A francia helyesírás reformja is nevéhez fűződik. Ő vezette be a francia könyvekbe az ékezet nyomtatását. Tory kiadványai az összes korabeli könyvek közül kitűntek.

Legnevezetesebb alkotása a *Champfleury*, amelyhez 1523-ban kezdett hozzá és 1529-ben fejezett be. A mű három részre tagozódik. Az első rész a nyelv helyes használatáról szól, a második rész a capitalis betű keletkezésével foglalkozik, a harmadik rész a betűk pontos rajzát adja. Végül 13 különféle ábécét és 4-féle francia betűfajtát mutat be. Van a könyvnek egy függeléke, amely a következő részeket öleli fel: 1. A vokális héber betűk, a görög, a latin és a francia betűk olvasási szabályai. 2. Ábécék: Lettre cadeaux (kvadrátbetűk, a capitalis quadrata), Lettre de forme (gótikus betűk), Lettre de bastarde (a gótikus betűből fejlődött francia betű), Lettre de somme (kurzív betű) és még sok egyéb. Tory könyve törekvésében Dürer *Underweysung*jához hasonlít, az első francia tipográfiai ábécéskönyv, és éppen ez ad neki nagy jelentőséget (57. ábra). Egyébként I. Ferenc is felfigyelt rá, s elismerése jeléül 1530-ban Toryt királyi tipográfusának nevezte ki.

A XVI. század első 60 éve a francia tipográfia aranykorszaka volt. I. Ferenc király nagy súlyt helyezett a francia szellemi élet fejlesztésére. Az 1494 és 1525 közötti hadjáratainak következménye volt, hogy az itáliai művészet, tudomány és irodalom divatos lett az udvarnál és az udvar hatása alatt a francia művelt világban. Ennek tulajdonítható, hogy a XVI. századbeli francia könyvek olasz utánérzéseket árulnak el.

A szép könyvek nyomtatóinak sorát Jodocus Badius nyitja meg, aki az irodalom és az ókori görög nyelv

que Euclides les nous a iadis laiffées par eſcript.

Vant que le commence a enſeigner noſtre pmiere lettre A. deuoir eſtre faiſte Chose de le. I. Je veulx cy prier le bon eſtudiét requiſes qu'il ſache premieremēt que ceſt que le a bien fai Point, q̄ ceſt que la Ligne tant droite re lettres que nō droite, quō dit corbee en rond Attiques ou en angle. Que ceſt que Rond, Que Quarre, que Triangle. et cōſequamēt quil ſache les figures plus generales de Geometrie. Car noſdites lettres Attiques en ſont toutes faiſtes & figurees comme ie le mōſtray aidēt noſtre ſeigneur. Et afin quon naye cauſe dignorance, Jen eſcripray cy les diſſinitions de lune apres lautre, & les figureray ſelō

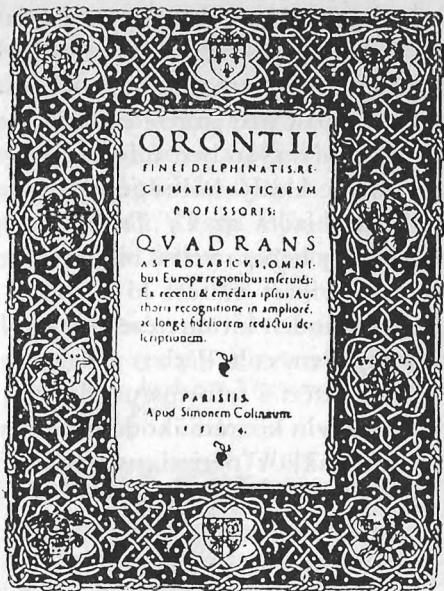
Euclides

„ **P**unctus, dit Il, eſt cuius pars nō eſt. Ceſt a dire. Le point eſt vng ſigne qui ne peut eſtre diuiſe. Et cōme dit meſſire Charles Bouille en ſa Geometrie Charles Bouille. en Francois. Le point ne ſapelle ne quantite ne meſure, mais le terme de toute quantite, le quel na longueur ne largeur, ne parfond. Le point

57. Geoffroy Tory CHAMPFLEURYjének egy részlete

tanára volt, és mint nyomdász 1498-tól 1535-ig görög és római klasszikusokat adott ki. Három leányát az akkori idők három leghíresebb nyomdásza vette feleségül, Michael Vascosan, Jean Roigny és Robert Estienne. Fia, Conrad Badius 1535-ben örökölte a nyomdát, azonban hugenotta létére menekülnie kellett Párizsból, és Genfben telepedett le, ahol új nyomdát alapított.

Henry Estienne volt a feje a nagyszerű Estienne családnak. Előkelő nemesi családból származott, de a család kitagadta örökségéből, mert nemeshez nem illő foglalkozást, a könyvnyomtatást választotta hivatásául. Henry Estienne a XV. század utolsó éveiben kezdte meg működését Párizsban, és 1502-től 1520-ban bekövetkezett haláláig nyomtatott könyveinek száma meghaladta a százat. Három fia közül Robert folytatta apja mesterségét. Henry Estienne özvegye, mint a legtöbb francia nyomdászözvegy, újból nyomdászhoz ment férjhez. Férje, Simon de Colines ily módon az Estienne

58. De Colines egyik könyvének címlapja

nyomda tulajdonosa lett. De Colines szép könyvei olasz hatásra vallanak, mindenkor át- és átszöve a csínra törekvő finom francia művészettel (58. ábra). De Colines-nak tudható be a kurzív betűk alkalmazása végig a könyvekben (mint Aldusnál láttuk), amelyeket ő maga tervezett.

Robert Estienne, Perette Badius férje (1503–1559) mostohaapjánál, de Colines-nál tanult. Nyomdász és tudós volt. Még de Colines-nal együtt kiadta 1522-ben az *Új Testamentumot*. A szövegben azonban jóhiszeműen bizonyos javításokat végzett, s emiatt a könyv nagy visszatetszést keltett a papok között. Nyilván ez lehetett az oka, hogy végül mostohaapjától megvált. Már egyedül készítette az 1532-ben megjelent szép kiállítású bibliáját, amellyel azonban újabb botrányt okozott. Csak a

király oltalma s fogadalma, hogy a teológiai fakultás hozzájárulása nélkül nem fog többé vallásos tárgyú könyvet nyomtatni, mentette meg nagyobb veszedelemtől. Ezen okulva, most már görög és latin klasszikusokat adott ki. A király 1539-ben udvari tipográfusának nevezte ki; majd a király költségére készített görög betűivel 1546-ban kiadta az *Új Testamentumot* görög nyelven. Később egy héber nyelvű bibliát is nyomtatott, amely ismét nagy vihart váltott ki a papok körében, olyannyira, hogy minden kitüntetése és a királyi pártfogás ellenére kénytelen volt Párizst elhagyni. Genfben telepedett le, ahol áttért a református hitre; új nyomdát rendezett be, és Kálvin közreműködésével folytatta bibliakiadásait. Ugyanakkor párizsi nyomdája is tovább dolgozott. 1559-ben halt meg Genfben.

Halála után egyik fia, Henry II. a genfi műhelyt, a másik fia, Robert II. pedig a párizsi műhelyt vette át. Henry II., aki apjával együtt költözött Genfbe, előbb apja nyomdájában mint korrektor dolgozott, majd 1557-ben az augsburgi Ulrich Fugger hírneves, gazdag patricius támogatásával saját nyomdát alapított, amiért is magát pártfogója tiszteletére 1568-ig *Typographus Fuggerorum* címen titulálta. Nyomdáját 1559-ben apjával egyesítette, s ettől kezdve a tipográfiának és tudományoknak szentelte életét. Nagyobb utazásokat tett Olaszországban, Angliában, Németalföldön, Franciaországban és Németországban. Ide, a frankfurti vásárookra különben is rendszeresen eljárt. 1572-ben adta ki legjelentősebb művét: a *Thesaurus linguae graecae* (A görög nyelv kincsestára), amelybe egész vagyont beleölt, de számításában csalódott, mert álnok korrektora, Johannes Scapula, ravasz módon olcsóbb és könnyen kezelhető kivonatos kiadást jelentetett meg a háta mögött. Felesége is ugyanebben az időben halt meg, s ettől kezdve nem találta helyét Genfben. Egy ideig leányánál,

Montpellier-ben tartózkodott, majd innen is továbbment. Betegen érkezett Lyonba, ahol 1598-ban, a város egyik kórházában, lelkileg teljesen összetörve, meghalt. Henry II. a görög nyelvben egészen kivételes tudással és ismeretekkel rendelkezett. Kiadványai felölelik majdnem a teljes görög irodalmat, és hitelességüket mind a mai napig elfogadják. Maga is kitűnő író volt. Több tudományos könyve jelent meg, latin és görög verseket írt.

PAVLI IOVII NOVOCOMENSIS
in Vitas duodecim Vicecomitum Mediolani
Principum Præfatio.

ET VSTATEM nobilissimæ Vicecomitum familiarum qui ambitiosius à præalta Romanorum Cæsarium origine, Longobardisque regibus deducto stemmate, repetere contédunt, fabulosis penè initiis inuoluere videntur. Nos autem recentiora illis prioraque, vti ab omnibus recepta, sequemur: cõtentique erimus insigni memoria Heriprandi & Galuanii nepotis, qui eximia cum laude rei militaris, civilisque prudentiæ, Mediolani principem locum tenuerunt. Incidit Galuanus in id tempus quo Mediolanum à Federico AEnobarbo deletum est, vir summæ rerum gestarum gloria, & quod in fatiis fuit, insigni calamitate memorabilis. Captus enim, & ad triumphum in Germaniam ductus fuisse traditur: sed non multo post carceris catenas fregit, ingentique animi virtute non semel cæsis Barbaris, vltus iniurias, patriam restituit. Fuit hic (vt Annales ferunt) Othonis nepos, eius qui ab insigni pietate magnitudinẽque animi, carente illo pernobili classico excitus, ad sacrum bellum in Syriam contendit, communicatis scilicet consiliis atque opibus cù Guliermo Montisserrati regulo, qui à proceritate corporis, Longa spatha vocabatur. Voluntariorum enim equitum ac peditum delectæ no-

A.iii.

59. Robert Estienne könyvének egyik oldala

Fia, Paul Genfben nyomtatott. Nevezetes a nagyon szép Euripidész- és Szophoklész-kiadása. A család utolsó sarja, Robert III. 1674-ben halt meg Párizsban.

Neves és jó nyomdász volt Michael Vascosan, ugyancsak Badius veje. De Colines, Robert Estienne és Vascosan érdeme, hogy Párizs XVI. századbeli nyomdászai megteremtették azokat a nagy reformokat, amelyeket Aldus nyomdája Olaszországban már meghonosított. E reformok: a gót betűk kiküszöbölése, a nemzeti jellegű betűk bevezetése, a könnyen kezelhető, kis alakú könyvek készítése, és végül olcsó könyvek forgalomba hozatala (60. ábra).

Kezdetben a legjobb francia nyomdászok egyben betűmetszők és öntők is voltak, az egy Claude Gara-

PROPOSITIO I.

Blatis duabus lineis rectis inæqualibus, duas medias lineas rectas, sub eadem ratione continuè proportionales, in primis reddere notas.

§ QUA RATIONE MATHEMATICA

hoc dignissimum ac utile problema dissolvatur, nemo hætenus sufficienter tradidisse videtur: tamen si Græcorum quamplurimi, nõ aspernandi philosophi atque mathematici, ut illud explicaret problema, quod cæbi duplicatio dicitur, magis ac subtilibus admodum inueniis, easdem lineas proportionales tentarint exprimere. Quemadmodum ex Eutocio Ascalonica Archimedy interpretare, et Georgio Valla Placentino, qui singulorum exposuerunt adiunctiones, colligere haud difficile est. Nullus siquidem eorundem Græcorum authorum offendetur, qui in disquirendis eiusmodi lineis proportionalibus, uiam aliquam certam obtinuerit: utpote, qui regulamentorum quorundam adminiculo, sentando, uel potius hinc inde palpando, totiesque conceptas iterando descriptiones, proprias adiunctionum traditiones suspectas, inexplicabilisque reddiderint. Nos igitur præfatas lineas rectas, inter datas extremas continuè proportionales (ne mathematica simulacque suscepti negotij uioletur integritas) uia hætenus à nemine tentata, ex fidsimâ Geometricorum elementorum radimentis, multisariam, ac prima fronte conabimur reddere notas: idque potissimum illius diuinæ proportionis adminiculo, quæ data linea recta sic diuiditur, ut in illa medium et extrema continua proportionis (quæ in tribus ad minus uidetur consistere terminis) inueniatur. Huius præterea diuinæ proportionis beneficio, ut quinque regularium corporum ab Euclide conciliata est harmonia: sic et nos bonam partem eorum, quæ in ipsis desiderabatur Mathema-

mond kivételével, aki nyomdával nem rendelkezett, és csak mások számára metszett és öntött betűket.

Párizson kívül még Lyont kell megemlítenünk, ahol a nyomdászat magas színvonalat ért el. Robert Grandjon betűmetsző 1558-ban egy kurzív írást készített, amelyben a tollvonás finomságait igyekezett utánozni, a *Theuerdank* betűtípusához hasonlóan. Sebastian Cyprius német származású nyomdász a XVI. század derekán latin, görög és héber nyelvű könyveket adott ki. Tanítványa volt Jean de Tournes, művészi díszítésekkel ékes könyvek készítője. Tournes hasonló nevű fia a reformáció híve lett; házáat kifosztották, könyveit elégették. Életét nagy nehezen sikerült megmentenie, Genfbe menekült s ott nyitott nyomdát. Még az övéénél is tragikusabb sors várt egy másik lyoni nyomdászra, Estienne Dolet-ra. Őt azzal a váddal illették, hogy eretnek könyveket nyomtat, Párizsba hurcolták a Conciergerie-be. Itt 13 kiadványát mint eretnek könyveket nyilvánosan elégették, felette pedig kimondták a halálos ítéletet, amelynek alapja az volt, hogy Platón egyik gondolatát: „A halál után már nem leszel többé”, így fordította le: „A halál után már nem leszel többé semmi.” Visszaeső istentagadónak nyilvánították, és 1546. augusztus 2-án Párizsban elevenen megégették.

A királyi nyomda (Imprimerie Royale) alapítása (1640) XIII. Lajos és kardinálisa, Richelieu nevéhez fűződik. A nyomdát a Louvre-ban rendezték be. Alapját képezték Savary de Brèver keleti betűi, és azok a görög betűk, amelyeket még I. Ferenc készíttetett. Savary de Brèver 1589-ben mint francia követ hosszabb ideig Konstantinápolyban élt, s itt kedvelte meg a keleti irodalmat. Arab, perzsa és szíriai betűket metszetett, amelyekkel Rómában és Párizsban több művet ki is nyomtatott. A királyi nyomdát ezekkel a betűkkel szerelték fel. A nyomda mellé betűöntödét is felállítottak. Eleinte imádságos-

könyveket nyomtattak, de csakhamar áttértek a bibliofil és művészi jellegű kiadványok nyomására.

Az első tíz évben száz olyan mű jelent meg, amelyeket nagy fényűzéssel állítottak ki, és a legkiválóbb művészek, köztük Nicolas Poussin, készítették hozzájuk a metszeteket.

XIV. Lajos trónra lépése (1661) után a királyi nyomdának még az eddiginél is nagyobb szerep jutott. A király elrendelte egy különleges betűtípus metszését, amelyet csak ez a nyomda használhatott. Az új betűvel már csak XIV. Lajos halála után nyomtattak, 1715-ben, amikor is a *Médailles sur les principaux événements du regne de Louis le Grand* (Emlékérmek XIV. Lajos uralkodásának főbb eseményeiről) című díszkiadású könyvet készítették vele. XV. Lajos szintén lelkesen pártfogolta a királyi nyomdát, sőt odáig ment, hogy a maga használatára külön kis officinát állított fel, s egyetlen könyve nap-

61. Fournier le jeune betűmintakönyvének egy lapja

világot is látott. A királyi nyomda pompás termékeiből csupán néhányat említünk meg: *Biblia Sacra* (Szent Biblia) 8 kötetben, *Scriptores historiae Byzantinae* (Bizánci történetírók) 29 kötetben, *Gallia christiana* (A keresztény Gallia) 13 kötetben.

Röviden meg kell emlékeznünk a híres francia betűöntőkről is. Claude Garamond, a XVI. század párizsi betűöntője, a ma is használatban levő művészi becsű antiquáján kívül nagyon sok keleti betűt metszett: hébert, arabot stb. Guillaume le Bé, aki az 1561-ben elhunyt Garamond betűit átvette, maga is sok betűt készített. Vállalata négy generáción keresztül maradt meg a családban, míg 1730-ban az idősebb Fournier, a híres betűöntő műhely alapítója vette át.

Az ifjabb Fournier, az előbbinek öccse, ugyancsak kiváló betűöntő volt, s 1764-ben kiadta *Manuel typographique* (Tipográfiai kézikönyv) c. kétkötetes könyvét. Ennek első kötetében ismerteti tipográfiai pontrendszerét, amelyet később Didot tökéletesített (61. ábra).

A KÖNYVNYOMTATÁS FÉNYKORA
NÉMETALFÖLDÖN

A németalföldi nyomtatómesterség a XV. században elmaradt az olasz és a francia nyomdászat mögött, de a XVI. században mindinkább egyenrangú lesz velük. E kiegyenlítődének egyik oka a Sorbonne teológus tudósainak reakciós felfogásában rejlik, amiért is a francia tudósvilág mindinkább a szabadgondolkodó Németalföld felé fordul. Itt ugyanis nem gördítenek akadályt a görög és héber nyelv tanulása elé, és szabad utat engednek tudós nyomdászaik fejlődésének.

Rubens városáról, Antwerpenről már a nagy flamand festő előtt az a közmondás járta: Gyűrű a világ, s Antwerpen rajta a drágakő. Amikor Brügge jelentősége a XVI. században leáldozott, Antwerpen hatalmának és műveltségének csúcsára ér. Antwerpen hírnevét Christophe Plantin, a világhírű Plantin nyomda alapítója, nagymértékben növelte.

Christophe Plantin francia szülőktől származott. Tours mellett, Saint Avertinben született 1520 körül. Sok vándorlás után végül is Antwerpenben telepedett le. Először könyvkötészeti műhelyt nyitott, de úgy látszik, ez a mesterség egymagában még nem elégítette ki alkotó kedvét, és ezért 1555-ben a nyomdászattal is megpróbálkozott, anélkül hogy a legcsekélyebb jártassága is lett volna benne. Nagy kitartása, szorgalma és művészi érzéke lassanként pótolta a hiányokat, s Antwerpen városát rövidesen a nyomdászat középpontjává fejlesztette. Könyvei tökéletes kiállításukkal és szép betűikkel világ-

be költözött. Az antwerpeni nyomda vezetésével vejét bízta meg. Később, jobb napok virradtával újból visszatért, s vejét küldte Leydenbe. Rapheling a nyomdászat mellett még az egyetem héber tanszékének is tanára lett.

Plantin második leányát Johannes Moretushoz adta férjhez, aki egyszerű munkásként kezdte pályafutását a nyomdában, de gyakorlati téren annyira kivált a többiek között, hogy Plantin örömmel választotta vejéül. Harmadik leányát Egydius Beys (Egide le Bé) vette el, aki a nyomda párizsi fiókját vezette.

Plantin pályafutása alatt több mint ezer könyvet nyomtatott. Betűi az Aldus és Estienne betűkkel szépségben, éles és tiszta vonalaikban felvették a versenyt. Görög betűi még az Aldus betűk szépségén is túltettek. Hangjegyek nyomásában is mesterit alkotott (63. ábra).

CXXI

MISSA. Quare tristis es, anima mea.

SYPERIUS

The image shows a musical score for a Mass. On the left is a large, ornate initial 'K' with intricate floral and foliate patterns. To its left, the word 'SYPERIUS' is written vertically. To the right of the initial are three staves of music. The first staff begins with a treble clef and a common time signature (C). The lyrics 'Y ri c c lei- fon, ij.' are written below the first staff. The second staff continues the melody with the lyrics 'Ky ri c c lei-'. The third staff continues with 'fon, ij. Ky ri c c lei- fon, c-'. The music is written in a style typical of the 16th century, using diamond-shaped notes and a single line per staff.

63. Plantin hangjegymetszése

1589-ben halt meg, 75 éves korában. Sírkövének felirata elárulja a nem mindennapi megbecsülést, amelyet munkájával szerzett:

„Christophorus situs hic Plantinus, regi Iberi
Typographus, sed rex typograporum ipse fuit.”

(Itt nyugszik Plantin Kristóf, a spanyol király nyomdásza, aki maga is király, a nyomdászok királya volt.) Utódaira három nyomdát hagyott. Rapheling a leydenit, Moretus az antwerpenit és Beys a párizsit tartotta meg.

Az antwerpeni nyomda Johannes Moretus vezetése alatt továbbra is fenntartotta régi színvonalát. Említésre méltó munkája a *Vulgata*, amelynek az Alpokon túli országokban való terjesztésére tíz évig tartó privilégiumot kapott a pápától. Fia Balthazar, Rubens jó barátja, a Plantin nyomda további virágzásához nem kismértékben járult hozzá. A nyomda jelentősége a XVII. század közepétől mindinkább csökken, s egykori virágzása a XVIII. században megszűnik. Az utókor hálával és kegyelettel gondol a régi híres officina fénykorára, s mint-hogy a nyomda épségben fennmaradt, Antwerpen városa 1875-ben, az épülettel együtt, megvásárolta. Múzeum-má átalakítva ma is fennáll s hiteles képet nyújt a XVI. század nyomdájáról. E tekintetben páratlanul áll az egész világon. Szépségét nemcsak a ház régi építészeti stílusa mutatja, hanem a letűnt századok varázsa: egykori ódon műhely, szedőszekrényekkel, sajtókkal, készen álló szedésekkel és nyomódúcokkal; magánlakosztályok aranyozott córdobai bőrtapétákkal; tűzhelyek delfti cserépből, ultramarinkék-fehér, lila-zöld színekben; ónbetétes ablakok, barokk szekrények, asztalok, székek és ágyak.

A múlt életre kel a látogató előtt. Csodálatos áhítatot sugároz a nyomda udvara. A régi falakat véges-végig futószőlő vonja be, amelyet még Plantin ültetett. Puritán egyszerűség és nyugalom hangulata honol a csendes udvaron.

*

Németalföld másik nagy nyomdászcsaládja az amszterdami Blaeu család. A mi szempontunkból különös jelentősége van annak, hogy Misztótfalusi Kis Miklós az ő nyomdájukban töltötte tanulóidejét. Willem Blaeu, az alapító, Tycho Brahe-nak, a nagy dán csillagásznak volt a tanítványa és barátja. Ez a barátság nyomot hagyott a nyomda kiadói programján, mert leginkább csillagászati műveket jelentetett meg. Halála után fia, Jansson Blaeu vezette a nyomdát. Nála jelent meg 1663-ban egy pompásan kiállított térképkönyv, 12 nagy alakú kötetben. Nyomdája Európa első üzemei közé számított. A nyomda 1673-ban tűz áldozata lett. A hithű protestánsok Isten büntetésének tartották a csapást, mert Blaeu sok misekönyvet és breviáriumot nyomott katolikusok részére. Még abban az évben meg is halt.

*

Németalföld harmadik világhírű nyomdászcsaládja az Elzevir család, amelynek nagy hírét mindennél meggyőzőbben bizonyítja, hogy a csinos kis könyvfajtákat és az éles, karcsú antiqua betűket ma is „Elzevir”-nek nevezik. A család feje, Louis Elzevir, Antwerpenben tanulta a nyomdászmesterséget, és ő is, akárcsak Plantin, Alba herceg rémuralma elől menekült Leydenbe. Itt a főiskolán pedellus, majd könyvkereskedő lett. 1617-ben halt

64. Az Elzevir család nyomdajele

meg. Két fia volt: Matthys és Aegidius. Mathys nyomdász volt Leydenben, és négy fia: Isaak, Abraham, Bonaventura és Jakob szereztek nyomdájuknak megbecsülést. Isaak főképpen klasszikus könyveket nyomtatott. Könyvei 1618-tól kezdve „apud Elzeviros” vagy „ex officina Elzevirorum” jelzéssel jelentek meg. Isaak 1625-ben visszavonult a vállalat vezetésétől. Testvérének, Bonaventurának és unokaöccsének, Abrahamnak adta át az akkor már virágzó vállalatot. A vállalat alattuk érte el fénykorát. Könyveik elegáns alakjukkal, tökéle-

65. Egy Elzevir-könyv címlapja

tes szedésükkel és nyomásukkal, szép papirosukkal igen nagy becsben állottak. Már az első kiadványaik messze túlszárnyalták Isaakéit, és tíz év leforgása alatt mesteri könyvek kerültek ki nyomdájukból. Legszebb kiadványaik: Julius Caesar, Terentius, Plinius, Vergilius és Cicero munkái voltak (65. ábra).

1625-ben indították meg a latin klasszikusok híressé vált duodec alakú (duodec = tizenketted) könyveinek kiadását. Horatiusszal és Ovidiusszal kezdték, majd pedig a francia klasszikusokkal folytatták. A duodec alakú könyvecskék szép és tökéletes kiállításuk mellett olcsók is voltak. A megjelenő könyveket az olvasóközönség valósággal szétkapkodta. Az írók és tudósok megtiszteltetésnek vették, ha e sorozat számára dolgozhattak. A kis alakú könyveket más országok kiadói is bevezették, elsősorban a franciák, akik különösen nagyra értékelték a formátum rendkívüliségét és báját. A bibliofil gyűjtők számára rendkívül értékes volt egy-egy ilyen sorozat, s már a megjelenés századában mindent elkövettek, hogy teljes Elzevir-gyűjteményt szerezzenek.

Az Elzevir nyomda hatalmas üzleti szervezetté fejlődött. Legfőbb felvevő piacuk hosszú időn keresztül Németország volt. Majd mikor a harmincéves háború következtében a Németországgal fennálló összeköttetés mind nehezebbé vált, az északi skandináv államokat is bevonták üzleti hálózatukba.

A két kiváló Elzevir, Abraham és Bonaventura ugyanabban az évben, 1652-ben halt meg. Fiaik, Jean és Daniel követték őket a mesterségben. Kezdetben teljes volt közöttük az összhang, s e korszaknak gyümölcsei, a *Psalterium* és *Krisztus követése* (1653) az Elzevirek legszebb alkotásai közé sorozhatók.

Az együttműködés néhány esztendő múlva már nem volt zavartalan. Ez talán azzal magyarázható, hogy egyikük sem rendelkezett azokkal a tapasztalatokkal, ame-

lyekre szüleik tettek szert évtizedekre terjedő munkásságuk alatt.

Az alapító Louis Elzevir egyik unokája, szintén Louis Elzevir, Leydenben tanulta a nyomdászmesterséget, később külföldi útra ment, bebarangolta egész Európát, majd harmincéves korában visszatért Hollandiába, s nehogy versenytársa legyen a leydeni nyomdának, Amszterdamban telepedett le, 1638-ban.

A világlátott Louis Elzevir szélesebb látókörű kiadó lett, mint leydeni rokonai, akik a kisvárosi szűk környezetükből alig mozdultak ki. Főképpen a szabad gondolat híveit gyűjtötte könyvkiadó vállalata köré. 1642-től kezdve ő nyomtatta Descartes-nak, a lángeszű francia filozófusnak műveit, aki 1629-ben Hollandiában telepedett le, és húsz esztendőn keresztül itt élt teljes visszavonultságban. Descartes hollandiai tartózkodása alatt írta a legtöbb és legjelentősebb művét, s e művek nyomtatója és kiadója Louis Elzevir volt. A neves holland tudós és államférfiú, Hugo Grotius (de Groot) műveit is ő adta ki.

Louis Elzevir 1640-ig csupán mint kiadó működött, s csak 1640-ben rendezett be magának nyomdát. Ezután kapcsolódik bele az egymást mind kevésbé megértő leydeni Elzevireknek, Jeannak és Danielnek a sorsába.

A leydeni Elzevirek üzleti tekintélye kisebb volt, mint az amszterdami kiadvállalat tulajdonosáé, ezért a leydeni munkatársak is inkább az amszterdami ház köré tömörültek. A két leydeni unokatestvér természete is nagyon különbözött. Jean habozó természetű, Daniel szilárd elhatározású ember volt. Ez is hozzájárult a közöttük levő ellentét kiéleződéséhez. 1655-ben szakításra került közöttük a sor. A leydeni üzletet Jean tartotta meg, Daniel pedig az amszterdami Louis-val társult. Daniel sok kiadványt áthozott magával a leydeni üzletből, s most már az amszterdami műhely is elkezdte a

világhírű duodec alakú kiadványok nyomtatását. Louis 1664-ben visszavonult az üzleti élettől, s 1670-ben meghalt. Ettől az időtől kezdve Daniel egyedül vezette az amszterdami vállalatot; 90 különböző kiadvány hagyta el nyomdáját, köztük sok kitűnő és jelentős könyv. Daniel halála után az amszterdami vállalat feloszlott, és sorsát 1712-ben követte a leydeni is.

*

Híres nyomdászcsalád volt Németalföldön az Enschedé család is, amelynek késői ivadékai a ma is működő és virágjában levő haarlemi nyomda élén állnak.

Az Enschedé nyomda megalapítója, Isaak Enschedé 1703-ban nyitotta meg nyomdáját Haarlemben, s 1727-től kezdve fiával, Johannesszel együtt dolgozott. Johannes már gyermekkorában rendkívüli érdeklődést árult el a tipográfia mestersége iránt. A könyvritkaságok tömegét gyűjtötte össze könyvtárában, s élete céljának tekintette, hogy megírja a könyvnyomdászat történetét, amelyhez könyvgyűjteménye kitűnő anyagot szolgáltatott volna. Sajnos, ezt a tervét nagy elfoglaltsága miatt nem tudta megvalósítani. Fia, Johannes Enschedé még apjánál is lelkesebb könyvbarát volt. Tudományos felkészültsége, párosulva szakmabeli tudásával, eredményezte, hogy nyomdája nemcsak elsőrendű üzem, hanem a könyvnyomdászat valóságos múzeuma lett. A maga nemében egyedül áll az egész világon, mert Hollandia nyomdászatának fénykorából majdnem az összes betűket sikerült összegyűjtenie, s e betűfajtákkal a szakavatott mesterek ma is dolgoznak (66. ábra).

Johannes Enschedé 1743-ban megvásárolta a híres Wetstein-féle betűöntödét, amelynek bélyegzővasait (Stempel) a kitűnő betűmetsző, Johann Michael Fleischmann készítette. Fleischmann továbbra is dolgozott

[illegible]

kapták nevüket, és végül az ecriture allemande, az egyetlen fraktúr betű (67. ábra).

A ma is fennálló Enschedé nyomdában mindezek a betűk ma is megvannak, és a nyomda dolgozik velük. Értékes, művészi kiállítású könyveket készít a világ minden tájának bibliofil kiadói számára, a finom Van Gelder hollandi merített papíroson.

AZ OROSZ KÖNYVNYOMTATÁS
ELSŐ SZÁZADAI

Az újkori orosz birodalom a XV. században, a könyvnyomtatás feltalálásának századában szabadult fel a középkori mongol hódítás alól. A mérhetetlen területű és népességű országban a nyugati nemzetek Bizánc egykori hatalmának és kultúrájának örökösét látták. Két jelentős uralkodója, III. (Nagy) Iván és IV. (Rettegett) Iván kormányzása nagy léptekkel vitte előre az ország kultúrájának kialakulását. III. Iván nyugati mesterembereket hívott az országba az ipar fejlesztésére, olasz művészeket a Kreml építésére. Utóda, IV. Iván ajándékozta meg hazáját Gutenberg találmányával, ő az első orosz nyomda megalapítója.

Az orosz könyvnyomtatás a XVI. században Moszkvában veszi kezdetét. Hogy ki volt az első nyomdász, és melyik esztendőben kezdte meg működését, nem tudjuk, mert az első könyvek nyomda és időpont megjelölése nélkül kerültek ki a sajtó alól. Az ismeretlen tipográfus 1563–68 között hat könyvet nyomott. Az első könyvek tanúsága szerint Rettegett Iván nem hozatott külföldről nyomdászt, és senkit nem küldött külföldre, hogy kitanulja a mesterséget, hanem rátermett ezermesterek a külföldről Moszkvába került nyomtatott könyvek tanulmányozása és hosszadalmas kísérletezgetések árán teremtték meg az orosz nyomdászatot. Megállapíthatjuk ezt több jelenségből is. Az első könyvek szedésénél például még nem voltak tisztában, hogyan jönnek létre az egyenlő széles sorok, a szabályos

szóközök, és éppen ezért az első könyvek sorai még nem egyenlő szélesek; hol kisebb, hol nagyobb űr tá-
tong a sorok végén, a szóközök szabálytalanok, és sok
más hiányosság jellemzi munkájukat. Lassanként ki-
küszöbölték a hibákat, s a könyvek nyomása tökélete-
sebb lett.

Rettegett Iván egyik Novgorodba írt, 1556. évből
keltezett levelében már említést tesz a „nyomtatott
könyvek mesteré”-ről, aki több kutató véleménye sze-
rint az ismeretlen nyomda élén állott. A legrégibb orosz
nyomtatott könyvek rendszerint kétszínnyomással ké-
szültek. A szöveg feketével, a kiemelkedő sorok és dí-
szítések vörössel.

Egyetlen formáról egy munkamenetben nyomtatták
mind a két színt. Előbb az egész formát feketével fes-
tétkeztek be, majd a vörösnek szánt felületekről letöröl-
ték a fekete festéket és ecsettel ráhordták a vöröset. Egy
másik módszer szerint is dolgoztak; ennél nem ecsettel
hordták fel a vörös festéket, hanem egy henger segít-
ségével. Az eljárás a következő volt: egy pergamenből
kivágott sablont ráhelyeztek a feketével befestékezett
és a pirossal nyomandó részekről letörölt formára.
A sablon a fekete részeket letakarta, és a vörösnek szánt
felületekre a sablon kivágásain keresztül, festékkel be-
dörzsölt hengerrel hordták fel a vörös színt.

Az első könyvnek, amelyen Moszkvának és a nyom-
dának neve szerepel, *Apostolok története* a címe. A mű
végén olvasható, hogy a nyomdai munkát IV. Iván
parancsára Macarius metropolita áldásával 1563. ápri-
lis 19-én kezdték, és 1564. március 1-én fejezték be.
A könyvnek, amely a nyomdászoknak, Ivan Fjodorovnak
és Pjotr Tyimofejevnek nevét is megemlíti, nagy művé-
szi értéke van. A két nyomdász 1565-ben egy másik
könyvet is nyomtatott: a *Csaszoovnyik imakönyvet*, és ezzel

be is fejezték moszkvai működésüket. A bojároknak és egyházi embereknek velük szemben tanúsított ellenséges magatartása miatt – eretnekség vádjával illették őket – távozniuk kellett a városból.

170

mazta. Fjodorov egyéni stílusa, amely a későbbi orosz könyvek kiállítására példamutató lett, itt is teljes mértékben érvényesült. A nyughatatlan nyomdász nem sokáig maradt Lwówban. Osztrogba költözött, ahol a zsoltárok könyvét és a bibliát nyomtatta. Később visszament Lwówba, ahol 1583-ban meghalt.

A XVII. század elején a nagy tehetségű Nyikita Tofanov nyomtatott Moszkvában. Nyomdája 1611-ben, a lengyelek betörésekor leégett. A nyomda személyzete a tűzből kimentett néhány felszerelési tárggyal Nyizsnyij Novgorodba távozott. Később, amikor a lengyeleket kiverték, Tofanov újból visszatért Moszkvába, átvette a nyomda vezetését, és egy zsoltáros könyvet nyomtatott (1614–15). A nyomda, mint állami vállalat, főleg vallásos könyvek kiadásával foglalkozott, és 1918-ig állott fenn.

A nyomdászat első száz esztendejében csak vallásos tárgyú könyvek jelentek meg, főleg zsoltárok, evangéliumok és misekönyvek hagyták el a sajtót.

Az első biblia 1663-ban látott napvilágot, az első világi tárgyú könyvet, egy ábécéskönyvecskét pedig 1634-ben adták ki.

Alekszej cárnak, Nagy Péter atyjának uralkodása alatt (1645–1676) fokozatosan mind több világi könyv került kiadásra, de egyelőre csak olyanok, amelyek állami érdekeket szolgáltak. Az első nagyobb szabású világi könyv 1647-ben jelent meg, ez a hadimesterség tanításával foglalkozott. A könyvet német nyelvről fordították oroszra, s rézmetszetű képeit Hollandiában készítették.

Időközben a XVI. század végén és a XVII. század elején Ukrajnában is alakultak nyomdák. Mogiljovban 1617-ben, Kijevben 1618-ban. Kijevben, ahol nagyobb volt a sajtószabadság, mint Moszkvában, valóságos nyomdai központ jött létre, különösen fejlett műhe-

lyekkel. Sok korabeli író munkája került ki a sajtó alól, közöttük fametszetekkel illusztrált könyvek is.

Nagy Péter (1682–1725) hazáját modern, korának nyugat-európai műveltségi színvonalán álló országgá igyekezett fejleszteni. Uralkodása új korszakot nyitott, amely az orosz politikai, gazdasági és kulturális életben döntő változást hozott. Nagy Péternek a nyomdával kapcsolatos reformjait három fontos intézkedése jellemzi: az első orosz újság megjelenése, az egyszerűsített írás bevezetése, és tudományos, praktikus könyveknek rendszeres kiadása.

69. Egykorú fametszet a MOSZKVA TÖRTÉNETE c. könyvből

Szt. Pétervárott 1711-ben megalapította a Szentpétervári Tipográfiát, és ezzel a világi könyvek kiadása Pétervárra kerül, míg az egyházi könyvek kiadásának központja továbbra is Moszkva marad.

Nagy Péter a cirillbetűt a nyugat-európai latin betűkhöz akarta közelebb hozni. Hollandiai tartózkodása

alatt, 1698-ban megbízta Jan Tessing amszterdami nyomdáját, hogy Oroszország részére könyveket nyomjon. E könyvek céljaira új betűket metszetett és öntetett. A Tessing-féle új cirillbetű változást és egyszerűsítést hozott a moszkvaival szemben. Ennek az írásnak köznapí írás volt a neve, és idők folyamán több módosításon ment keresztül, amíg a XIX. században állandósult. Tessing Angliába is szállított cirillbetűiből, és ezt a Londonban készülő Ludolf-féle orosz nyelvtanhoz használták fel, 1696-ban.

Az első orosz újságot 1703-ban adták ki Moszkvában, már az új köznapi írással nyomtatva, *Híradások háborúkról és más dolgokról* címmel. Szerkesztője maga Nagy Péter cár volt, aki a külföldi lapokból kijegyezte azokat a híreket, amelyeket lefordíttatni és az orosz lapban megjelentetni kívánt, sőt még a lap korrigálását is maga végezte. A lapot kezdetben egy moszkvai nyomdában nyomták, majd 1711-től kezdve felváltva, hol Moszkvában, hol Pétervárott jelent meg.

Az első köznapi írással készült könyv 1708-ban jelent meg *A szláv földmérés geometriája* címmel. Ezt sok más történelmi és matematikai tárgyú könyv követte, amelyeket szintén az új cirill írással nyomtak.

A köznapi cirillbetű tulajdonképpen a régi cirillbetűből és a latin betűből keletkezett. Nagy Péter cárt nemcsak érdekelték az új nyomdabetűk, hanem ő maga is aktívan részt vett a bemutatott új betűk kiválasztásában és megalkotásában. A betűk megreformálása ugyanolyan döntő fontosságú az orosz kultúra szempontjából, mint Nagy Péter cár bármelyik más reformja.

Nagy Péter rendelete volt az is, hogy 1707-től kezdve magánemberek is alapíthattak nyomdát, amire addig csak az államnak és a metropolitának volt joga.

A pétervári tipográfiát 1727-ben, Nagy Péter cár halála után I. Katalin megszüntette, és ugyanakkor meg-

nyitotta a Tudományos Akadémia nyomdáját. A megszüntetett nyomda két sajtóját és egyéb berendezését az Akadémia kapta meg, a többi felszerelés a moszkvai nyomdába került. Újságkiadásra is az Akadémia kapott jogot.

Az akadémiai nyomda ma is fennáll, ez a Szovjetunió legrégibb nyomdai intézete, amely cirill-, latin és gót betűkkel egyaránt nyomtat.

Nagy Péter utódai alatt a nyomdászat fejlődésében visszaesés következett be. A XVIII. század közepe táján azonban ismét fellendülés mutatkozik, ami Lomonoszov tevékenységének érdeme. Ő alapította a moszkvai egyetemet 1755-ben, és nyomdát is szervezett melléje, 1756-ban.

Az orosz nyomdászat legszebb korszakát a XVIII. század utolsó negyven évében érte meg, Nyikolaj Ivanovics Novikov működése alatt. Novikov fáradhatatlan energiával, szervezőképességgel megáldott, nagy eszméért lelkesedő ember volt. Már 22 éves korában kezdte a könyvkiadást. Működése két szakaszra oszlik: az első a pétervári, amely 1766-tól 1779-ig, a második a moszkvai, amely 1779-től 1792-ig terjed. Novikov volt az első, aki a nép érdeklődését tudatosan a könyv felé irányította. Társaságot alapított a nyomdászat ápolása céljából. A társaság 18 könyvet adott ki, de 1774-ben pénzhány miatt feloszlott. Novikov legfontosabb irodalmi és tudományos kiadványai működésének pétervári idejéhez fűződnek.

1779-ben Novikov kibérelte a moszkvai egyetemi nyomdát, ami egyben Moszkvába költözését is jelentette. Itt a hozzá hasonló gondolkozású emberekből nagy kört alakított, és közreműködésükkel egész sor nyomdát és könyvkiadót létesített.

Novikov volt az orosz könyvkiadásnak és könyvkereskedelemnek tulajdonképpeni úttörője és megalapítója.

plőja. Három évtizedes termékeny és hasznos működése alatt barátaival együtt Pétervárott és Moszkvában körülbelül 900 művet adott ki. Ő volt az első kiadója Swift *Gulliverje* orosz nyelvű fordításának.

II. Katalin, akit a francia forradalom aggodalommal töltött el, nem jó szemmel nézte Novikov tevékenységét. Kezdetben még csak egyes kiadványainak terjesztését tiltotta be, később azonban elkobzásra, sőt nyilvános elégetésre is sor került. Végül is 1792-ben a cárnő parancsára elfogták, 15 évi börtönre ítélték. Büntetéséből csak öt esztendőt töltött ki, mert II. Katalin halálával, 1796-ban szabadon bocsátották. Munkáját már nem folytathatta továbbé, mert az új cár, I. Pál ettől eltiltotta.

Novikov volt a kiadója a *Régi orosz könyvtárnak*, amely a régi orosz történelem terjedelmes anyagának gyűjteménye volt. Kiadta a *Zarja* (Hajnalfény) című folyóiratot, amely irodalmi cikkeket hozott és különböző címek alatt több mint egy évtizeden keresztül fennállott. Könyv- és folyóirat-kiadványainak ma nagy bibliofil értékük van.

A XVIII. század neves írója, Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev, műve nyomtatására nyomdát állított fel. Itt adta ki 1790-ben *Utazás Pétervárról Moszkvába* című híres könyvét. Katalin cárnő haragját ez a könyv sem kerülhette el, és akárcsak Novikovot, őt is lefogatta és Szibériába száműzte. Jellemző a cárnőt követő cárok hosszú sorára, hogy a cenzúra e könyv megjelentetését egészen az 1905-ös forradalomig tiltotta. Az első kiadásból fennmaradt néhány példány a legértékesebb bibliofil ritkaságok közé tartozik.

Kazany és Harkov városa 1803-ban egyetemet kapott. A két egyetem mellé nyomdákat is berendeztek. A kazanyi egyetemi nyomdában keleti nyelveken nyomtattak könyveket. A Pétervári Tudományos Akadémia nyomdája is ebben az időben tűnt ki a keleti nyelveken

kiadott könyveivel. Betűmintakönyve a legkülönbözőbb nyelveken nyomtatott Miatyánk-gyűjteményt foglal magában, és a nyomda betűkészletének nagy választékát, szép színnyomások próbáját és kitűnő felkészültségét mutatja be.

Ismertté vált az a pétervári nyomda, amely a „Császári orosz állampapírok kiadóhivatala” címet viselte. I. Sándor cár a nyomdászat iránt rendkívüli érdeklődést tanúsított. Nem mulasztotta el az 1814-es párizsi béketárgyalások alkalmával a Didot nyomda meglátogatását, majd pedig későbbi mannheimi tartózkodása alatt, 1815-ben, az egyik ottani kitűnő nyomdászt, Johann Georg Schneidert személyesen meghívta a pétervári nyomda vezetésére, aki 1816-ban meg is érkezett Pétervárra és elfoglalta állását. Vezetése alatt az intézet mind nagyobb eredményeket ért el, sőt utódai alatt is oly kitűnően dolgozott, hogy az egész világ szakkörei felfigyeltek rá. Az 1873-as bécsi világkiállításon a zsüri a kiállítás legmagasabb kitüntetésére, a díszoklevélre találta méltónak.

Az értékpapírok nyomásában később Ivan Ivanovics Orlov (1861–1928) szerzett érdemeket. Ez irányú munkásságát 1886-ban kezdte meg, s 1892-ben befejezte tálmányát, különböző színeknek egyesítését egyetlen gumihengeren, s e gumihengerről történő továbbnyomását, az úgynevezett Orlov-féle nyomást, amely tulajdonképpen a tizenkét évvel később feltalált ofszet eljárás előfutárjának tekinthető.

A XIX. század első évtizedének nyomdászai között kétségkívül az első hely Platon Beketov 1801-ben alakult vállalatát illeti. Nevezetes két nagyobb kiadványa: *Orosz írók pantheonja* és *Orosz hírességek portrégyűjteménye*. A nyomda 1812-ben leégett, és a kiadványokkal teli raktár is a tűz martaléka lett. Ezért ritkák ma a Beketov-kiadványok.

Tudományos jellegű és ünnepélyes külsejű könyvek jellemzik Nyikolaj Rumjancev gróf (1754–1826) kiadói tevékenységét. Összesen 42 könyvet adott ki. Nevezetes kiadó volt Alekszandr Filippovics Szmirgyin, aki a gyűjteményes sorozatokban megjelent orosz írók műveit adta ki.

Az 1861-es törvény meghozta az orosz jobbágyság felszabadítását, majd ezt követte a közigazgatás, közoktatás és a sajtó reformja. Az 1865-ös sajtóreform megszüntette az előzetes cenzúrát, és nyomában élénk lendületet vett az orosz nyomdászat és könyvkiadás.

A reformok nyomán alakult magán könyvkiadóvállalatok busás nyereségre törekedtek. A tartalmilag értékes könyvek kiadására náluk legutoljára került sor, de azért az idők folyamán így is sok jelentős irodalmi és tudományos könyv hagyta el a sajtót.

A. Suvorin például, a kormány szócsövének, a *Novoje Vremjának* (Új Idő) kiadója sok irodalmi és történelmi könyvet adott ki. Nála jelent meg évek során át az orosz és világirodalom nagy műveit felölelő „Olcsó Könyvtár” sorozat. A XIX. század másik tekintélyes kiadója, M. A. Wolf, fényűző, de annál ízléstelenebb kiadványairól volt ismert.

Az orosz irodalmi élet XIX. századbéli hirtelen fellendülése idegen országbeli kiadókat is vonzott az országba. A két nagy lipcsei lexikonkiadó, a Brockhaus és a Meyer fiókot nyitott Pétervárott. Az első Brockhaus és Efron, a másik „Proszvescsenyije” (Művelődés) név alatt.

Az 1880-as és 1900-as esztendőök folyamán olyan kiadók is színre lépnek, akik nem a busás kiadói nyereség hajszolására, hanem a haladó és demokratikus eszmék terjesztésére törekednek. Kiadványaik megjelenési formája egyszerű, nyomása ízléses és tiszta, alacsony árú. Ilyen kiadó F. F. Pavlenkov, aki „Ismert személyiségek

élete" című életrajzi sorozatát jelenteti meg. Az újfajta kiadók között az első helyet a Znanyije (Tudás) c. könyvkiadó foglalja el, amelyben Gorkij is részt vállal, s művei itt jelennek meg.

A tudományos kiadványokat a XIX. században is túlnyomórészt a Pétervári Tudományos Akadémia jelentette meg.

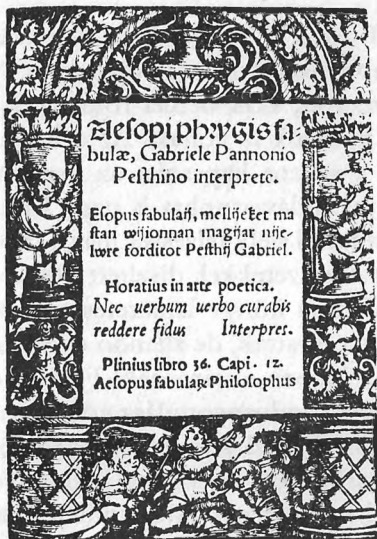
BÉCS JELENTŐSÉGE HAZÁNK
KÖNYVTERMÉSÉBEN

A XV., XVI. és XVII. századbeli Bécs városa Európa leghatalmasabb uralkodó családjának, a Habsburgoknak székhelye volt, akik német-római császárok s egyben magyar királyok is voltak. Az ő uralkodásuk alatt jött létre az a szoros kapcsolat az osztrák kultúrával, amely hazai nyomdászatunkra is nagy hatással volt.

Bécsi nyomtatási hely jelzéssel már 1482-ből találunk könyvet, a fametszetekkel díszített *Rókus-legendát*, sőt több bécsi kiadású könyv ismeretes, melyeket 1482 és 1486 között nyomtattak, de állandó nyomdája még nem volt ebben az időben a városnak. Feltehető, hogy Stephan Koblinger vándornyomdász volt e könyvek nyomtatója. Az első állandó nyomdát 1492-ben állította fel Johann Winterburger. Művelt és tekintélyes embernek számított, aki mesterségét valószínűleg Svájcban tanulta. A Winterburger nyomda 18 éven át egyedül működött Bécsben, s csak 1510-ben nyílt meg a második nyomda, amelyet Hieronymus Vietor alapított. Krakóból került Bécsbe, és világi könyveket nyomtatott német, latin, lengyel és görög nyelven. Betűit főleg Olaszországból és Németországból hozatta. Vietor 21 évi bécsi működése után visszatért Krakóba.

Ugyancsak 1510-ben rendezte be nyomdáját Johann Singriener, a rendkívül művelt, tudósok körében is nagy tekintélynek örvendő nyomdász. A három bécsi tipográfus között ő volt a legjelentősebb. Sok, fametszettel ékes könyve jelent meg. A fametszeteket saját műhelye-

ben metszette. Singriener nyomtatta magyar nyelven Pesti Gábor három könyvét, amikor még Magyarországon nem volt nyomda. Az első 1536-ban *Új Testamentum magyar nyelven*, számos fametszettel, a második ugyanabban az évben az *Aesopi phrygis fabulae*, a harmadik 1538-ban *Nomenclatura Sex Linguarum* (Hatnyelvű szótár).

70. Pesti Gábor AESOPUSának címoldala

Neves nyomdász Rafael Hoffhalter. Lengyelországból került Bécsbe, ahol 1556-tól 1562-ig működött. Hoffhalter nyomtatóműhelye a korabeli bécsi művészeket is foglalkoztatta. Könyveit szép metszésű, kecses betűk jellemezték, művészi fametszetek és rézmetszetek díszítették. Sok tudományos és szépirodalmi könyvet adott ki, költőkkel, tudósokkal állandó összeköttetést tartott fenn. 1561-ben nyomtatta ki Draskovics György *Igen szép könyv az közönséges igaz keresztyén hitnek régisége és*

igazsága mellett című magyar könyvét. A kitűnő nyomdász protestáns volt. Vallása miatt kellett elhagynia hazáját, Lengyelországot, majd 1562-ben Bécsbe is. A mi szempontunkból Hoffhalter kényszerű távozása Bécsből nagy jelentőségű, mert onnan egyenesen Debrecenbe költözött, és szép kivitelű magyar kiadványait 1565-ben már itt jelentette meg. Fia, Rudolf is Magyarországon működött.

Matthäus Cosmerovius von Lorenzberg (1640–1674) szintén lengyel származású nyomdász. Krakkóban tanulta mesterségét, ahonnan Bécsbe költözött. 1649-ben

Origiabelij Esopus 10 nak fabulai kezdetnek.

És kakašrol ees dra- ga kewrewl.

Ej kakaš miſkoron a ze-
nieten zedegetne, talala
egij draga keuet ees mő-
da. Miſneſ talaloſ een il-
lijen fenek marhat: Ha ua-
lametij draga kew aroſta-
lalt wolna teged, ſentij
nem wolna nalanal wiſgab, mert tudna miſt
cerne, neſtem kegiſ ſemmiſre nem kel, ſem
nagiſra nem bewchijolem. Sewt inſab miſi
den draga kewnel nagiſjobban a karnet egij
arpa awagiſ biſza zeniet.

Értelme.

A kakaš miſinden bolond ember lezen,
Kij io tudomát miſint draga kew ne wezen,
No azért a bewlicheſnel né keueſet tezen.

És farkašrol ees a baranrol

71. Pesti Gábor AESOPUSának első oldala

udvari nyomdásznak nevezték ki, és 1666-ban nemesség-
get kapott. Sok magyar könyvet nyomtatott.

Franz de Mesgnien Meninski 1675-ben Lotharingiá-
ból került Bécsbe. Főképpen keleti nyelvű könyveket

nyomtatott. Kiadott egy arab-perzsa-török szótárt, öt kötetben. Halála után nyomdáját Johannes van Ghelen (1678–1720) vette át, aki Antwerpenből került Bécsbe, s széles körű nyelvtudással rendelkezett, magyarul is megtanult, és sok magyar könyvet nyomtatott. Több utódja volt, s a nyomda egészen 1857-ig fennállott.

Bécs XVII. századbeli életére éppúgy, mint a magyarországra, az ellenreformáció ütötte rá bélyegét. Az állandó háborús veszedelem, az 1679-i pestisjárvány a nyomdákra is kedvezőtlenül hatott.

A XVIII. században némi javulás észlelhető. Ebből az időből Leopold Johann Kaliwoda nyomdáját említjük, amely 1734-től 1775-ig működött, és szép, tökéletes kiállítású könyveket készített, amiért megkapta a császári, királyi egyetemi nyomda címet. A magyar testőrírók munkáit legtöbbször ő nyomtatta ki, így Bessenyei György *Ágis tragédiáját* is (72. ábra).

Bécs legjelentősebb nyomdásza a magyar származású Johann Thomas Edler von Trattner. Kőszegen született szegény családból. Anyját születésekor elveszítette, s két évre rá apját is. Mint árva gyermek került Bécsűjhelyre, egyik nagynénjéhez; ott végezte iskoláit, majd 15 éves korában beállt nyomdásztanulónak. Felszabadulása után Bécsbe ment s a Ghelen nyomdába került, ahol kilenc évet töltött el. 1748-ban átvette Johann Jacob Jahn nyomdáját, amelyet rövidesen betűöntődével is kibővített.

Trattnernek nyilván kitűnő érzéke volt magas összeköttetések megszerzéséhez, mert könyvkiadványaira és nyomtatványaira számos privilégiumot kapott, sőt több ízben hosszú lejáratú, kamatmentes kölcsönöket is. Befolyásos barátokra tett szert, és ezek révén olyan előnyöket biztosított a maga számára, melyeket mások nem tudtak megszerezni. Éppen ezért sok ellensége akadt,

főképpen a kollégái között, akik nemegyszer Mária Terézia színe elé járultak panaszaikkal.

1759-ben Trattner megvásárolta az elhunyt Maria Eva Schilgin nyomdáját, s e nyomda privilégiumai révén a vidéki városok nyomtatványellátása is kezébe került.

Á G I S
TRAGÉDIÁJA,
δ τ
J Á T É K B A N,
V E R S E K B E N,

B É T S B E N,
NYOMTATTATOTT KALIWODA LEOPÓLD
BETŰJIVEL.

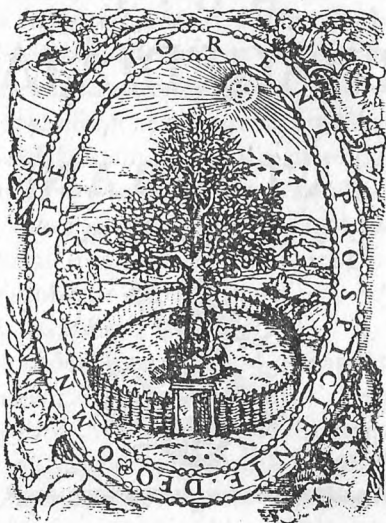
CLO. 12. CCLXXII. dik ESZTENDŐBEN.

72. Bessenyei ÁGIS TRAGÉDIÁJÁnak címlapja

E sok privilégium birtokában Trattner nagy vagyont gyűjtött. Öt fióknyomdát állított fel: Pesten, Zágrábban, Triesztben, Innsbruckban és Linzben. Betűöntődjéből sok szép betű került ki, amelyeket a nagy birodalom számos nyomdájába szállított.

Az uralkodóktól sok kitüntetést kapott. Mária Terézia udvari nyomdászává nevezte ki, férje, Lotharingiai Ferenc pedig római szent birodalmi lovaggá. II. Lipóttól magyar nemességet kapott.

II. József uralkodása alatt Trattner előjogai érvényüket veszítették, mert a császár egyetlen rendeletével meg-

73. Rafael Hoffhalter bécsi nyomtatómester nyomdajele

szüntetett minden privilégiumot, kimondván, hogy „mindenki, aki magának sajtót, betűt és papírt vásárolni tud, és mindenki, aki betűket önteni akar, teheti akkor és ott, amikor és ahol akarja, csak a törvények intézkedéseinek kell az illetőnek alávetnie magát”.

Trattner ötvenéves nyomdászai működése után, 85 éves korában, 1798-ban halt meg.

A bécsi állami nyomdát még mint magánnyomdát 1804-ben Josef Vincenz Degen alapította, majd 1814-ben átalakult állami nyomdává, Degen vezetése alatt.

Főleg a keleti nyelvű könyvek nyomtatása terén ért el nagy sikereket. 1845-ben 35-féle keleti betűtípussal rendelkezett.

Ugyancsak a keleti nyelvű könyvek nyomtatásában lett világhírű a Bécsben működő örmény mechitharista szerzetesrend nyomdája.

SZOMSZÉDAINK KÖNYVNYOMTATÁSÁNAK
TÖRTÉNETE

A könyvnyomtatás feltalálása után alig húsz esztendővel már napvilágot látott az első cseh nyomtatott könyv, a *Trójai krónika*. 1468-ban Pilsenben nyomtatták. Hamarabb jutott el ide Gutenberg mestersége, mint Németalföldre (1469), Franciaországba (1470), Magyarországra (1473), Angliába (1477) és Bécsbe (1482). Meglepő a cseh nyomdászat indulásánál, hogy legelső nyomtatott könyve már nemzeti nyelven jelent meg, holott a legtöbb ország kezdő nyomdái latin nyelvű könyveket nyomtattak. Nem tudjuk, ki volt a *Trójai krónika* nyomdásza. Bizonyára vándornyomdász lehetett, a kölni Ulrich Zell tanítványa, de a cseh nyelvben való jártasságáról ítélve kétségtelen, hogy cseh anyanyelvű volt.

Az ismeretlen mester pilseni nyomdáját az ország területén mindenfelé újabb nyomdák alapítása követi. Prágában 1488-ban indul a Severyn és Kamp nyomda. Cseh nyelvű bibliát és Petrarca egyik könyvét nyomtatja. Működését 1520-ban már be is fejezi. Pilsenben Mikulás Bakalár nyit nyomdát. Nekünk, magyaroknak a legérdekesebb Konrad Stahel és Matthias Preinlein brünni nyomdája, mert az augsburgi Ratdolt nyomdával egy időben itt is készült a Thuróczy-féle krónika (74. ábra).

A XV. századbéli cseh nyomdák, mint általában az európai nyomdák, kezdetben tanítómesterük, a német nyomdai művészet hatása alatt állnak, de akárcsak az olaszok és a franciák, ők is levetik magukról a német

gyámságot, és néhány évtized alatt, a XVI. század elején már kialakítják nemzeti stílusukat. Fejlődésük legmagasabb fokát ebben a században érik el, és tekintélyes helyet biztosítanak maguknak Európa nyomdászatában.

A XVI. század legnagyobb cseh nyomdása a prágai Melantrich Rozdalovsky z Aventina Jiri.

*De coronatiōe regis bele quarti filij andree regie
secundi z de introitu tartaroz primo z de miserabili
destructione regni hungarie p eodē.*

BÉLA post eius filii eius coronatus est pridie iouis
octobris: feria prima quādragesimae. Da pacē domine in ca-
rbediali ecclesia bñi petri aive quā ipse p̄sacran fca co-
lombio dux hanc eiusdē enscni regalē ad lat^o ip̄sine
honorifice tenēte: daniēle vō dnce rutenoz equi suū
ante ipsum summāci reuerētia ducente: regnauit aūt. xxv. an-
nis: anno domini millesimo. CC. xij. ip̄so bela regnante nianga-
li fuerunt cum quinquē centenis millibus armatorū regnū
hungarie inuasērūt: contra quos bela rex iuxta flumen scio p̄elu-
ane vincit: in quo p̄elio fere exstinguitur militia regni hungarie

74. IV. Béla arcképe a THURÓCZY-KRÓNKA brünni kiadásából

Melantrich előbb Prágában tanult, majd Frobeniusnál Baselben. A tanulóidőt hasznosan töltötte el, és az akkor szerzett tapasztalatai rányomták bélyegüket későbbi működésére. Baseltől visszatért Prágába, ahol néhány lelkes mecénás támogatásával nagy vállalatot létesített.

Nyomdáját tanítójának, Frobeniusnak elvei szerint igyekezett vezetni, és az volt a célkitűzése, hogy a cseh kultúrának hasznára legyen. Művészi és technikai téren tökéletes munkát végzett. Egyik legszebb munkája Matthioli *Herbariuma*, amelyet Vincenzo Valgrisi velenzei nyomdással közösen adott ki és fametszetű illusztrációkkal ékesített (75. ábra). Melantrich nagyságára jellemző, hogy az utókor a cseh Frobenius névvel illeti. Daniel Adam z Veleslavina professzort maga mellé vette, s jó munkájáért annyira megkedvelte, hogy feleségül adta hozzá leányát. Veleslavina 1586-ban vette át apósa nagyszerű hagyatékát, s a megkezdett úton haladva dolgozott tovább. Kiadott egy történelmi naptárt és sok

75. Matthioli HERBÁRIUMának egyik ábrája

szótárt. A vállalat, amely 1599-ben örököseire szállt, a 30 éves háború viharai közepette tönkrement.

A Testvéri Közösség nyomdai társulása Prágán kívül az egész ország területén több nyomdát tartott fenn. E nyomdák számára kitűnő nyomdászmestereket, rajzolókat, rézmetszőket toboroztak. Az egymással összhangban dolgozó gárda gondos és hozzáértő munkával, szép, éles vágású betűk alkalmazásával, reneszánsz fametszetű díszítésekkel sokszor még a prágai nyomtatványokat is túlszárnyalta, és a cseh könyvnyomtatást magas színvonalra emelte.

Meg kell említenünk Franciszek Skoryna belorusz orvost, aki a XVI. században Prágában tűnt fel. A polocki származású tudós nyomdász Krakkóban és Bolognában tanult, 1517-ben Prágában adta ki bibliafordításait, 1525-től kezdve azonban Vilnában dolgozott. Skoryna prágai nyomtatványai orosz nyelvűek, s kivitelük, fametszetű díszítéseik elárulják, hogy nyomdászuk Olaszországban is járt. Skoryna prágai tartózkodása az orosz nyomdászatot szoros kapcsolatba hozta a csehekével.

A XVI. századbeli Prága nagy nyomdászai közé tartoznak: Mikulás Konác, Pavel Severyn, Jan Kosorsky, Jiri Černy Nigrin.

A cseh könyvek fametszetű díszítései a XVI. században a legtökéletesebbek. E művek legtöbbször erősen érvényesül a német hatás. Dürert, Holbeint, Wohlgemutot utánozzák, sőt gyakran átvesznek rajzokat. Melantrich lemásolja Frobenius nyomdajelét, Pavel Severyn pedig Thomas Anshelm nyomdászét. Melantrich, Rotterdami Erasmus egyik könyvének cseh kiadásához elkészítteti egy prágai fametszővel Holbein „Haláltánc”-sorozatának kevésbé sikerült másolatát.

A cseh nyomdászat dicsőséges fejlődése 1620-ban derékba tört. A fehérhegyi csatával Csehország elvesz-

Orbozem Christa Tw
ge ahanebne zahubem
kale. Wam donta die
digne ho semnohy mi
kmezaty Pany tytis
si ypanoffmi Woyan
skym Christianym. M
powozpwodam zem mla

dych. M panien ofschestych kwiegnec sluzbie a
powzeti tce kaisie apgeuzene panny. Cziony to
ho kale Woyanste. weminstwo kale Delamona
Wzie swazne pohlodmire a wzyt iak fa wto
to swetie diwne wzihody. Mze dachdy wzite gne
gt welike pzezgieti bezprawie nezi mstiti. Wle
male bezprawie gesut yako gislm mala ktwazto
plodi plame weliky odrahdy wssie obzy skodny

76. Az első cseh nyelvű nyomtatott könyvnek,
a TRÓJAI KRÓNIKÁnak egy részlete

tette függetlenségét, s évszázadokon át a Habsburgok tartománya lett.

A XVII. század nyomdái között jelentős volt az aka-
démiai jezsuita nyomda, iskolás és imádságoskönyvek
kiadója. Itt nyomták Szt. Vencel bibliáját a Melantrich-
féle biblia fametszeteinek felhasználásával.

A Habsburg-uralom ebben az időszakban még csak
szórványosan engedélyezett magánnyomdákat. A szá-
zad második felében ugyan már némileg enyhült a szí-
gor, de a cseh nyomdászat a XV. és XVI. századbeli
magas színvonalát egészen a XIX. század második feléig
nem tudta elérni. A nemzeti ébredés korszaka magával
hozza az irodalom felvirágzását s ugyanakkor a nyom-
dászat fejlődését. Mind nagyobb lesz a kereslet nyom-
tatott könyvek után, a nyomdai kiállítás minősége mind-
inkább emelkedik, kitűnő illusztrátorok, Josef Manes,
Mikulás Ales Brunner és mások gondoskodnak a köny-
vek díszítéséről. Cseh nemzeti betű kialakításával is kí-
sérleteznek, és az új illusztrációs eljárások létrehozásá-

ban is nagy részük van. A fénynyomást a müncheni Alberttől függetlenül Jacube Husník is feltalálta. A fotocinkográfia terén is sokat tett, tökéletesítette a háromszínnyomást, s 1888-ban megalapította Prágában a világhírű Husník & Häusler céget. Klitc Károly, akiről a technikai részben még beszélni fogunk, feltalálta a heliogravúr nyomást, és a rakel-mélynyomás feltalálásában is fontos szerepet játszott.

A legrégibb lengyel nyomtatvány, amely 1473-ban Krakkóban készült, az 1474. évi kis kalendárium volt. A jelek arra mutatnak, hogy a krakkói nyomdász Günther Zainer augsburgi nyomdájában tanult. A naptár és az ezt követő három könyv, az Augustinus, a Franciscus de Platea és a Turrecremata *Explanatio in Psalterium* (Zsoltárok magyarázata) betűi a Zainer betűkhöz nagyon hasonlóak. A krakkói ismeretlen nyomdász vagy Kaspar Straube, vagy nagyobb valószínűség szerint Kaspar Hochfelder lehetett Heiligenbrunnból. Ez utóbbi Günther Zainer augsburgi műhelyében tanult, s úgy látszik, az első krakkói letelepedése nem sikerült, mert visszament Németországba, s Nürnbergben és Metzben hol önállóan, hol pedig mint alkalmazott működött. A XVI. század elején még egyszer megjelent Krakkóban, és az egyik nyomdai műhely vezetője lett. Egy Rothenburg városából származó, sokoldalú üzletembert, Johann Hallert, a Németországban, Kölnben, Lipcsében, Nürnbergben nyomtatott lengyel könyvek arra a gondolatra vezették, hogy Krakkóban szükség volna egy jó nyomdára. Így került 1490-ben Krakkóba, ahol kezdetben még csak mint kiadó, de 1499-től kezdve már mint nyomdász is működött.

A cirillbetűs szláv liturgikus könyvek nyomdásza, Swiatopelk Fiol, a frankföldi Neustadtból került Krakkóba. Első könyve Johannes Damascenus *Hymnologium*-ja, fametszetű képekkel és hangjegyekkel. E kiadványát

még ugyanabban az évben négy más liturgikus mű követte: a *Breviarium*, a *Zsoltáros könyv*, a *Pünkösd-vasárnapi Triodion* és a *Böjti Triodion*. Betűit Rudolf Bornsdorf braunschweigi betűmetszőnél készítette. Fiol nem sokáig működött Krakkóban, mert huszita eretnekség gyanújába keveredett és börtönbe vetették, ahonnan csak nehezen tudott kiszabadulni. Fiol Krakkóból Magyarországra jött, Lőcsén telepedett le; ott is halt meg 1525-ben.

Krakkó XVI. századbeli nyomdászata a mi szempon-tunkból nagy jelentőségű, mert a török megszállást követő időkben, két-három évtizeden keresztül Bécs mellett Krakkó volt a magyar könyvek nyomtatója. A legtöbb magyar könyvet Hieronymus Vietor nyomta, aki Sziléziából került előbb Bécsbe s onnan 1517-ben Krakkóba. Ő nyomta egyebek között 1527-ben és 1531-ben Heyden Sebald *Puerilium colloquiorum formulae* (Gyermekek társalgásának formái) című könyvét latin, német, lengyel és magyar nyelven, 1536-ban Gálszécsi István énekeskönyvét, 1549-ben Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungarica Azaz igaz Irás Modjairól való Tudományát* és sok más könyvet.

Dévai Bíró Mátyás könyve az első ábécéskönyv, melyet valóban ismerünk; az előtte megjelent Gálszécsi István *Elemi hittana* elé ugyancsak ábécét is írt. De munkájából példány nem maradt ránk. A mi ábécéskönyveink ősei az ún. *Fibelek* voltak, amik gyakran csak biblikonvatonatokat tartalmaztak. Nálunk a XVI. sz. első felében jelentek meg az első *Fibelek*, ábécés- és nyelvtanító könyvek, céljuk az olvasástanítás volt. Az írástanítással akkoriban keveset törődtek. Comenius Ámos, a Sárospatakon tanároskodó tudós, szemléltető olvasástanító könyvében a betűket az ábécé sorrendjében ismerteti, s minden betű mellé egy képet állít, mely a betű hangjaira emlékeztet.

Krakkóban még Vietornál is jelentősebb nyomdász volt Florian Ungler. 1510-től kezdve széles körű tevékenységet fejtett ki, különösen Magyarországból kapott megbízásokat. Ungler kiadványai közül meg kell említenünk a *Till Eulenspiegel* első lengyel nyelvű fordítását.

A XVI. század második felében telepedett le Krakkóban Marcus Scharffenberg, a lengyel Salamon és Markalf históriájának nyomtatója. Neves nyomda volt ebben az időben a Lazarova nyomda, amelynek tulajdonosa Jan Janusovski, jó barátja volt Jan Kochanowski-nak, a költőnek. Művei egy részét a költő nála nyomtatta ki. Ugyanakkor sok magyar könyvet is nyomtatott.

A XVI. század második és a XVII. század első felében egész Lengyelországban tért hódított a nyomdászat. Lembergben ruszin könyvet nyomtatnak 1570-ben, lengyel könyvet 1578-ban. Vilnában szláv könyveket 1522-ben. Varsóban az első állandó nyomdász, Jan Rosowski, csak 1624-ben telepedett le.

A XVIII. században jezsuiták alapítanak Varsóban nyomdát. A nyomda nem sokáig maradt kezükben, mert a Nevelési Bizottság saját kezelésébe vette, s ebből alakult ki később az állami nyomda. 1861-ben Varsóban már 33 nyomda működött.

A román nyomdászat regényes históriája a kis Montenegro fővárosából, Cetinjéből indult el. Ivan Crnojevics, montenegrói fejedelem a törökök elől Velencében keresett menedéket. Itt ismerkedett meg Andrea Torresanus de Asolával, Aldus Manutius apósával. Ez az ismeretség a magyarázata, hogy visszatérése alkalmával teljes nyomdafelszerelést vitt magával Cetinjébe. Macarij szerzetes 1493–94-ben ezzel a felszereléssel négy liturgikus szláv nyelvű könyvet nyomtatott, köztük egy *Oktoicht* (az ortodox templomokban szokásos reggeli és esti imák gyűjteménye). Macarij 1496-ig működött Cetinjében. Tizenkét évvel később román földön, Târgovistében találjuk,

mint Nagy Radu fejedelem szívesen látott vendégét. A törökök elől menekülő horvát és szerb uralkodó és nemes családok kíséretében érkezett ide. Târgoviste Bukaresttel felváltva a román fejedelmek székhelye volt. Itt alapította Nagy Radu az első román nyomdát, melynek vezetésére a már kitűnő eredménnyel működött Macarijt kérte fel. A szerzetes 1508-ban egy misekönyvvel kezdte meg romániai működését, amely az akkor Havasalföldön és Moldvában használatos templomi liturgikus szláv nyelven készült. A könyv teljesen új betűkkel jelent meg, tehát a cetinjei nyomda nem került át Romániába. Ezt a könyvet még két másik könyv követte. Macarijt 1512-ben metropolitának nevezték ki, s ezzel második működése befejeződik. A misekönyv tökéletes szépségű, s akárcsak Gutenberg munkái Nyugaton, ez is méltán felveszi a versenyt a kézzel írott kódexekkel.

Az első román nyelvű könyv Erdélyből származik. A protestáns szászok, akik a románokat is szerették volna áttéríteni vallásukra, a XV. század vége felé a vallásos tárgyú könyveik egy részét román nyelven is nyomtatták. A románok mint szakadár-könyveket elutasították ezeket, de azért szívesen olvassgatták.

A târgovistei nyomda akkori vezetője, Diacon Coresi, akinek orosz-bizánci stílusban, fametszetekkel ékes Triodja éppen elkészült, Brassóba tette át működését. Nem tudjuk, mi lehetett a változás oka, csupán feltételezzük, hogy a nyomtatáshoz szükséges papiros beszerzése Erdélyben könnyebben ment, mint a Havasalföldön, mert Brassóban 1546-ban, Szebenben pedig 1547-ben már volt papírmalom.

Coresi brassói tevékenysége a román kultúra fejlődésében maradandó nyomot hagyott. A vallásos tárgyú könyvek már nemcsak liturgikus szláv nyelven, hanem román nyelven is megjelennek. Coresi első brassói könyve az *Evangelium*, majd ezt követi az *Apostolok története*.

Első nyomtatványain még az orosz-bizánci stílus érvényesül, de egy liturgikus szláv *Oktoich* már reneszánsz fametszetekkel van díszítve. És ami külön nevezetességet ad e brassói könyveknek, már nemcsak a bojárok vagy a magas klérus részére készültek.

A XVII. században Kijevből kapott ösztönzést a román nyomdászat. A tudós Petrus Movila, Kijev híres akadémiajának alapítója, állandó kapcsolatot tartott fenn Havasalföld és Moldva fejedelmeivel; betűket és szerzőszámokat küldött nekik Kijevből. Ezzel a román nyomdászat, főként Matei Basarab és Vasilie Lupu révén, új virágzásnak indult.

A román nyelv mindjobban kiszorította a liturgikus szláv nyelvet Erdélyben és a fejedelemségekben. Végül a XVIII. században a templomokban is uralomra jutott a nemzeti nyelv.

Dosoftein Moszkvából kapott betűkkel *A szentek életét* nyomtatta, és 1688-ban Serban Cantacuzino herceg pártfogásával Bukarestben megjelent régi bizánci betűkkel a biblia első román fordítása. E mű a román nyomdászat legjelentősebb kultúremléke.

A metropoliták műhelye, amelyet 1678-ban alapítottak Bukarestben, 1827-ig sok teológiai művet adott ki román és néha görög nyelven. Egy évszázadon keresztül 1717 és 1818 között sok görög könyvet nyomtattak.

A román nyomdák nemcsak maguknak és a görögöknek dolgoztak. A török uralom alatt levő területeken nem tűrtek meg nyomdákat, s ezért más nyugati nemzetekkel együtt a románok is sok könyvet nyomtattak e területek részére.

A román nyomdászok a XIX. század elejéig szerzetesek voltak és kolostorokban dolgoztak. Ez a magyarázata annak, hogy az 1818-ig nyomtatott irodalom túlnyomó része vallásos tartalmú. Karadja fejedelem privi-

légiuma alapján ebben az évben alakulnak az első magánnyomdák.

A román nemzet 1863-ban a cirillbetűről áttért a latin betű használatára.

A balkáni népek közül a bolgároknál kezdődik legkésőbb a könyvnyomtatás. A több mint 400 éves török uralom, 1453–1878 alatt minden nemzeti megmozdulás lehetetlen volt; bolgár könyvek nyomtatásáért évszázadokon keresztül halálbüntetés járt.

A bolgárok Bizánc jóvoltából két ábécét, a glagolitát* és a cirillt kapták. A legtöbb és legjelentékenyebb szláv kézirat a XIV. század végéig Bulgáriából származott.

Bár Bulgáriában a XIX. század kezdetéig nem volt nyomda, a szomszédos országokban mindenütt dolgoztak bolgár nyomdászok.

Az első, bolgár nyelven nyomott könyv, a *Nedelnik* (Vasárnapi prédikációk), 1806-ban jelent meg Havasalföldön, de még a múlt század első felében is Magyarországon, Ausztriában, Romániában, Szerbiában és Franciaországban készültek a bolgár könyvek.

Nyomda felállítására 1835-ben tették az első kísérletet, de ezt és a következő kísérletet is a török hatóságok megakadályozták.

Az első bolgár nyomdát, bolgár hazafiak pénzbeli támogatásával, Hadzi Theodosij Sinait alapította. Működését titokban kellett tartani, és ezért egy Vatosza nevű kis faluban, egy Kamce nevű tanító házában állította fel a nyomdáját. De ez nem maradhatott titokban, mert a nyomdaellenes konstantinápolyi klérus tudomást szerzett róla, Kamce tanítót elkergette s a nyomdát bezárat-

* Glagolitika, a két régi szláv írásmód egyike; a dalmát Hieronymus pap és még sokan mások a XIII. sz.-ban ószláv templomi könyvek írásánál használták. Később a jobban fejlődő cirill írás teljesen kiszorította. Mindkét írás alapja a görög ábécé.

ta. Sok utánjárás után Hadzi Theodosij végre megkapta a konstantinápolyi érsek és a török hatóság engedélyét, hogy Szalonikiben nyomdát nyithasson 1838-ban.

Nem sokáig állt fenn a műhely, mert 1841-ben leégett, s az alapító kénytelen volt mesterségét abbahagyni. Szaloniki példája azonban ösztönzőleg hatott más bolgár hazafiakra. Nikola Karastojanov, samokovi könyvkereskedő állított fel titkos nyomdát, s a kinyomott könyveket Bécs, Buda és Velence nyomtatási helylyel jelölte meg. Új betűket szerzett be Budán, amelyeket sikerült Samokovba szállítania. Végül 1847-ben engedélyt kapott a samokovi püspöktől, s most már törvényes keretek között folytathatta működését.

A szaloniki és samokovi nyomdák új ösztönzést adtak további nyomdák alapítására. 1843-ban Konstantinápolyban is állítottak fel bolgár nyomdát.

A világi kiadványok elszaporodásával a régi cirill írást mind kevésbé tudták használni, ezért meghagyták liturgiai célokra, s átvették az oroszoktól Nagy Péter cár polgári ábécéjét.

Az 1878-as felszabadulással a bolgár nyomdászat az európai nyomdák fejlődésének útjára lépett. Elérkezett a virágzás kora, mert évszázadok után most jutott végre a bolgár nép régóta áhított nemzeti függetlenségéhez.

Belgrádban állítólag 1552-ben alapították az első nyomdát. A Raguzából származó belgrádi nyomdász neve Troján Gundulíc. Minthogy Belgrád már 1521 óta török uralom alatt volt, kétségesnek tűnik, hogy a törökök nyomda felállításához beleegyezésüket adták volna. Egy másik feltevés szerint nem a Száva melletti város kapta a nyomdát, hanem egy hasonló nevű horvát helység. A XVI. század második felében a Raguza (Dubrovnik) melletti Kotorban Hieronymus Zagurovic működött, és nyomdájában alkalmazásban volt bizonyos „Ja-

kob Krajko fia”, akit – bár hazájától távol dolgozott – az első bolgár nyomdásznak tekinthetünk. A XVI. század közepétől a Balkán-félsziget e részén minden nyomdai működés megszűnt, s csak a XIX. század elején éledt újjá. Belgrád 1831-ben kapta az első nyomdát. Montenegróban, ahol a török megszállás előtt 1496-ban nyomták az utolsó könyvet, 1834-ben állítottak fel ismét nyomdát.

A protestáns hite miatt menekülni kényszerülő egykori stájer tartományi főnök, Hans Ungnad 1561-ben nyomdát állított fel Württemberg tartományban, ahol szlovén és horvát könyveket nyomtatott glagolita és cirillbetűkkel. 1584-ben kiadta a szlovén bibliát. Ungnad halála után a nyomda megszűnt, s a krajnai délszlávok 1575-ben Ljubljánában állítottak fel nyomdát. A nyomda vezetője Manlius János volt, aki öt évig dolgozott Ljubljánában, majd Károly főherceg, megelégedvén a a protestáns propagandát, kiutasította a Habsburgok örökös tartományából. Manlius ekkor nyomdájával együtt Magyarországra jött, s mint látni fogjuk, jelentős működést fejtett ki a törököktől meg nem szállt nyugati országrészben.

A MAGYAR NYOMDÁSZAT
A XVI-XVII. SZÁZADBAN

Az európai országok nyomdáinak nehéz életútját végigjárva, eljutottunk a magyar nyomdák ismertetéséhez. Magyarország jelentős része török uralom alá került, és 150 éven át lényegében kikapcsolódott az európai vérkeringésből. Hess András rövid budai szereplése után még 60 éven át a törököktől meg nem szállt magyar területen sem volt nyomda. A Mátyás halálát követő hanyatlás korszaka kedvezőtlen volt a nyomtatómesterség kifejlődésére, a török megszállás egyszerűen lehetlenné tette nyomdák alapítását a hódoltság területén.

Az első XVI. századbeli magyar nyomdászok a törököktől meg nem szállt országrészekben, a Dunántúl nyugati felében, a Felvidéken és Erdélyben kezdték működésüket. A reformáció volt a nagy indító erő, amely a magyar nyomdákat életre hívta. Míg a nyugati országok nyomdái – amint láttuk – nemcsak a könyvnyomtatás lehetőségeit használták ki a kultúra, tudomány és irodalom terjesztésére, hanem legtöbbször fejedelmi pártfogók segítségével, a könyvet magát is művészi terméké alakították, addig nálunk kezdetben elsősorban egy célt ismert a fejlődő nyomdászat: a reformáció terjesztését elősegíteni hazánkban. A nyomdák túlnyomó részben hitvitázó könyveket jelentettek meg, az első időkben protestáns lelkészek tollából, de később a katolikus papság is felismerte a sajtó erejét, és hasonló eszközökkel harcot kezdett a protestánsok ellen.

Magyar nyelvű könyvek már a hazai nyomdák létre-

jött előt is megjelentek. Ezeket Bécsben, Nürnbergben vagy Krakkóban nyomtatták. Ilyen a már említett Pesti Gábor *Aesopus fabulái* és másik két könyve, amelyeket Johannes Singriener nyomtatott 1536-ban, továbbá Komjáti Benedek *Az szent Pál levelei magyar nyelven*, melyet Hieronymus Vietor krakkói nyomdász nyomtatott 1533-ban, aki – tudjuk – 21 éven keresztül Bécsben is működött, s onnan újból visszatért Krakkóba.

Az első magyarországi nyomda, Honterus Jánosnak, a szászok nagy reformátorának brassói nyomdája 1535-ben alakult meg, de magyar nyelvű könyvet nem nyomtatott. Az első magyar nyelvű nyomdának a Sárvár

EPISTOLÆ

PAVLI LINGVA HVN
GARICA DONATAE.

AZ ZENTH PAAL

leueley magyar nyelacn.

77. A Krakkóban készült első magyar nyelvű könyvnek,
SZENT PÁL LEVELEINEK címlapja

melletti újszigeit minősíthetjük, amelyet a vár ura, Nádasdy Tamás protestáns főúr Sylvester János buzdítására állított fel 1537-ben. A Nádasdy nyomdát Abádi Benedek vezette, két termékét ismerjük, ezek: Sylvester János *Grammatica Hungaro-Latina* 1539-ből és az *Új Testamentum* magyar fordítása, számos fametszettel, 1541-ből (78. ábra). Egyéb kiadványai elvesztek. A nyomdáról 1541 után többé nem hallunk.

78. Sylvester János ÚJ TESTAMENTUM fordításának címlapja

1582-től 1604-ig már Manlius János nyomdász vándorolt a nyugati országrészben. Manlius János Laibach környékéről vándorolt be Nyugat-Magyarországba, mert protestáns vallása miatt Károly főherceg kiutasította az örökös tartományok területéről. Németújvár volt az első állomása, ahol 1582 és 1584 között működött.

dött. 1587-ben már a horvátországi Varasdon nyomtatott könyveken szerepel a neve. Az ezt követő időkben Monyorókerékről, az Erdődy grófok birtokáról jelöli kiadványait, 1592-ben Németlövőn van, majd pedig Sárváron. Itt adta ki 1602-ben Magyar István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című, a katolikusok ellen írt, nemes stílusú, költői szárnyalású könyvét.

Manlius János, az idegen származású vándornyomdász, maradandó érdemeket szerzett a protestantizmus és a magyarság ügyének. Kiadványai közül mintegy hatvan maradt fenn.

Bornemisza Péter evangélikus lelkész, az irodalomtörténet számottevő alakja, szintén vándornyomdász volt. Pesten született, éveken át tanult Német-, Olasz- és Franciaországban, majd hazatérve, egy ideig nevelője volt Balassi Bálintnak. 1573-ban Semptén telepedett le, ahol sokat írt és nyomtatott. Egyebek között *Az Evangéliumokból és az Epistolákból való tanuságok* című, maga írta könyvet is itt nyomtatta. Az erősbödő ellenreformáció megelégte a mind nagyobb lendülettel dolgozó könyvnyomtató működését, amiért is Bornemisza Semptéről Balassa István detrekői várába vitte sajtóját. Itt nyomtatta ki *Énekes* könyvét, fába metszett hangjegyekkel. Detrekőről 1584-ben átköltözött nyomdájával a szomszédos Rárbok faluba, ahol még abban az évben *Prédikációk* című kötetét adta ki, s itt halt meg 1585-ben.

A katolikus egyház a XVI. század utolsó negyedében végre megértette, hogy az üldöztetés és erőszak fegyverénél sokkal hatásosabb a protestánsok módszere: meggyőzés az irodalom segítségével. Telegdi Miklós neves pécsi püspök, majd esztergomi nagyprépost a protestánsok fegyverét használta: a szószéket és a nyomtatott betűt. Elsősorban Bornemisza Péter ellen fordult, aki az érseki székhely körül, Komjatin, Semptén, Galgócon, sőt még Nagyszombatban is izgatott a katolicizmus

ellen. Telegdi kiadta hitvitázó prédikációit, válaszolva Bornemisza érveire. Népszerűen, nemesen egyszerű stílusban írt, hogy mindenki megérthesse. Megvásárolta a bécsi jezsuiták 1553 óta szünetelő nyomdáját, s 1577-ben Nagyszombatban állította fel. A nyomda Telegdi számos vitairatán kívül az első magyar nyelvű katolikus naptárt is nyomtatta.

**Tiszteleg, lo erbőlch, es emberleg.
Az ifiulágnal kedves ekeffleg.**

**Ezekből kezdem koszoromat kömő,
Szep viragit elmettemmel szedegetni.**

79. Pécsi Lukács könyvének egyik fametszetes oldala

II. Rudolf 1584-ben kiadott rendelete a könyvnyomdai szabadalom megadását királyi jognak nyilvánította, s ugyanekkor beszüntette a királyi szabadalom nélkül dolgozó protestáns nyomdák működését. Szabadalmat egyedül a katolikusok nagyszombati nyomdája kapott. Igaz viszont, hogy a királyi rendeletnek a központi kor-

mány gyengesége miatt nem volt foganatja, s a protesztáns nyomdák, ha törvénytelenül is, de tovább működtek.

A nagyszombati nyomda Telegdi Miklósnak 1586-ban bekövetkezett halála után az esztergomi székeskáptalan tulajdonába ment át, majd 1598-ban Forgách Ferenc esztergomi érsek a jezsuitáknak adományozta, később pedig, 1655-ben a Pázmány által felállított egyetem tulajdona lett.

Pázmány Péter, még mint a gráci egyetem hittudományi fakultásának tanára, 1603-ban megírta válaszát Magyar István könyvére, s a nagyszombati nyomda *Felelet az Magyar István sárvári praedicatornak az ország romlása okairól írt könyvére* cím alatt kinyomtatta. Pázmány ezzel a könyvével kezdte meg hitvitázó irodalmi működését. A nyomda vezetői ebben az időben Németországból kerültek hazánkba, és elsősorban a német nyomtatómesterség fejlettségének tudható be a nagyszombati kiadványok magas színvonala. Most már egyre kevesebb folio alakú, és egyre több nyolcad, sőt tizenketted alakú könyv jelenik meg. A kis alakú könyv könnyebb kezelhetősége miatt nagyobb kelendőségre számíthat.

A nagyszombati nyomdának egyik legszorgalmasabb írója, Pécsi Lukács, németből fordítja az *Az Keresztyén Szűzeknek Tiszteléses Koszorúja* c. könyvet, amelyet „Az keresztyén házas embereknek, velök össze jámborul nevelt fioknak és szemérmetes leányoknak” ajánl. A kiadvány a nagyszombati nyomda XVII. századbeli legszébb terméke (79. ábra).

1621–1640 között nem ismerjük a nagyszombati nyomda munkáját, mert ebből az időből semmilyen sajtótermék nem maradt fenn. Ekkor kezdte meg működését a pozsonyi érseki nyomda. Nagy a valószínűsége annak, hogy a nagyszombati nyomdát már 1621-ben átköltöztették Pozsonyba, nyilván azért, mert Nagyszom-

bat 1620 után Bethlen Gábor támadásai miatt veszélyeztetve volt, és Pozsony biztonságosabbnak látszott. Már ezt megelőzően, 1604-ben alapított Forgách Ferenc esztergomi érsek Pozsonyban nyomdát, ahol 1613-ban Pázmány Péter legnevezetesebb irodalmi munkája, az *Isteni Igasságra vezérlő Kalauz* jelent meg, rendkívül díszes kiadásban. Ehhez a nyomdához csatolták a Nagyszombatból áthozott nyomdát is, amely 1640-ig működött Pozsonyban (80. ábra).

1635-ben Pázmány Péter megalapította a nagyszombati egyetemet. Már 5 év óta fennállott az egyetem, amikor a nagyszombati nyomda 1640-ben a beleolvadt pozsonyi nyomdával együtt visszakerült eredeti szék helyére, s most már mint egyetemi nyomda, újból megkezdte működését.

Az egyetem alapításával és a nyomda visszatelepítésével ismét Nagyszombat lett a katolikus irodalom központja. Ebben az időben az esztergomi érsekség is itt működött, a magyarországi katolicizmus utolsó várában. Érthető tehát, hogy a nagyszombati nyomda jelentősége napról napra emelkedett, sőt még a törökök kiűzése után is megmaradt mindaddig, míg Mária Terézia, a jezsuita rend eltörlésével, 1773-ban az egyetemet és vele a nyomdát Budára helyezte.

A felvidék nyomdai fejlődését sokáig gátolta a nagy nyomdaváros, Krakkó közelléte, amely az egész ország-rész nyomdai szükségletét hosszú időn keresztül ellátta. A Felvidék első nyomdáját Gutgesell Dávid rendezte be Bártfán. A nyomda később Klösz Jakabé lett, majd pedig a város tulajdonába került. Ezt a nyomdát idővel a jezsuiták vásárolták meg s Kassára vitték, ahol idővel jelentős üzemmé fejlődött.

A legnevezetesebb felvidéki nyomdai központ Lőcse volt. Itt állított fel 1614-ben Klösz Jakab bártfai nyomdász fióknyomdát. Ezt rövidesen átvette Schultz Dániel,

80. Pázmány ISTENI IGASSÁGRA VEZÉRLŐ KALAUZÁ-
nak címlapja

aki több szép könyvet adott ki. Schultz 1623-ban átköltözött Kassára, és nyomdáját egyik volt alkalmazottja, Brewer Lőrinc vette át, aki nemcsak Lőcse városának, de az egész országnak dicsőségére vált. Brewer Lőrinc nagy hozzáértéssel vezette nyomdáját, szép és jó kiadványainak se szeri, se száma. 1638-ban már görög betűkkel is felszerelte nyomdáját, mint egyik kiadványa, Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*, azaz *A Kegység Gyakorlása* tanúsítja.

Érdekes kis könyve az 1627-ben megjelent *Az Nagy Sándornak Macedonok győzhetetlen Királynak Historiája*. A könyv fametszetű címlapja mennyezetes trónon ülő királyt ábrázol, fején korona, kezében pallos. A kép egyik szegletében pajzs látható egyfejű sassal, a másik szegletében vasba öltözött lovag, kivont karddal, pajzsán a magyar címer kettős keresztje. Brewer adta ki 1630-ban Szenczi Molnár Albert *Az legfőbb jóról, melyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik*, majd pedig a *Psalterium Ungaricum, Szent Dávid Királynak és Prófétáinak százötven zsoltári a francia nótáknak és verseknek módjokra...* című munkát. Ez a háromszázötven esztendőös könyv változatlan szöveggel eddig száz kiadást ért el. Nála jelent meg 1634-ben az *Evangéliumok és Epistolák* című vaskos kötet is.

Brewer Lőrinc negyven esztendőn keresztül vezette nyomdáját. Vallásos és tudományos könyvek egész tömegét adta ki, se szeri, se száma a széphistóriáknak és históriás énekeknek, amelyeket vásárokon az egész országban terjesztett. Ő volt a megindítója a még ma is emlegetett hírneves lőcsei kalendáriumnak, amely 1626-ban jelent meg először.

Halála után özvegye, majd egyik fia, Brewer Sámuel vette át a nagy hírű nyomdát, amelyhez az új betűket az 1664-ben külföldről szülővárosába visszatért János nevű testvére hozta magával. Brewer János külföldön

orvosdoktori címet szerzett, de itthon mégis apja mesterségét folytatta. Brewer Sámuel feladatául tűzte ki, hogy a nyomdának az egész világon hírnevet szerezzen. E törekvése páratlan szorgalomra és kitartásra serkentette. Melzer állapítja meg *Bibliographien berühmter Zipsen* (Hírneves cipszerek életrajzai) című művében, hogy Brewer betűit csín tekintetében a németek és hollandok még csak meg sem tudták közelíteni. (Túlzás ugyan, de mindenesetre jellemző Brewer elismerésére.) Brewer Sámuel halála után, 1699-ben, neje, Zsófia vette át a nyomda vezetését, majd 1705-ben gyermekei Brewer Sámuel örökösei néven folytatták az üzletet. A több mint száz éven keresztül működő nyomda kiváló teljesítményeivel a magyar nyomdászat történetében az elsők között foglal helyet.

HELTAI GÁSPÁR ÉS UTÓDAI

Heltai Gáspár a XVI. század magyar irodalmának kiemelkedő alakja. Történetíró, bibliafordító, unitárius lelkész egy személyben. 1550-ben megalapította Kolozsvár első nyomdáját. Heltai német származású, de anyanyelvét felcserélte a magyar nyelvvel, amelyet mint felnőtt ifjú 1536-ban kezdett csak tanulni Kolozsvárott. Világnézeti felfogásában, lelki és szellemi változásában a reformáció mozgalmának minden egyes állomása visszatükröződik. Katolikusnak született, de áttért Luther hitére, majd a kálvinisták vallását követte, és mint unitárius halt meg.

A változatos életű magyar író nyomdai működését Hoffgreff Györggyel társulva kezdte el. Az első időkből két könyve maradt fenn. Az egyik *Catechismus Minor, Az az a keresztyéni tudománynak rövideden való summája*. A címlapon fametszetű keretben foglal helyet a szöveg, a könyv betűi kerekded antiqua vágásúak. Másik könyve, amely töredékben maradt fenn, *Ritus explorandae veritatis, tűzvaspróbákról és Szt. László király sírjánál tett esketésekről, melyet a váradi káptalan végzett 1235-ig*.

A két társ, úgy látszik, nem fért össze egymással, mert 1553-ban elváltak, s egy ideig Heltai egyedül vezette a nyomdát; könyvei kolofonján ekkor már csak az ő neve szerepel.

Az 1554. év a nyomda életében megint változást hozott. Most Heltai hagyta ott a műhelyt, és Hoffgreff dolgozott egyedül. A hat esztendő alatt, amíg Hoffgreff

kezében volt a nyomda, sok latin könyv mellett csupán három magyar könyv látott napvilágot; ezek közül említésre méltó a *Cronica Tinodi Sebestien szerzése* (1554). Tinódi könyve a hősi énekek gyűjteménye, melyeket a vándor lantos szerte az országban énekelgetett. Tinódi könyve fába metszett hangjegyeivel a XVI. század magyar nyomdászatának egyik figyelemre méltó alkotása. Tinódi épp azért jött Kolozsvárra, hogy könyveit ki-nyomassa, s az itt töltött időt arra használta fel, hogy Erdély történetéről néhány éneket szerezzen.

Heltai és Hoffgreff között ebben az időben feszült lehetett a viszony, mert Heltai művét, amely 1555-ben *Confessio de mediatore generis humani, Jesu Christo* (Vallomás az emberi nemnek égi Közbenjárójáról Jesus Christusról) címmel latin nyelven jelent meg, nem a kolozsvári nyomda, hanem Creutzer nyomtatta Wittenbergában.

Heltai 1559-ben újra átvette nyomdáját, és első kiadványaként *Agenda az az Szentegyházi Cselekedetek* című könyvet nyomta ki. Előszavában elmondja, hogy a könyv első terméke újra megkezdett munkájának. „Újra kiadtuk, mivel az előbbi társaság zordsága miatt valóban nem nagy fájdalom nélkül voltunk kényszerítve abban hagyni.” 1560-ban adta ki *Soltár, az az Szent Dávidnak és egyéb Próféták Psalmusinak* könyvét. 1561-ben az *Új Testamentumot*, amelynek kolofonja 1561-ről, címlapja 1562-ről keltezett. Ezt követte 1565-ben *A Bibliának Második Része*, amelynek előszavában „vén Heltai Gáspár”-nak nevezi magát. Talán öregedése hozta magával, hogy csökkent korábbi nagy munkakedve, mert 1565 után mind kevesebb kiadványát ismerjük. Legnevezetesebb ezek között, a magyar népnek évszázadokon keresztül kedvenc olvasmánya, a *Száz fabula mellyeket Esopusból és egyebünnen egybegyűjtött és összeszerzett a fabulának értelmével egyetembe*. H. G., Kolozsvárott 1566-ban megjelent könyve.

Figyelemre méltó Heltai kiadványai között az 1570-ben megjelent Dávid Ferenc *Könyvetske Az igaz Keresztényi Keresztiségről és a Pápa Antichristusnak Majmozássáról*. E könyvet flamand nyelvről fordították németre. Fordítója Varsóból küldötte el Dávid Ferencnek, hogy nyo-

HISTORIA AZ EGER VARNAC CZODA NAGY SERENTZES VI-

tarássáról, és a Törökektől való meg mene-

:✠: kedesseről. :✠:

EZ ÉNEKNEC ELŐL ÍÁRO BESÉDE.

ú Magyaroc már Istét imád-
iátoc, Es önzeki nagy hálá-
kat adiátoc, Ilesben Tisban
innét kic lakostoc, Egri vi-
szeknec soc iót mondiátoc.

Im egy Cronikát mon-
doc, meg halljátoc, Talán
mással soha nem hallótoc, Magyaroc vég ház-
ban sem foglaltoc, Eger várát mint most ál-
talmazátoc.

Nem emberi hatalom est művele, Mert czae
Wt Isten hatalmát jelönte, Ez világ hatalmát sem
miué téué, Török Czásár erejét fégyenue.

R ij Omelly

81. Heltai CANCIONALÉjából, Tinódi Sebestyén:
ÉNEK EGER VÁR VIADALÁRÓL

massa ki, „mivel Varsóban a nyomdászok az igazságot kerülik”. Dávid Ferenc ezt az anabaptizmusról szóló könyvet lefordította magyarra, és Heltainál nyomatta ki. Dávid Ferenc és Heltai vallási felfogásban egy és ugyanazt az utat járták: katolikus – evangélikus – kálvinista – unitárius útjelző táblákkal. Bizonyára mindketten hajlottak az abban az időben terjesztett anabaptista tanok felé, s ezzel magyarázható e könyv megjelentetése, amely az egyetlen anabaptista tárgyú magyar könyv.

Heltai 1574-ben adta ki egyik legértékesebb munkáját, a *Cancionalét*, amelyről azt írja, hogy a bibliabeli szent históriák szép énekeit s a zsoltárokat akarta kiadni, de az isten nem engedvén meg ezt neki, a magyar királyokról szóló „históriás énekeket” s egyéb „szép históriákat”

82. Heltai CHRONICÁjának címlapja

gyűjtött össze. A gyűjtemény öt részből áll: Tinódi Sebestyén, Temesvári János, Valkai András és más korabeli költők históriás énekeiből.

Utolsó kiadványa a *Chronica az Magyaroknak dolgairól*, amely a Bonfinius krónikája után készült szájhagyományokkal is bővítve és 1575. évszámmal jelent meg. A munka kolofonjából tudjuk, hogy Heltai e könyv nyomtatása közben halt meg, mert itt már Heltai Gáspárné szerepel nyomtatóként (82. ábra).

A Heltai nyomda az alapító elhunytja után is tovább virágzott. Kezdetben özvegye vezette, majd pedig fia, ifjabb Heltai Gáspár. Még az özvegye adta ki Melius

HERBARIVM.

AZ FAKNAC FVV

EKNEC NEVEKRŐL, TERMESZETEK.

ról, és hasznairól, Magyar nyelvre, és ez

rendre hozta az Doctores Könyveiből

az Horhi Melius Peter.

Nyomtatott Colosúrat Heltai Gáspárné
Műhelyéből, 1. s. 73. Eftendőben.

83. Melius Juhász Péter HERBARIUM c. könyvének
címoldala

Juhász Péter *Herbarium Az Fáknek Fűeknek nevekről természetekről és hasznairól...* c. könyvét (83. ábra), amelynek előszavában így fordul olvasóihoz: „Az ki nyomtatásnak munkája és költsége enyim. Ezt én töllem, ilyen szegény özvegy Asszonytól az Magyar nemzet jó néven vegye.”

Ifjabb Heltai Gáspár 1584-ben vette át a nyomda vezetését; születési és halálozási éve egyaránt ismeretlen. Annyit tudunk róla, hogy Kolozsvár szenátora és bírása,

SALAMON KI-

RÁLYNAC, AZ DAVID KIRALY FI-

ANAC MARKALFAL VALO TREFA BESZEDEK.
nec rövid Könyve.

84. A SALAMON ÉS MARKALF TRÉFABESZÉDEKNEK
címlapja – ifj. Heltai Gáspár nyomtatása

különböző kiadványoknak nemcsak nyomtatója, hanem szerzője is volt.

Ifjabb Heltai Gáspár nyomdájában 1592-ben jelent meg a Magyarországon készült első ismeretes kalendárium, vagy ahogyan nevezték: csízió. Ez Székely Istvánnak Krakkóban nyomtatott kalendáriuma nyomán készült, mint a későbbi kiadók csízió-könyvei is.

Ifjabb Heltai Gáspár halálával a nyomda sógorára, Láng Tamásra szállt át, majd ennek 1621-ben bekövetkezett halála után felesége, Heltai Anna, utána pedig Rávius Mátyás vette át. A nyomda, végig a család kezében, 1660-ig állott fenn, tehát az alapítástól számítva 110 esztendőn keresztül dolgozott.

A Heltai nyomda utolsó évtizedeiben már sokat veszített korábbi színvonalából. Betűi napról napra koptak, anélkül hogy felújították volna. Pápai-Páriz Ferenc, a nagynevű erdélyi tudós így emlékezik meg a Heltai nyomda utolsó korszakáról:

„...de már
Kopott, fogyott mátrix, betű új mestert vár.
Olly Mester erdélyben s itt körül nem vala;
A Typografia szintén meghanyatla,
Mint árva, csak fogya, kopék, nem ujula;
Kiből e nemzetnek érkezék sok kára.”

A Heltai nyomdával egy időben működött Kolozsvárott a jezsuiták nyomdája (1581–1587), amelynek adománylevelét Báthory István fejedelem és lengyel király Vilnán állíttatta ki. Mindössze két kiadványa ismeretes. A nyomda hét évig állt fenn, s a jezsuitáknak Erdélyből történt kiűzetése volt bizonyára megszűntének oka.

A Heltai nyomda megszűnte után kilenc esztendőre alapította Apafi Mihály erdélyi fejedelem a reformátusok nyomdáját, s vezetésével Veresegyházi Szentyel Mihályt bízta meg, aki kellő hozzáértéssel dolgozott. Apafi 1672-ben a kolozsvári református kollégiumnak adományozta a nyomdát.

MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS ÉLETE
ÉS TRAGÉDIÁJA

„Mindenféle nyelvben és minden formában
Betűt metszhet vala nagyobbban s apróbban
Úgy jár vala tudós keze az acélban
Mint másnak a könnyen engedő viaszban.”
Pápai-Páriz Ferenc versezetéből

Ha nem hiteles okmányok tanúsítanák a nagy magyar nyomdásznak, Misztótfalusi Kis Miklósnak* csodálatos tündöklését és életének tragikusan szomorú befejezését, talán legendának tartanánk regényes pályafutását. Külföldön jár, abban a városban, amelyben a világ legelső nyomdásza, az Elzevirek, a Blaeu-k dolgoznak, tehetsége és szorgalma révén megtanulja az előtte addig még teljesen ismeretlen nyomdász mesterséget. A legkitűnőbb és legbecsültebb munkatársa lesz mesterének, majd önállósítja magát, nyomdát és betűöntödét nyit a távoli nyugati városban. Nemcsak hogy megállja helyét a világ e legnagyobb nyomdásza között, de olyan hírnévre tesz szert, hogy messze földről kapja a megrendeléseket. Uralkodók fényes ajánlatokkal és meghívásokkal keresik fel, s amikor a legmagasabbra emelkedik, otthagyja a békességes, nyugodt életet, felpakolja szerszámaikat és könyveit, s a háború sújtotta Európán keresztül, ezer viszontagsággal küzdve, visszatér hazájába, Erdélybe. Mostoha viszonyok között, irigy és kicsinyes ellenfelek szervezett hadával körülvéve, a mel-

* Tótfalusi Kis Miklósnak nevét váltakozva hol M. Tótfalusinak, hol Misztótfalusinak írták. Ez utóbbit – ami a köztudatba is átment – szerzőnk is átvette. Minthogy Tótfalusi könyvein nevét M. Tótfalusi Kisnek írta – legújabbban ezt a névhasználatot fogadják el hitelesnek. – A kiadó.

lőztetés keserű érzésével eltelve fejezi be tragikusra fordult életét.

Egyszerű, szegény szülők gyermeke, Misztótfalun született 1650-ben, Nagybánya közelében. Iskoláit Nagybányán és Nagyenyeden végezte, majd Fogarasra ment tanítónak. Fogaras ebben az időben olykor-olykor fejedelemi székhely is volt, mert Apafi Mihály udvarával gyakran időzött ott. Misztótfalusi lelkésznek készült, de nem nagyon vonzódott ehhez a hivatáshoz. Szónoki készsége gyalró volt, s nem is szeretett beszélni. Barátja, Pápai-Páriz Ferenc, aki gondos szemmel figyelte Misztótfalusi hajlamait, lebeszélte őt a papi pályáról, és amikor az erdélyi püspök megbízta Misztótfalusit, hogy ügyeljen fel az Amszterdamban Erdély számára készülő biblia nyomására, figyelmébe ajánlotta a nyomdászat mesterségét. Tanácsolta, hogy Hollandiában nézzen körül a németalföldi világhírű nyomdákban is. Ha majd elsajátította a mesterség titkait, és ismét hazakerül, irányítani tudja az erdélyi tipográfiát, mert „prédikátoraink, istennek hála, elegenden vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, aki nincsen”.

Misztótfalusi 1680-ban indult el hollandiai útjára. Előbb Utrechtben és Leydenben nézett körül, majd Amszterdamba került. Hollandia, amely a spanyolok ellen vívott szabadságharcát az 1648-i münsteri békével sikeresen befejezte, akkor már a béke áldásait élvezte, s Európa egyik leggazdagabb országa volt; kereskedelme az egész világot átfogta. A szabad vallásgyakorlat, a tudomány és a sajtó szabadsága Európa szabadgondolkodóinak gyülekezőhelyévé avatta, és míg Közép-Európa országaiban háborúk dúltak, Hollandiában csodálatos virágzásnak indult a tudomány, a művészet és az irodalom.

A sáros, eldugott kis Fogarasról a világ középpontjába, a pezsgő élettel teli, tudományt és kultúrát árasztó

Amszterdamba toppanni, nem akármilyen élményt jelent egy olyan fiatalember számára, aki maga is teremtető akarrattal, művészi képességekkel rendelkezik. Misztótfalusi nem tud betelni a sok új benyomással, a hazai világtól annyira különböző élettel. A csodálatos látnivalók ezreit, a világváros naponta termő új és új élményeit csak úgy habzsolja magába.

Ellátogat az amszterdami nyomdákba, s végül Willem Blaeu-nál köt ki, aki a legszebb térképeket készítette Európában. Blaeu hajlandó volt félévi 200 tallér ellenében magához venni a fiatalembert, s megtanítani a tipográfusmesterségre.

Misztótfalusi ebben az időben töltötte be harmincadik évét. Ahhoz már nem nagyon fiatal, hogy új pályán induljon olyan országban, amelynek egyelőre a nyelvét sem bírja. De az erős akarát mindenben győzedelmeskedik. Beáll tanulónak a Blaeu nyomdába, és vasszorgalommal tanulja a holland nyelvet. Beszédbe elegyedik mindenkivel, még a játszadozó gyermekek mellé is oda-telepszik, hogy ellesse beszédüket s ezzel is tökéletesítse nyelvtudását. A Blaeu-nak fizetett nagy tandíj a hazulról hozott pénzt erősen megfogyasztotta, így hát a legnagyobb önmegtartóztatással kell beosztani megmaradt pénzét, hogy a tanulóéveire, amíg nem keres, elegendő legyen.

Nemcsak a szedést, nyomást, hanem a betűmetszést és öntést is megtanulja. A betűmetszésben rövid idő alatt olyan jártasságra tesz szert, hogy – amiként ő maga írta – az övéénél szebb betűket nem öntött senki Amszterdamban. Tanulóideje három esztendeig tartott, de gyors előrehaladása mesterét annyira kielégítette, hogy most már ő fizetett Misztótfalusi munkájáért.

Az újdonsült fiatal nyomdász most már arra gondolt, hogy Amszterdamban önállósítja magát. Olyan eredmény volt ez, amire Fogarásról útrakeltekor sem ő, sem

pedig pártfogói még csak nem is gondoltak. Már messze túljárt a célon, amiért Amszterdamba ment, hogy annyit adjátson el a nyomdászatból, amivel a biblia nyomtatását ellenőrizni tudja. Most már maga látott hozzá, hogy a távoli, idegen városban a magyar bibliát kinyomtassa. Nyomdája hamar virágzásnak indult és sok megrendelést kapott. Temérdek munkája közepette is legfontosabb volt számára a magyar nyelvű biblia kinyomtatása. Költségeinek fedezésére 2500 aranyat kért hazulról, de miután az otthoniak megtagadták a hozzájárulást, a maga költségén folytatta a nyomtatást. Maga met-szette hozzá a betűket, és a maga pénzén vásárolta hozzá a finom hollandi papirost.

Misztótfalusi nemcsak jó és szép kiállítású, de hibátlan és tökéletes szövegű magyar bibliát akart létrehozni. Ő maga is mint teológus és nyelvész sokat javított a szövegen, s ebben segítségére volt több, Hollandiában tanuló magyar diák. E javításoknak a híre eljutott szűkebb hazájába is, ahol menten azt a vádat koholták ellene, hogy meghamisítja a bibliát. Ezért Teleki Mihály megbízta a Berlinbe induló Kolozsvári István gyulafehérvári tanárt, látogasson el Amszterdamba is, hogy Misztótfalusit eltérítse a biblia nyomtatásától. Kolozsvári meg is érkezett Amszterdamba, s küldetéséhez híven rá akarta venni Misztótfalusit a munka abbahagyására. Miután ez nem volt hajlandó eredeti célkitűzésétől eltérni, panaszt tett ellene az amszterdami egyháztanács előtt. Az egyháztanács színe elé idézte Misztótfalusit, de az ahelyett hogy helyt adott volna Kolozsvári panaszá-nak, még buzdította is Misztótfalusit a munka folytatására. Ő tovább is haladt munkájában, és 1685-ben elkészült vele.

A biblia első példányát elküldte Teleki Mihálynak, aki elragadtatással vette kézbe a gyönyörű könyvet, amelyet szöveg tekintetében is teljesen hibátlannak ta-

lált. Teleki kezdeményezésére elhatározták otthon, hogy Misztótfalusit hazahozatják. Az útiköltség céljára 200 aranyat küldtek neki, amelyet Misztótfalusi vissza akart küldeni, mert nyomdája már oly mértékben fellendült, hogy ilyen segélyre nem volt szüksége. Eszébe jutott azonban, hogy az otthoniak emiatt megsértődnének, s ezért a maga pénzéből is megtoldva, szétosztotta a küldött összeget a Leydenben és Utrechtben tanuló szegény magyar diákok között.

Misztótfalusi nyomdájának és betűöntődéjének jó híre időközben mindinkább növekedett, s ennek meg-

felelősen jövedelme is jelentős volt. Kiváló munkájának egész Európában híre ment, sőt még Grúzia királya, Artsil is tudomást szerzett róla, és az amszterdami polgármester, Nicolas Witsen ajánlatára megbízta Misztótfalusit a grúziai ábécé metszésével és öntésével. Amikor a kész munkát elküldte a királynak, ez lelkes elragadtatással köszönte meg a polgármesternek, hogy ilyen kiváló betűmetszőt szerzett neki. Sokat dolgozott Misztótfalusi Angliába, Svédországba, Svájcba, Németországba és Lengyelországba is, sőt annak ellenére, hogy protestáns volt, még XI. Ince pápa is betűkészletet rendelt nála a vatikáni nyomda számára.

A firenzei Mediciek leszármazottjának, III. Cosimo nagyhercegnek küldöttei is felkeresték Misztótfalusit. Az egykori olasz nyomdaművészet ebben az időben hanyatlásnak indult, és a könyvszerető herceg már nem talált Olaszországban olyan nyomdászt, akire rábízhatta volna felállítandó nyomdája felszerelését. Ezért küldte Hollandiába embereit. Misztótfalusi elvállalta a betűk készítését, de arról hallani sem akart, hogy Firenzébe költözzék, még csak ideiglenesen sem, mert időközben mindjobban megérlelődött benne az elhatározás, hogy visszatér hazájába.

Lassanként lebonyolította a még befejezetlen munkáit, minden függőben levő ügyét rendezte, és csomagolni kezdett. A biblia 12 000 kötetre rúgott, és emellett egyéb könyveket is becsomagolt. Nyomdái, betűöntő felszereléseket egész garmadával, bár ezek egy részét kénytelen volt visszahagyni, mintegy 1200 tallér értékben. Poggyászát kilenc hatalmas társzekérre rakta, s 1689 őszének egy reggelén útnak indult a béke és nyugalom földjéről a háborúk dúlta Európa országútjain keresztül Erdélybe.

Misztótfalusi útja a XVII. századbeli közlekedési lehetőségek mellett hét teljes hónapig tartott a harmincéves

háború nyomait viselő Németországon keresztül. Egész útja alatt sorozatos kellemetlen kalandokban volt része. Hol megrekedtek a szekerei, hol valamelyiknek a tengelye tört el, vagy pedig kóborló csapatok tartóztatták fel, igazoltatták s kutatták át poggyászeit. Lipcsében, kollégáinak tanácsára rakományának egy részét hátrahagyta. Amikor Lengyelországon haladt keresztül, a vakbuzgó Goluchowski lengyel herceg birtokán fel-tartóztatták. Misztótfalusi felmutatta a szállítási jegyzéket, de az abban szereplő „Arany Biblia” elnevezést félreértették – arianus (unitárius) bibliának értelmezték –, s a herceg, azt gondolva, hogy az üldözött unitáriusok részére akarja becsempészni a bibliát, egész könyvkészletét lefoglalta s majdhogy máglyára nem hurcoltatta. Misztótfalusi kénytelen volt útját könyvek nélkül folytatni, s reményt vesztetten érkezett Kassára. Itt régi pártfogója, Bethlen Miklós tanácsára Szobieszki János lengyel királynak írt. A király, aki Bécs felszabadításában nagy szerepet töltött be, a gőgös oligarchával szemben gyengének bizonyult. A kárvallott Misztótfalusit végül is a véletlen segítette könyveihez. Lengyelországot hegyi rablók csapata támadta meg, akik a főúri udvarházakat rabolták, pusztították. A lengyelek, abban a hiszemben, hogy a magyarok küldték rájuk a rablókat, hogy a lefoglalt bibliákért bosszút álljanak, sietve útnak indították Kassára a könyveket.

Misztótfalusi Kassáról, bibliáival megrakodva, Debrecennek vette útját. A debreceni vásáron azonban a bibliák árusításával kudarcot vallott, mert a népnek annyi pénzre sem volt, hogy az olcsón kínált gyönyörű könyvekből vásárolni tudott volna. Caraffa tábornok, a hírhedt eperjesi hóhér, az 1685–86. években Debrecenre sanyargatta. Csak pénzben 1 800 000 forintot vetett ki a városra hadisarc és adó fejében. Pribékjei házról házra jártak, s minden feltalálható pénzt és élelmet elraboltak.

Ilyen körülmények között könnyen érthető, hogy Misztótfalusi könyvvására balul ütött ki.

A sikertelen vásár után Misztótfalusi újra becsomagolta könyveit, s továbbindult Erdélybe, Kolozsvár felé. Megérkezése után Teleki Mihályt látogatta meg először, aki szívesen fogadta és száz bibliát vásárolt tőle ötszáz forint értékben. Telekit ekkor látta utoljára, mert a kancellár néhány nap múlva megütközött Thököly kurucaival, s a csatában elesett.

Kolozsvár református püspöke zsinatot hívott össze Misztótfalusi ügyeinek megtárgyalására. A zsinat Misztótfalusit megkérdezte, hajlandó volna-e a kolozsvári nyomdák igazgatását elvállalni. Misztótfalusi saját nyomdát szeretett volna, amelyet tudása és ízlése szerint rendezhet be. Azt ajánlotta, hogy a meglevő három nyomdát olvasszák egybe, adják át neki, és kopott betűiket megfelelő új betűkre önti át. Helyiséget kért az egyháztól a nyomda felállítására, ugyanott lakást a maga számára, s felmentést az adófizetés alól. A feltételeket az egyház csak bérleti alapon fogadta el, a nyomda részére kiszemelt Torda utcai házat rendbe hozta, s Misztótfalusi 1694-ben megkezdte működését mint a nyomda bérlője és vezetője.

Misztótfalusi úgy érezte, hogy nyugodalmasabb korszak következik életében, családalapításra gondolt, s nőül vette Székely András leányát, Máriát. Az 1694. évben nyolc, 1695-ben tizenhárom és 1696-ban tizenöt könyve hagyta el a sajtót. Kiadványai magasan kiemelkedtek a korabeli nyomdák munkái közül. Nemcsak külső megjelenésük, hanem tartalmuk is mutatja, hogy hozzáértő, jó ítélőképességű kiadó, aki alapos bírálat tárgyává teszi a kéziratokat, mielőtt kiadásukat elhatározná. De nemcsak nyomdász és kiadó volt, hanem kitűnő író, tudós és nyelvész is, aki a magyar helyesírás kialakítása terén nagy érdemeket szerzett. Könyveinek

nem csupán külső alakjával törődött, hanem mindig nagy súlyt helyezett a szöveg szabatos nyelvére. Eredetileg papnak készült, a görög és latin nyelvben teljesen jártas, a grammatika, helyesírás terén otthonos volt. Épp ezért nem tudta megállni, hogy a kolozsvári tanárok és tudósok kinyomtatandó kézíratainak stílusán ne javítson, a szövegen ne változtasson. A nevesebb tudósok, mint Pápai-Páriz, ezt jó néven is vették, de a jelentéktelen emberek hiúságukban és önérzetükben megbántva érezték magukat. Hitvány vasművesnek nevezték, és tiltakoztak az ellen, hogy „egy közönséges nyomdászember” kéziratukba belejavítson. Az asszonyok is beleszóltak a férfiak dolgaiba, állandó szóbeszéd tárgya volt, hogy Misztótfalusiné, a mesterember felesége szebben öltözködik, mint ők, a papok és tanárok asszonyai. Az aljas kisvárosi pletykák mindjobban elkeserítették a mestert, akit egyéb megaláztatások is értek. Mindez 1697-ben az *Apologia Bibliorum* című védőirat megírására készítette. Ebben önérzetesen visszautasítja az ellene hangoztatott vádakát, védi az igazságtalanul támadott bibliáját, és lefekteti a sokat kifogásolt helyesírási elveit.

Ez az irat többet ártott, mint használt Misztótfalusinak, mert akik addig csak sértegették, most már mindenképpen megalázására törekedtek. Gúnyolják a művelt világból hazatért, sok földet bejárt, tanult és a teremtmény vágytól égő mestert. Rágalmakkal, intrikákkal keserítik meg az életét. Kimondják, hogy nincs joga az egyházi emberek kiváltságait igénybe venni, házat adóval terhelik, katonai beszállásolásokkal keserítik, társas összejövetelen a vargák közé ültetik. Egyszerre csak arra ébredt, hogy társaságát kerülik és személyét mélyen megvetik.

A még javakorabeli férfi lelkileg teljesen összetört, búskomor lesz, s mivel kellő beszélőkészség híján a vádak ellen előszóval nem tud védekezni, 1698-ban meg-

írja a *Maga személyének, életének és különös tselekedetinek Mentségét*. Ebben keserű hangon tárja fel mindazt a megálázást és sérelmet, amely kolozsvári tartózkodása óta érte. Műve nemhogy mentségül szolgált volna, de valójában olaj volt a tűzre. Bod Péter tudósítása szerint e könyv már nemcsak a papi rendet, hanem Bánffy György erdélyi gubernátort és a főgondnokot is haragra gerjesztette. A papoknak sikerült a főgondnokot rávenni, hogy idéztesse zsinat elé Misztótfalusit. Ez a kegyetlen és szomorú aktus 1698. június 13-án, a nagyenyedi szász templomban nyilvánosan zajlott le. Misztótfalusit kényszerítették, hogy az istent, a papi rendet és az eklézsiát megkövesse. Nyomtatásban egy nyilatkozatot kellett közreadnia, amelyben az *Apologia Bibliorum* és a *Mentség* c. műveit visszavonja, a könyvekben érintett személyeket megköveti, s ígéri, hogy ilyet többet nem tesz, továbbá könyvei összes példányát megsemmisítés végett beszolgáltatja. E kegyetlen műveletet valóban végre is hajtották.

A kíméletlen személyi üldözés Misztótfalusit lelki beteggé tette, és ettől kezdve élete már csak lassú halódás volt. Testét féloldali gutaütés érte, keze és lába béma lett, beszéde értelmetlenné vált. Napjait most már teljes visszavonultságban töltötte, s 1702-ben, ötvenkét éves korában meghalt. Pápai-Páriz Ferenc szép emléket állított a tragikus végű nagy magyar nyomdásznak. Életét versben dolgozta fel, s könyv alakban ki is adta. Az eredeti kiadásból nem maradt ránk példány, de Bod Péter *Erdélyi Féniks* címmel 1767-ben újra kiadta és jegyzetekkel látta el.

Misztótfalusinak kolozsvári korszakából 84 kiadványa ismeretes. Ezek között a legnevezetesebb Haller János *Hármas istóriája* 1695-ből Misztótfalusi Kis Miklós *Siralmas Panasx Istennek Kolozsváron fekvő nagy haragjáról...*, az 1697-i kolozsvári nagy égésről, Balassi Bálint

és Rimay János *Istenes Éneki*, Pápai-Páriz Ferenc több munkája, Comenius Amos Joh. *Orbis Sensualium Trilinguis* (A Látható Világ háromféle nyelven) c. munkája.

Misztótfalusi Kis Miklós tragikus sorsának a Habsburg-provinciává süllyedt Erdély nyomorúságos viszonyai között a kicsinyes és sötét gondolkodású kortársak környezetében be kellett teljesednie. Utána Kolozsvár nyomdászata nem tudta többé elérni azt a színvonalat, amelyet Heltai Gáspár és Misztótfalusi Kis Miklós alatt ért el.

Az első azt íratta: NAGY SANDOR, a világ kintsét egy halomba gyűjtötte.

A második: A kinek tegnap nem elég volt a széles világ, ma meg-elepszik négy fingni földel.

A harmadik: Tegnap a ki minden népnek parantsolt; ma senki nem figyelmez beszédere.

A negyedik: Tegnap a ki másoknak életet el-fogyatta; mára magának életet meg nem maraszthatta.

86. M. Tótfalusi Kis Miklós Kolozsvárott metszett szép betűi

HUSZONHATODIK FEJEZET

A DEBRECENI, NAGYVÁRADI ÉS GYULAFEHÉRVÁRI NYOMDA

Debrecen város helyzete a XVI. században más városoktól eltérően kedvezőbb volt. A város az erdélyi fejedelemség, a magyar királyság és a török hódoltság határán feküdt, és mint Partium, közjogilag Erdélyhez tartozott. Erdélyen kívül ugyan a töröknek és nagyon gyakran a magyar királynak is fizetett adót, de ezzel az áldozattal viszonylag független tudott maradni; ipara és kereskedelme a mostoha körülmények ellenére is fejlődésnek indult. A város lakosai belső ügyeiket teljes önállósággal maguk intézték, mindhárom államterület felé szabadon kereskedhettek. Debrecen ebben a korszakban szinte független köztársaságnak számított; lakosai a városi tanácsra bízták sorsukat. Ámbár Nyugat-Európa rendezett külsejű városaival a zsúpfedelű viskókkal szerénykedő Debrecent még csak össze sem lehetett hasonlítani, e kicsiny viskók némelyikében Európát járt tudósok, papok, kultúrát pártoló kereskedők és kitűnő iparosok éltek, akik a szegényes külsejű alföldi magyar várost Nyugat-Európa humanista kultúrájával és haladó eszméivel táplálták. A város független volta lehetővé tette a kálvinista egyház megerősödését, főiskolája állandó fejlődését, a mai napig fennálló nyomdája megalkakulását, mely a tanács felügyelete alatt működött.

A debreceni nyomdát 1561-ben alapította Huszár Gál, protestáns vándorprédikátor. Származásáról, fiatalkoráról semmit sem tudunk. Első adatunk 1554-ből való, amikor is protestáns hite miatt Oláh Miklós érsek üldö-

zése elől Magyaróvárra, majd innen 1557-ben Bécsbe menekült, és beállt Rafael Hoffhalter nyomdájába, hogy megtanulja a mesterséget. Bécsben nyomdát is vásárolt, s azt 1558-ban Magyaróváron állította fel. A katolikus papság nem jó szemmel nézte a protestáns nyomda működését, ezért 1560-ban már Kassán dolgozott, de a katolikusok zaklatása miatt itt sem maradhatott sokáig. A népszerű protestáns lelkész Verancsics egri érseknek különösen szálka volt a szemében, ezért az érsek a királynál engedélyt eszközölt ki, hogy Huszár Gált elfogathassa. Ez valóban meg is történt, ámde Huszár Gál számára hívei megmozdulása lehetővé tette, hogy elmeneküljön Debrecenbe, s ide nyomdáját is átmentette.

A Szent Pal

APASTAL LEVELENEC
MELLYET A COLOSSA.
BELIEKNECIRT PREDI
cacio berent való magya-
sazatiya.

A Kereszten igaz atyafiui kereset
mukalodie es mañac örömet szolgál
az iregyseg pedig es a ragalmazas sen
ki nem eppit sen használ. 1. Cor. 14

87. A legelső debreceni nyomtatású könyv címlapja

Ekkor volt alakulóban a kálvinista debreceni egyház Melius Juhász Péter vezetése alatt, aki a nyomtatott betű hatalmas segítségét a református hit terjesztésére használta fel. Kéziratban készen álló hitvitázó könyvei nyomtatásra készen várták a Debrecenben letelepülő Huszár Gált, aki 1561-ben már megjelentette Melius első könyvét: *A Szent Pál Apostol levelének, melyet a Colossabelieknek írt prédikáció szerint való magyarázattya*. A könyv ajánlásából, amely Debrecen tanácsának szól, feltételezhető, hogy a város támogatásával készült, mert akkori szokás szerint a szerzők azoknak ajánlották könyveiket, akik a kiadás költségének fedezésében segítségükre voltak (87. ábra).

Huszár Gál nyomdájában készült Melius Juhász Péter: *A Christus közbejárásáról Való Prédikációk, mellyeket Melius Péter a Döbrötzöni Lelki Pásztor írt* című könyve is. Ezenkívül még három másik könyv maradt ránk, amely Huszár Gál sajtója alól került ki.

Huszár Gál 1562 októberében Révkomáromban telepedett le; itt a katolikus papsággal ismét meggyűlt a baja. Kénytelen volt Révkomáromot is elhagyni, s a Nyitra megyei Komjátiba költözött, ahol néhány nyugalmas évet töltött. 1574-ben a pápai egyház hívta meg papjának, de Pápán csak egy évig lelkészkedett, mert 1575-ben a dühöngő pestis áldozata lett.

Nyomdai felszerelését Huszár Gál Debrecenben hagyta, amit a későbbi debreceni nyomtatványok és Huszár Gál betűinek teljes azonossága igazol. Lehetséges, hogy a nyomda már ekkor Debrecen város tulajdonában volt.

Debrecennek második nyomtatómestere, Török Mihály, 1562-ben került a városba. Kétévi megszakítással 1562-től 1568-ig dolgozott. Ránk maradt könyveiből legfigyelemreméltóbb Károli Gáspár, gönci pap, később bibliafordító munkája: *Két könyv Minden országoknak és*

királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairul (1563). Ugyanabban az évben nyomtatta Török Mihály Melius Péternek *Magyar Prédikációk, kit Postillanak neveznek...* című művét. Ez az első debreceni könyv, amelynek címlapján fametszetű kép foglal helyet (88. ábra).

MAGIAR PRAE.

DIKATIOC, KIT PÓSTILLANAC

NEVEZNEC, A PROPHÉTAC ES

APOSTOLOC IRASZABOL, A REGI

Doctroknac, Origenes, Chrsiflomos, Theo-

philactus, S. Ambrus, S. Hieronymus,

S. Agoston, es a mástani bölcz Do-

ktoroc magyarazassoc berint.

1. Corint. 14.

Mikor egybegyűlőc, mindenec n közzúlacc Pfalmola.
tudomania, nyelvnecc ertesse, meg idencse, es itas magiara.
zafla vagon: Mindenec epuletre legenecc.

Dóbróczombc.

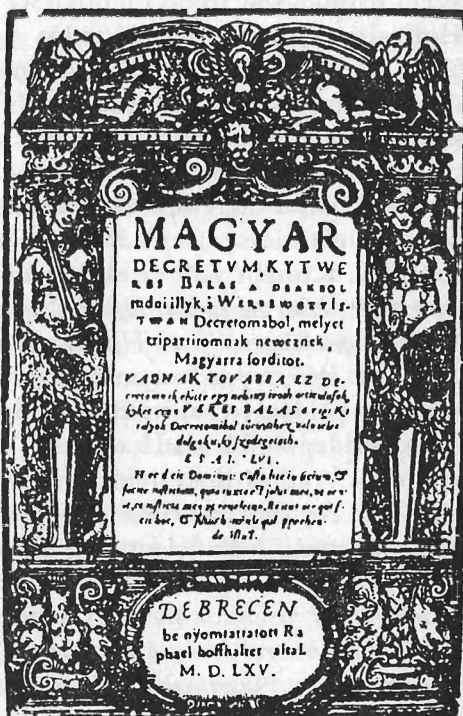
M. D. LXIII.

88. Melius Juhász MAGYAR PRÉDIKÁCIÓK c. könyvének
címlapja

Az 1565. évben az addig gyermekkorát élő debreceni nyomdászat hirtelen fellendült. Megjelent Debrecenben a kitűnő bécsi nyomdász, Hoffhalter, akinek bécsi működését már korábban méltattuk. Hoffhalter vallási

okok miatt volt kénytelen Bécsből távozni, és feltételezhető, hogy Huszár Gállal kötött barátsága miatt telepedett le Debrecenben, ahol mindössze egy évig működött. 1566-ban Nagyváradon találjuk, 1567-ben pedig Gyulafehérvárott, ahol 1568-ban váratlanul meghalt. Fia, Hoffhalter Rudolf elhagyta Erdélyt, s tíz éven keresztül a debreceni nyomdát vezette.

Hoffhalter Rafaelnek egyesztendei debreceni működése alatt két nagyon szép kiállítású könyve jelent meg. Az egyik Melius *A két Sámuel Könyveinek és a két királyi*

89. Verböczy TRIPARTITUMa
 – Hoffhalter Rafael kiadásában

Könyveknek... héber nyelvből való fordítása, a másik Verbőczy *Tripartitum*ának magyar fordítása. Ezt a könyvet művészi tipográfiája, díszai és a betűk tökéletes szépsége, egyenletes, tiszta nyomása a korszak egyik legszebb magyar nyomdai termékévé avatják, amelyhez hasonló a XVI. és XVII. század debreceni könyvei között nem akad (89. ábra). A következő évben – mint mondtuk – Hoffhalter Váradon telepedett le, s ott jelent meg Melius János könyvének fordítása. Rövidesen innen is távoznia kell, valószínűleg az unitárius hitre történt áttérése miatt.

A debreceni nyomdászat rövid tündöklését hanyatlás követte. Hoffhalter távozása után Komlós András került a nyomda élére. A működése alatt (1569–1575) készült debreceni könyvek elég silányak. Betűik elmosódottak, szedésük egyenetlen, nyomásuk foltos. Figyelemre méltó, hogy Komlós az első nyomdász Debrecenben, aki vallásos tartalmú könyvek mellett históriás énekeket és széphistóriákat is kiadott és vásárokon, ponyván árusított. Komlós volt az első kiadója Ilosvai Selymes Péter *Az híres nevezetes Tholdi Miklósnak jeles tselekedeteiről és bajnokságáról való História* című verses elbeszélésnek. Az első, 1574-ben megjelent kiadásból nem maradt fenn példány, csupán Bod Péter tesz róla említést. Az ismert legrégibb kiadása Lőcsén jelent meg 1629-ben. Komlós András Ilosvainak egy másik könyvét is nyomtatta: *Az nagy szent Pál Apostolnak életéről és haláláról szép História*. Nála jelent meg a kor legnépszerűbb olvasmánya: Istvánffy Pál *széphistóriája Volter királyról és Griseldisről*, továbbá Ráskai Gáspár: *Egy szép história az vitéz Franciscoról és az ő Feleségéről* (90. ábra) és Valkai András: *Az Nagyságos Bánk Bánnak Históriaja...* Kívülük még sok bibliai és széphistória jelent meg, a maguk korában a debreceni és környéki vásárokon kelendő és kapós portékák.

GY regi dologrol sep Kronika:
mondok, kinek talam massze zünem
halloratok, Eg iffiu vicezról kin czu-
dalkozhattok, szerelmes tarsarul kin
gondolkozhattok:

Lón vitez Francisco Zeberník varaban, Kirai v.
tan kic bir hiú szolgálatiaban, ki lakozik vala nag kaz-
daglagaban, lok iambor vicezi vannak vigasagban.

Igen örüendeznek mint vitez vroknak, Kiraly vtan
valo kegielmes vroknak, kic neueznek vala vitez Frä-
cisonak, feienkent szolgáltnak mint vitez vroknak.

Illien czüdalatos éber allapattia, mikent maid meg
halliuk az gonoz szerenczie, vitez Franciscónak mi-
modon szolgálta, minden saiat isuatul hamar el bakada.

90. Ráskai Gáspár EGY SZÉP HISTÓRIA AZ VITÉZ
FRANCISCORÓLÉS AZ ŐFELESEÉGÉRŐL szóló könyvéből

Komlós András 1576-ban bekövetkezett halála után
rövid ideig özvegye vezette a nyomdát, de 1577-ben
már Hoffhalter Rudolf nevét találjuk a debreceni köny-
veken. Hoffhalter Rudolf atyja halála után nem vette át
a gyulafehérvári nyomdát, hanem először Váradra,
majd 1573-ban Alsó Lendvára ment. Itt és Nedelicén
felváltva dolgozott, mint Zrínyi Györgynek, a szigetvári
hős fiának nyomdásza. 1574-ben újra felszedte sátorfáját
és vándorlása közben 1576-ban Debrecenbe került,
ahol előbb Komlós Andrásné neve alatt, majd 1577-től
1587-ig saját neve alatt dolgozott.

Hoffhalter Rudolf debreceni kiadványainak kiállítása
elárulja, hogy apjának jó tanítványa és művészetének
méltó folytatója volt. Első könyve, az *Arithmetica*, az az
A számvetésnek tudománya Debrecen város fametszetű
címerével (1577) ismeretlen fordítótól, amely egyben az
első magyar nyelvű számtankönyv. Nagyon szép kiad-
ványa Félegyházi Tamás debreceni prédikátor könyve:
Az keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás. A könyv
1579-ben jelent meg, gondos szedéssel, tiszta, egyenletes

nyomással. Még szebb ugyanennek a könyvnek 1586-os második kiadása, amelynek betűi formásak, a szöveget körülvevő apró betűkből szedett jegyzetek tiszták és élesek. A címlapon Debrecen címere, a fejezeteket reneszánsz stílusú fejlécek vezetik be, a fejezetcímek választékos és gondos szedésűek, a szöveg gyönyörű iniciáléval kezdődik, a fejezetvégeket pedig zárórajzok fejezik be (91. ábra).

Nagyon sok világi jellegű, vásári árusításra szánt kiadványa volt. Ezek mid 1582-ben kerültek ki sajtó

Az böcsületes, Isteni

FELELEMMEI, BÖLCSE-
SEGGEI, ES IGAZSÁGGAL TÜN-
döklő Debreczeni Tanatsnak : Ne-

vezet berint pedig, IMRE DEAKNAK,
mostan Debreczeni fő Bironak, MESZAKOS
BENEDEKNEK, NAGY-GAL ISTVÁN-
NAK, ES AZ több Keresztien halgatónak,

&c. Az Istennek kegyelmet, beke-

seget, es Arjai aldasat ke-
vannya.

Ikepen hogy reghi,
azonkepen igaz mon-
das is, tisztelendő Ura-
im ; Hogy csak az I-
madlag tart bennünket
Mert az Keresztieni i-
markozással, az igaz Hit (mellyel az I-
stennek kegyelmet es az Christus érde-
met meg fogjuk) ugy egyben berkezte-
t, hogy az könyörgésnek meg csak ne-
vet sem érdemli, valahon az igaz Hit
nem talaltatik. Mert ez mint Szent Pal,

* :

Heb. u.

alól. Legutolsó könyve Szikszai Hellopoeus Bálint *Catechismus*ának 1587-ből származó kiadása. Az 1590-es esztendőben már Csáktornyai János neve szerepel nyomtatóként a debreceni könyveken. Kiadásában jelent meg 1593-ban az első debreceni kalendárium, vagyis csízió. Sok latin nyelvű kiadványából méltán következtethetünk arra is, hogy Csáktornyai nagy műveltségű, tudós nyomdász lehetett, olyan, amelyeneket a nyugat-európai nyomdászok között sokat találtunk. Csáktornyai 1596-ban hosszú betegség után meghalt.

A XVII. századbeli Debrecen első nyomdásza Lipsiai Rheda Pál. Neve után ítélve német származású. Ő az első debreceni nyomdász, aki görög betűket is beszerezett, s maga is metszett új betűket. Híres kiadványa az 1609-ben nyomtatott vitairat, Alvinczi Péter, kassai pap felelete Pázmány Péter támadó iratára. Ő a kálvinista egyház énekeskönyvei kiadásának megindítója. Az énekeskönyvek évszázadokon át a debreceni nyomda szabadalmi maradtak. Rheda Pál széphistóriák és kalendáriumok kiadásával is foglalkozott. Kalendáriumja népszerűség dolgában csakhamar erős versenytársa lett a híres lőcsei kalendáriumnak. Forró Pálnak Quintus Curtius Rufus fordítása 1619-ben jelent meg, és ebben a nyomtató neve „Lipsiai Pál örökösei” szöveggel szerepel. Ebből állapítható meg halálának éve. Apját fia, Rheda Péter követte, aki mesterségbeli tudásban még apján is túltett. Első kiadványa Melotai Nyilas Istvánnak, Bethlen Gábor udvari papjának *Speculum Trinitatis* (Szentháromságnak tüköre) című, magyar nyelven írt könyve (1622). A könyv költségeit Bethlen Gábor fedezte. Nagy megtiszteltetésnek számított, hogy debreceni nyomdát bízott meg a fejedelem ilyen jelentős könyv elkészítésével, holott Erdélyben sok jó nyomda állt már akkor rendelkezésére. Ezt a bizalmat a Rheda név jó hírneve kelthette a fejedelemben, s bizalmában

nem is csálódott, mert Rheda Péter mesteri munkát szál-
lított. A könyv finom papirosa, tiszta nyomása, díszes
fejlécekkel, iniciálékkal és zárórajzokkal ékes szedése
valóban dicsőségére válhatott a debreceni nyomdának.
Címlapja két színben (pirossal és feketével) nyomott.
A címlap szedése arányos betűivel, térelosztásával töké-
letes összhangot kelt (92. ábra). E könyvön kívül még
tizennégy, hasonló műgonddal készült kiadványa ma-
radt ránk.

Rheda Péter a legjobb és legbecsültebb magyar nyom-
dászok sorába tartozik. Szerette mesterségét, annak va-
lóságos művésze volt. Gondos és mindenre kiterjedő
figyelemmel készítette könyveit. A vásári árusításra
szánt könyvek, amelyek elődeinek mindig jó hasznot

92. Rheda Péter SPECULUM TRINITATIS c. könyvének
címlapja

hoztak, őt nem érdekelték; ilyen könyvek kiadásának gondolatával nem is foglalkozott. Mesterségének rajongó szeretete és a jól jövedelmező, de alacsony színvonalú kiadványok teljes elhanyagolása eredményezte, hogy állandóan pénzügyi gondokkal küzdött, sőt élete végén adósságokba is keveredett. 1630-ban bekövetkezett halála után a debreceni nyomda hanyatlásnak indult, s csak 1677-ben virágzott fel újra rövid időre, amikor Rozsnyai János vette át a műhelyt. Rozsnyai Sárospatakról került Debrecenbe. A pataki kollégiumot és nyomdát 1671-ben a labancok feldúlták, és Rozsnyai is kénytelen volt menekülni. Sokáig Erdélyben bujdosott, s csak 1677-ben került Debrecenbe. Rozsnyai Hollandiából hozatott új betűket, és ezekkel nyomtatta 1679-ben Diószegi K. István *Kiosztatott Talentom* című könyvét.

1682-ben bekövetkezett halála után Töltési István kerül a nyomda élére. Ekkor készült Debrecen városa Komáromi Csipkés György bibliafordításának kiadására, s hogy e művet minél tökéletesebb kiállításban tudja elkészíttetni, Töltésit Hollandiába küldte a nyomdászat mesterségének kitanulására. Töltési először az amszterdami Blaeu nyomdát kereste fel. Blaeu azonban, akinek Misztótfalusi Kis Miklós Amszterdamban erős versenytársa lett, nem volt hajlandó újabb versenytársat nevelni. Ezért Töltési Misztótfalusi amszterdami nyomdájába lépett be, ahol három hónapig tanult, és a betűmetszést is elsajátította. Sajnos azonban Töltési munkáin semmi nyoma nem látszott annak, hogy külföldön járt, mert a három esztendő alatt, amíg Debrecenben dolgozott, egyetlen jó kiállítású könyv sem hagyta el a nyomdát. Bizonyára a városi tanács mondott fel Töltésinek, mert munkájával elégedetlen volt. Debrecenből Komáromba költözött, ahol nyomdát állított fel s 1718-ig dolgozott.

A debreceni nyomdászok közül utolsónak megemlítjük Vincze Györgyöt, aki 1697-től 1705-ig vezette a nyomdát. Vincze György szakmáját értő és szerető jó nyomdász volt. Ezt bizonyítja elsősorban a Szilágyi Márton halálakor kiadott gyászfüzet címlapja (93. ábra), amelynek tökéletes szépsége, gondos kivitele tanult és szakértő mester munkájára vall. Vincze működése a Rákóczi-szabadságharc korára esik. A háborús viszonyok miatt azonban nyugodt és gondos munkáról nem lehetett szó. Vincze György az 1705-i debreceni labandulásakor hősi halált halt.

A Rákóczi-szabadságharc bukását követő időkben Debrecen mindinkább veszít gazdasági és kulturális súlyából. Nyomdája is hanyatlani kezd, mert a budai és pesti nyomdák megindulásával már nincs meg az a jelentősége, amelyet a török hódoltság idején hazánk kulturális életében betöltött. A nyomda ma is fennáll.

*

Hoffhalteréket fontos hely illeti meg Nagyvárad és Gyulafehérvár nyomdászattörténetében is. Nagyvárad első nyomdáját a Debrecenből távozó Hoffhalter Rafael alapította. Hoffhalternek Váradról történt távozása után 1567-től 1640-ig nem működött itt nyomda, amíg végül Szenczi Kertész Ábrahám, a XVII. század kiváló nyomdásza rendezte be nyomdáját. Nála jelent meg 1641-ben Tyukodi Mártonnak *Az Tiszta életű Joseph Patriarcha* című könyve, s ezt követték egymás után Szenczi Kertész további kiadványai. Misztótfalusi Mentségében Szenczi Kertészről több helyen megemlékezik, s azt írja, hogy Váradon két palotája is volt. Legnagyobb vállalkozása Károli Gáspár *Szent Bibliájának* újabb kiadása. Ezen a művén munkálkodott legnagyobb szerepével, s miközben könyvét nyomtatta, indították meg a

törökök 1660-ban az ostromot a város ellen. A lengyel királyi trón megszerzésére törekvő II. Rákóczi György egész erdélyi serege elpusztult Lengyelországban, s a védtelenül maradt Erdélyt a török megtámadta. Várad magára hagyatva védelmezte magát. A rossz karban levő bástyák mögött minden katonai tapasztalat nélkül hőiesen helytállottak a városi polgárok, úgyhogy a török két hétig tartó véres ostrom után csak szabad elvonulás biztosítása mellett tudta birtokba venni a várost.

HONOR POSTHUMUS,

Quem

MAGNO NOMINI,

Viri admodum Reverendi

Clarissimi, Doctissimi, Cele-
berrimi &c.

D. MARTINI SZILÁGYI

*Fautores, Symmista, A-
mici, & Discipuli*
detulerunt.

DEBRECINI.

Impressit GEORGIUS VINCE Anno 1700.

93. A Szilágyi Márton halálára írt gyászfüzet első oldala

A távozni kívánó polgárok magukkal vihették ingó-
ságaikat, így Szenczi Kertész Ábrahám a nyomdáját és
a biblia kinyomtatott íveit is. Először Kolozsvárott tele-
pedett le, s ott fejezte be a biblia nyomását 1661-ben.

Majd továbbment Nagyszebenbe, ahol 1667-ben meghalt.

Gyulafehérvárott ismét Hoffhalter Rafael névvel találkozunk. Váradról költözött oda János Zsigmond fejedelem meghívására, akitől a „Typographus regius” (királyi könyvnyomtató) címet kapta. Főleg Dávid Ferencnek, az unitárius egyház magyarországi és erdélyi megalapítójának műveit nyomtatta. Hoffhalter Rafael 1568-ban meghalt, s nyomdáját özvegye vezette tovább. János Zsigmondnak 1571-ben bekövetkezett halála után a katolikus vallású Báthori István beszüntette a Hoffhalter-féle nyomda működését. Gyulafehérvárnak ezután, több mint negyven évig nem volt nyomdája, míg 1619-ben Bethlen Gábor fejedelem újra nyomdát alapított. Az új nyomdában Effmurd Jakab nyomtatott először s jelentette meg a XVII. századbeli erdélyi könyvnyomtatás magas színvonalú termékét, Geleji Katona István hangjegyekkel teli *Öreg Gradualját*. A könyvet kétszáz példányban nyomtatták, s I. Rákóczi György erdélyi fejedelem előszavával jelent meg, aki szétküldötte ajándékkul kétszáz református egyházközségnek. Közülük több a magyar királyság területén és a török hódoltságban működött. A törököknek II. Rákóczi György elleni bosszuló hadjáratában tatárok nyomultak be Gyulafehérvárra, és borzalmas pusztítást vittek véghez. E pusztításnak esett áldozatul a város második nyomdája.

A XVI. század magyar nyomdái között meg kell még említenünk Ecsedi Báthori István gazdag főúrnak Göncz mellett fekvő vizsolyi birtokán felállított nyomdáját, amely csupán egy cél érdekében jött létre: Károli Gáspár *Szent Bibliájának* kinyomtatására. Ecsedi Báthori István 1585 körül kezdett célja megvalósításához, könyvnyomtató sajtót, betűket, papirost hozatott Németországból, Mantskovits Bálint galgóczi nyomdászt meg-

ZACHARIAS.

¶ Az Babyloniából való szabadulásna véánna, emlékezteti az Prophéta az Sídókat arról, miért sanyargatta őket meg Isten az ő Atyákat olyan kegyetlen. Az véán inti őket hogy jó reménységben legyenek igaz szabadulásoc felől, ezac hogy sücc serine Istenből zértenec. Végre feddi őket az ő gonosságoikkert, mivel hogy meg az előbbi vétkekben soc bala benne.

E L S Ő R E S Z

¶ Először inti az Propher az Capurban az Sídókat hogy meg térjenek Istenhöz, és az ő atyáknak gonosságokat ne kövessen. Másodszor vigasztalja az foglágbold baba őket Sídókat az Isten által (kie az Myrusz factőzöt álló Angyal példáz) közzetű való létűel, az Angyaloknak emeltesz való vgyazafokkal, az Isten általac érettez való törekődésűel, az Istennek kegyelmes gondviselésűel, hozza zaioc való jó akaratűel, az ő ellenlégnek rosszátokkal, melyeket mind az Prophéta három latalokban példáz.

1 ARIVS királnac másodice elítende. iénec nyöltzadichólnapián, sióla az

WR Zachariásnac Barachias fia nac, ki Iddo Prophéta fia vala, ezt monduán.

2 Meg haragut vólt az WR felte igen az ti atyáitokra.

3 Ezt mondgyad azért nékie. Ezt mondgya a seregeknek WRa. Tértetec én hozzám azt mondgya az seregeknek WRa, és ti hozzátoc terec, azt mondgya az seregeknek WRa.

4 Ne legyetec olyanoc mint az ti atyáitoc, mert ez előtt való

Prophétac kiáltottac nékiec, monduán. Ezt mondgya az seregeknek WRa. Tértetec meg kérlec az ti gonosi vraitokról, és az ti gonosi tselekedettektől: és nem fogattac siót, és nem figyelmeztetec én hozzám, azt mondgya az WR.

5 Hól vadnac a ti atyáitoc: és a Prophétac? mind dröcké élnek?

6 De az én besédim és az én végezésim, melyeket az én siólgaimnac az Prophétáknac meg paranczoltam, vallyon nem tellyéfedteké bę az ti atyáitokon: mert megteruén azt mondottac, az mint el gondolta vala az Seregeknek WRa hogy mi velünc czelekedgyéc, az mi vtainc és tse-

az dikkic és batedic vers egyhne való, melyek nec értelme ez, vgy van azon hogy az ti atyáitoc meg bolta, a Prophétákis meg boltane de az en besedim meg né boltane, az xert multo do log hogy az ti atyáitoknac példaiokbol ez a vegl Prophetaknac intesekből tanultatoc.

m 3 leked-

94. Károli Gáspár SZENT BIBLIÁJÁjának egyik oldala

hívta vizsolyi birtokára, hogy ott „az istenes vén embernek”, Károli Gáspárnak rendelkezésére álljon. 1590ben került ki sajtó alól a vizsolyi biblia, amely az ó- és újtestamentum első teljes magyar nyelvű, protestáns jellegű fordítása (94. ábra).

PEST-BUDAI NYOMDÁK
A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

Az 1686-os esztendő a több mint másfél évszázados török uralom alatt szenvedő Buda várának végre hozta a felszabadulást. A hónapokig tartó ostrom alatt Buda teljesen leégett és elpusztult. E súlyos pillanatokban senki nem törődött a még megmaradt Corvina-kötetek sorsával, az egy Marsigli grófot kivéve, aki a tűzből mentette ki és helyezte biztonságba a könyvtár maradványait.

Budán a felszabadulást követő második évben, 1688-ban tűnt fel az első nyomda, amelyet Heyll Quirinus alapított. Utóda Landerer János Sebestyén, Bajorországból bevándorolt nyomdász volt. Landerer korán meghalt, s özvegye újra férjhez ment a nyomda vezetőjéhez; ennek halála után az özvegy vezette a vállalatot 1738-tól 1752-ig, majd ezt követőleg fia, Landerer Lipót Ferenc került a nyomda élére. Landerer Lipót halála után 1770-ben Katalin nevű özvegye s fia, Landerer Mihály tulajdonába ment a vállalat. Mihály részt vett a Martino-vics-féle összeesküvésben, 1794-ben letartóztatták és több esztendei súlyos börtönre ítélték. A börtönben teljesen megtört, és kiszabadulása után rövidesen meghalt.

Landerer János Sebestyén másik fia, Landerer János Mihály életútja sokkal szerencsésebb volt. 1750-ben megvette a jónevű pozsonyi Royer-féle nyomdát, majd a jezsuita rend feloszlatása után, 1774-ben a kassai jezsuita nyomdát, és 1773-ban Pesten is nyomdát nyitott. A három nyomda olyan jól jövedelmezett, hogy

négyszázhuszezer forint készpénzért megvette Fűskút Temes megyei falut. Nemesi előnevét később e falu után kapta. Fűskuti Landerer János Mihálynak fia és örököse volt Landerer Mihály János, aki 1795-től 1809-ig dolgozott.

Fűskuti Landerer Mihály János nyomdáját halála után örököse, Landerer Lajos vezette tovább. Az ifjú Landerer nagy tudású és művelt nyomdász volt; vezetése

E T E L K A,
 EGY
 I G E N R I T K A
 M A G Y A R
KIS-ASZSZONY
 VILÁGOS-VÁRATT,
ÁRPÁD ÉS ZOLTÁN
 FEJEDELMINK' IDEIKEDM.

I R T A
DUGONICS ANDRÁS,

Kegyer Oskola-beli Szerzetes Pap; a' Józsa, "Egy-
 szer-és-mind a' Természeti Tudományoknak Okta-
 tója; a' Pesti Tanulmányoknak Királyi Minden-
 ségében a' Tudósságnak Királyi Tanácsja; a'
 Tanácsoknak egyik Tagja; a' Józsa Természeti
 Kertnek Örege.

ELSŐ KÖNYV.
A' SZERENCSES DOLGOK.

POSONYBAN és KASTÁN,
FÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY
 kátszégével és betárol.
 1 7 8 8.

95. Egy Landerer-kiadvány: Dugonics ETELKA c. regényének címlapja

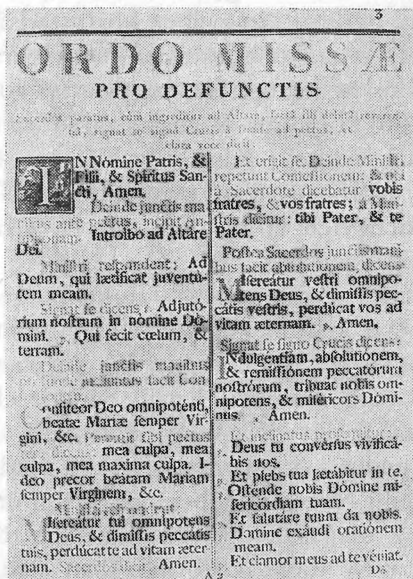
alatt szépen fejlődött a nyomda. Később, 1840-ben társul vette maga mellé még a Wigand-féle könyvkereskedés főnökét, Heckenast Gusztávot, és ettől az időponttól kezdve „Landerer és Heckenast” néven ment tovább a nyomda. Itt készült egyebek között a Kossuth Lajos szerkesztésében megjelenő *Pesti Hirlap* és Jókai Mór *Életképek* című lapja.

A Landerer és Heckenast nyomdát az 1848. március 15-i forradalmi események avatták örökre emlékezetessé. A szabad sajtó első termékeit, a *Talpra magyart*, és a 12 pontot a márciusi ifjak ebben a nyomdában nyomtatták ki. Néhány esztendőre a szabadságharc bukása után (1854) meghalt Landerer Lajos, s a nyomda most már egyedül Heckenast Gusztáv maradt. Az ötvenes években indította meg Pákh Albert szerkesztésében a *Vasárnapi Ujságot*, Arany János *Szépirodalmi Figyelőjét*, Jókai Mór *Nagytűkör* című humoros újságját, amelynek később *Üstökös* lett a neve. A mindinkább növekvő vállalata számára a Hatvani utcai helyiség szűk lett már, s ezért Heckenast az Egyetem utca 4. számú házat vette meg nyomdája és kiadóvállalata számára. Ebből a vállalatból alakult 1873-ban a Franklin Társulat, amelynek jelentős kiadói működése nagy lendületet adott a magyar kultúra és irodalom fejlődésének.

Az Egyetemi Nyomdát Mária Terézia 1777-ben az egyetemmel együtt Nagyszombatról Budára telepítette. A nyomda kezdetben úgyszólván semmit sem jövedelmezett. Csak akkor lendült fel, amikor Mária Terézia 1779-ben tankönyvkiadásra kizárólagos szabadalmat adott részére. Négy évvel korábban, 1775-ben a vállalat megvette Novakovics István bécsi cirillbetűs nyomdáját, s ettől kezdve szerb, román és ukrán könyvek kiadására is jogot nyert. A nyomda felszerelése olyan tökéletes volt, hogy külföldön is alig találták párját. 1798-ban betűöntődével is kibővítették, és meghívták Bécsből

Bikfalvi Falka Sámuel, a székely családból származó betűmetszőt, hogy sok szép betűvel, címlappal és könyvdísszel gazdagítsa a nyomdát.

A vállalat nagyarányú fejlődése Sághy Ferenc nevéhez fűződik, akit 1804-ben neveztek ki a nyomda gondnokává. Sághy nagy irodalmi műveltséggel rendelkező, széles látókörű vezető volt, aki sok kitűnő rézmetszőt

96. Az Egyetemi Nyomda MISSALE ROMANUMának kezdő oldala

foglalkoztatott a nyomdában készülő könyvek díszítésére. 1805-ben megbízta az akkor Bécsben tartózkodó nagynevű rézmetszőt, Czetter Sámuel, rézmetszetek készítésével. A nyomdának irodalmi téren is ez a legtermékenyebb korszaka, mert ekkor jelentek meg Verse-

ghy Ferenc, Virág Benedek, Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly és Kazinczy Ferenc munkái.

I. Ferenc király 1811-ben az Egyetemi Nyomdára ruházta a *Breviarium* és *Missale Romanum* (96. ábra), majd 1822-ben a *Rituale* és a *Corpus Juris* kiadványok szabadságát. A latin könyvekénél azonban nagyobb a magyar könyvek jelentősége, amelyeket már nem saját kiadásában, hanem az írók, könyvkereskedők megrendelésére nyomtatott. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából nyomta ki egyebek között Kisfaludy Sándor és Károly munkáit, Kazinczy Ferenc *Eredeti Poetái Munkáit*. A húszas, harmincas, negyvenes években megindult magyar folyóiratok majd mind az Egyetemi Nyomdában készültek: Kisfaludy Károly *Auróra*-ja, az Akadémia folyóirata, a *Tudománytár*, Nagy Ignác *Színműtára*, Petrichevich Horváth Lázár *Honderűje*, Vahot Imre *Pesti Divatlapja*.

A negyvenes évek elejétől Eggenberger, Emich, Hartleben pesti kiadók kiadványait nyomtatta. Itt készült Eötvös József *A falu jegyzője*, Berzsenyi Dániel, Fáy András összes művei, Petőfi Sándor első verseskönyve (1844) s ugyanebben az évben *A helység kalapácsa*, majd pedig a *János vitéz* második kiadása (1846).

Az Egyetemi Nyomda ebben az időben érte el fejlődésének azt a magas fokát, amelyet soha többé elérni nem tudott, még abban a korszakában sem, amikor a két világháború között Klebelsberg Kunó kultuszminiszter költségeket nem kímélve, újjáépíttette a már hanyatlásnak indult vállalatot.

*

Trattner János Tamás bécsi nyomdájának fiókjaként kezdte pályafutását a pesti Trattner nyomda; a fiók vezetője, Trattner Mátyás, a bécsi Trattner egyik rokona

volt. Trattner Mátyásnak 1789-ben fia született. Keresztapául a szülők a gazdag bécsi Trattnert kérték fel, aki valóban bőkezű ajándékkal örvendeztette meg a boldog szülőket, mert pesti nyomdáját ebből az alkalomból keresztfiának adományozta. Amíg a fiú, Tamás felcseperedett, apja állt a nyomda élén, amely hozzáértő vezetése alatt napról napra fejlődött. A fiú 1813-ban vette át a nyomdát. Trattner János Tamás művelt, nemes gondolkodású fiatalember volt, benső barátság fűzte kora nagy íróihoz, így Kazinczy Ferenchez is. Rövid működése alatt temérdek kiadványa hagyta el a sajtót (97. ábra). Trattner Tamás fiatalon, 34 éves korában meghalt.

Halála után, 1824-ben ismét az apa, Trattner Mátyás

KAZINCZY FERENCZ
M U N K Á J I.

SZÉP LITERATURA.

PESTEN.

TRATTNER JÁNOS TAMÁSNÁL 1814.

97. Kazinczy Ferenc művei első kötetének címlapja

vette át a nyomda vezetését, majd 1827-ben vejének, Károlyi István ügyvédnek adta át, aki 1863-ban bekövetkezett haláláig vezette a nyomdát.

Nevezetes nyomda volt még a XVIII. század végén és a XIX. század elején a pozsonyi Weber Simon Péteré, aki Nagyszombenből került fel Pozsonyba, és később Komáromban is fióknyomdát nyitott. Legnépszerűbb kiadványai Gvadányi József könyvei voltak. Ezek között is elsősorban *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (98. ábra).

EGY
FALUSI NÓTÁRIUSNAK
BUDAI
ÚTAZÁSA,

MELLYET
önnön maga abban esett
VISZSZONTAGSÁGAIVAL EGYGYÜTT
az el-aludt vérű
MAGYAR SZÍVEK'
fel serkentésére, és mulatságára
E' VERSEKBE FOGLALT T.

Pozsonban és Komáromban,
WEBER SIMON PÉTER költségével és betűivel 1790.

98. Gvadányi EGY FALUSI NÓTÁRIUSNAK BUDAI
UTAZÁSA c. könyvének címlapja

JOHN BASKERVILLE,
GIAMBATTISTA BODONI ÉS A DIDOT
CSALÁD

Azt a három nyomdászt, akiknek hatása még ma is termékenyen befolyásolja a nyomdai művészetet, három különböző nemzet adta a világnak. John Baskerville-t Anglia, Giambattista Bodonit Olaszország, a Didot családot Franciaország.

John Baskerville (szül. 1706) előbb szépírástanító volt, majd pedig 1745-ben egy lakkozóműhelyt vett át Birminghamben, amely jelentős jövedelmet biztosított számára. Élete delén, 1750-ben, 44 éves korában gondolt arra, hogy megpróbálkozik a nyomdászattal és betűmetszéssel. Baskerville hamarosan olyan eredményeket ért el, hogy korának leghíresebb betűmetszője lett. A cambridge-i egyetem megbízta a biblia, majd Vergilius és Horatius műveinek nyomtatásával. Baskerville körültekintő gondossággal dolgozott; maga készítette a festékeket, sőt a gépeit is maga szerkesztette. Betűinek szép, formás alakja, elegáns egyszerűsége egész Európában feltűnt, világhírt szerezve nyomdájának és betűöntődjének. A kontinens legtekintélyesebb nyomdái nála szerezték be a betűiket. Könyveit szép, gondos kivitel és hivalkodó cifrázat nélküli tartózkodó egyszerűség jellemzi (99. ábra). 1775-ben halt meg.

Baskerville-nek nem maradt utóda; özvegye a teljes betűkészletet előbb a cambridge-i egyetemnek ajánlotta fel, de miután elutasították, annak a párizsi irodalmi társaságnak adta át, amelynek élén Beaumarchais, a víg-

játékíró állott. Baskerville betűivel nyomtatták ki Párizsban Voltaire műveinek díszkiadását.

*

Giambattista Bodoni, akinek már atyja is kiváló nyomdász volt, a piemonti Saluzzóban született 1740-ben. Fiatalkorában tanulta meg a fametszés művészetét. Első munkái már jelentős sikereket biztosítottak számára. Ez arra ösztönözte, hogy további tanulásra Rómába menjen. Az akkori világhírű Propaganda Fide nyomdában kapott állást, ahol főképpen új betűk terve-

PUBLII VIRGILII

MARONIS

BUCOLICA,

GEORGICA,

ET

AE NE I S.

BIRMINGHAMIAE:

typis JOHANNIS BASKERVILLE

MDCCLVII.

99. Baskerville VERGILIUSának címoldala

zésével foglalkozott. Ügyességével, szorgalmával és választékos ízlésével rövidesen megnyerte az igazgató, Ruggieri abbé bizalmát és barátságát. Az abbé segítségével több keleti nyelvet megtanult, azért, hogy tehetőségét teljesen ezek betűinek és tipográfiájának szentelje. Hosszas tanulmányozás és nagy fáradság révén sikerült az idegen betűk lényegébe hatolnia és művészi tradíciók alapján azokat tökéletesítenie. A nyomda bőven rendelkezett keleti betűkészlettel, ezek azonban hiányosságuk miatt nagyrészt használhatatlanok voltak. Bodoni első-sorban ezeket a betűket akarta kiegészíteni, és hogy betűismeretét tovább tökéletesítse, Angliába akart utazni, de súlyos betegsége miatt kénytelen volt az útról lemondani. Ekkor alapított Parma hercege, Don Ferdinand infáns udvari nyomdát, amelyet a párizsi, madridi és torinói királyi nyomdák mintájára rendezett be. A herceg Bodonit hívta meg a nyomda vezetésére. Bodoni vezeteése alatt az új nyomda rövid idő alatt Európa legjelentékenyebb nyomdájává fejlődött, és nagyszámú, különös szépségű kiadványával tűnt ki. Ezek előállításánál Bodoni személyesen is közreműködött. A művészi eredmények és sikerek Itália összes fejedelmeinek, gazdag könyvgyűjtőknek és szakértőknek figyelmét Bodoni munkásságára terelték. A nyomdát elhalmozták megrendeléseikkel, és egymással versengtek megjelenő kiadványainak megszerzéséért.

Egyik ilyen finom ízlésű könyvgyűjtő Chevalier d'Azara, Spanyolország római követe, akinek nagy szerepe volt a kitűnő nyomdász hírnevének terjesztésében, ajánlatot tett Bodoninak, hogy palotájában nyomdát rendez be számára a görög, latin és olasz klasszikusok kinyomtatására. Parma hercege félvén, hogy értékes emberét elveszíti, beleegyezett, hogy Bodoni olyan officinát, amilyen a római lett volna, a hercegi palotában rendezzen be. Ebből a nyomdából kerültek ki a legszebb

klasszikus kiadások. Többek között Horatius (1791), Vergilius (1793), Tasso: La Gerusalemme Liberata (A meg szabadított Jeruzsálem. 1794).

Bodoni könyveit nemes egyszerűség jellemzi. Díszítő anyagot egyetlen könyvében sem alkalmazott. Azoknak tiszta és valódi szépségét a könyvoldalak szigorú szerkezeti felépítése, a betűk vékony és vastag vonalainak váltakozásából kialakuló ritmikus nyugalma, a címlap és a belső címsorok tökéletes arányai, az oldalak nyomtatott felületeinek a fehér margókkal alkotott esztétikus összképe, és végül az egyszerű, tolakodó igényesség nélküli, művészi kötés adja meg.

Díszkiadásai közül Homérosza szinte utolérhetetlen szépségű könyvalkotás. Görög betűi a leggondosabb és legaprólékosabb kutatás eredményei, vonalaikban az írott betűt közelítik meg. Ezt a könyvét Napóleon császárnak ajánlotta, aki őt az olaszországi francia uralom alatt jelentősen felkarolta. Amikor Napóleon a dedikált példányt kézhez vette, elragadtatásában 3000 frank évjáradék fizetését rendelte el Bodoni részére.

De nemcsak a császár, hanem itáliai helytartói, Eugène Beauharnais és Murat is valósággal versengtek egymással Bodoniért. Az egyik Milánóba, a másik Nápolyba hívta. Bodoni, korára és betegségére hivatkozva, visszautasította mindkét ajánlatot, és továbbra is Parmában maradt. Bodoni nem rajongott a franciákért, de értett hozzá, hogy a maga részére hogyan hasznosítsa rokonszenvüket. Murat 1811-ben kitüntette őt, s ezért hálája jeléül 1812-ben kiadta Fénelon Télémaque-ját. Ezt követte 1813-ban a Théâtre de Racine, három kötetben. Ő maga legnagyobb érdemének tartotta a Manuale tipografico kiadását. Erről a könyvről mondotta Bodoni, hogy ez egyedül fenn fogja tartani nevét az utókor számára. Munkája 1788-ban jelent meg két kötetben, s az összes maga készítette betűfajtákat tartalmazza (100. ábra).

Veletri, antica Città d'
Italia, nella Campagna
romana, rimarchevole
pel suo bel Palazzo, e
per le vaghe sue Piazz-
ze ornate di Fontane.
Vi seguì nel 1744 una
battaglia tra gli Austri-
aci, e tra gli Spagnuo-
li. Veletri trovasi situa-
ta sopra una eminenza
5 leghe lungi dal mare.

100. Bodoni MANUALE TIPOGRAFICÓjának egy lapja

Bodoni minden idejét és energiáját nyomdájának ál-
dozta. Lelkessége, odaadása, mesterségének szeretete nem
ismert határt, s valósággal a nyomdához láncolta. Ezért
tréfásan gályarabnak nevezte magát. A túlfeszített munka
következtében, Padovában érte utol a halál 1813-ban,
akkor, amikor *Manuale*-jét új, pompás kiadásban akarta
előkészíteni. A 250 különböző betűfajtat tartalmazó
kiadás már csak 1818-ban jelent meg.

Amíg élt, fejedelmi pártfogói kitüntetésekkel és bő-
kezű ajándékokkal halmozták el. Parma hercege nemes-
séget adományozott neki, és megkapta a „spanyol király
udvari nyomdásza” címet. 1804-ben tiszteletére emlék-
plakettet öntöttek. Napóleon a francia klasszikusok ki-

adásával szerzett érdemei elismeréséül, közvetlenül halála előtt, a becsületrend keresztjével tüntette ki, s ugyanakkor 18 000 frank tiszteletdíjat adományozott neki. Halála után szobrát a Pantheonban állították fel. Szülővárosa, Saluzzo, 1872-ben szobrot emelt emlékére.

*

Amikor Giambattista Bodoni Olaszországban a nyomdai művészet legmagasabb fokát érte el, ugyanakkor emelkedett korának legnagyobb nyomdászcsaládjává a francia Didot család. Bodoni és Didot célkitűzésében, mesterségük szeretetében igen sok a hasonlatosság. Nem csupán kenyérkeresetnek tekintették mesterségüket, hanem hivatást láttak benne.

A család megalapítója, François Didot, 1713-ban nyitotta meg nyomdáját Párizsban. Már ő is hírnevet szerzett magának több kiadványával, többek között a 20 kötetes Abbé Prévost *Histoire générale de Voyages* című gyűjteménnyel. François Didot 11 gyermeke közül François Ambroise és Pierre François követték apjukat a nyomdászpályán.

François Ambroise teremtette meg a pontrendszeren alapuló, Didot-féle mértékegységet a tipográfiában. Ő alkalmazta először az öntött űrkitöltőket, ő találta fel az ún. sima, selymes felületű, finom nyomdai velinpapírost, és a nyomdai sajtót is tökéletesítette. Gyönyörű antiqua típusú betűket öntött, s ő nyomtatta XVI. Lajos rendeletére azokat a klasszikusokat, amelyek a dauphin, a jövendő uralkodó oktatására szolgáltak. A könyvek címlapját „ad usum Delphini” (a dauphin használatára) felírással jelölték, s minden olyat kigyomláztak a szövegből, amely a nevelők megítélése szerint a dauphin számára káros. Azóta is szállóigévé vált ez a latin kifejezés; az erkölcs nevében megfésült szövegeket gúnyolják

vele. Kiadványai közül – amelyek ma már nagy értékű könyvritkaságok – kiemelkednek a kétkötetes *Tasso Gerusalemme Liberata* és Bitaubes 12 kötetes *Homérosz-fordítása*. François Ambroise 1804-ben halt meg.

Testvére, Pierre François nemcsak a könyvnyomtatás további tökéletesítése terén, de a betűöntés, és főképpen a papírgyártás terén szerzett érdemeket. Megalapította a híressé vált essonnes-i papírgyárat, és itt állította fel Louis Robert, aki korábban korrektora volt, a világ első papirosgyártó gépét. Ebben a papírgyárban készítették a forradalom alatt az assignatákhoz (papírpénzhez) szükséges papirost is. Ötöztendei kísérletezés után, 1799-ben (már Pierre François halála után), amikor az essonnes-i gyárat fia vezette, sikerült Louis Robert-nek olyan gépet feltalálnia, amelyből a kézzel merített egyes ívek helyett végtelen szalagban került ki a papiros.

Pierre Didot, François Ambroise fia 1789-ben, a forradalom kitörésének évében vette át a nyomdát, s oly kiváló munkát végzett, hogy műhelyét a Louvre-ba helyezték át. Itt nyomtatta egészen új típusú antiqua betűkkel a nagy klasszikusok díszkiadásait, amelyeket Louvre-kiadásoknak neveznek: Vergiliust, Horatiust, Racine-t, Lafontaine meséit, *Voltaire Henriade*-jét. Halála után (1853) fia, Jules szintén számos díszkiadást jelentetett meg (101. ábra).

Firmin Didot (szül. 1764), François Ambroise második fia 1789-ben apjától a betűöntödét vette át, s ő szálította testvérének, Pierre-nek Louvre-kiadásaihoz a betűket. Didot antiqua betűi különleges szépségűek, s ugyanazokkal a művészi sajátságokkal rendelkeztek, mint amelyeket már a Bodoni-betűknél ismertettünk. Írott betűket is készített. Ezek a könyvnyomtatásban használatos első írott írások, szépségükben egyedülállóak voltak. A sztereotípiának új eljárását találta fel, amelynek segítségével francia, olasz és angol klassziku-

Conjurant la mélancolie,
La défiance et ses détours,
La froideur, et la jalousie,
En ont confié l'heureux cours
A l'Hymen sensible, aux Amours,
A la raison, à la folie:
Heureux qui sait régler toujours
Leur accord, leur douce harmonie!

Là, des dieux respirant la vie,
L'Hymen, par sa fécondité,
L'Hymen, que mon cœur déifie,
Entretient, augmente, et varie
L'amour, l'espoir, et la gaieté;
La douce paix, la liberté,
Y président de compagnie,
Versant, offrant de tout côté
Et le nectar et l'ambrosie.

Comme, après un beau jour d'été,
La nuit, plus calme et non moins belle,

101. Pierre és Firmin Didot antiqua betűje

sokat hozott olcsó áron forgalomba. Díszkiadású könyvek is jelentek meg nyomdájában.

Franciaország minden neves embere megfordult Didot nyomdájában. Párizsi tartózkodásuk alatt a külföldiek is éltek az alkalommal, hogy a világhírű nyomdát megismerjék. Sándor orosz cár 1814-ben, amikor a Napóleon Elba szigetére történt internálását követő első párizsi béketárgyaláson vett részt, meglátogatta a Didot nyomdát. Didot officinájából, a tipográfia művészetének iskolájából számos francia és külföldi nyomdász került ki. Didot 1827-ben visszavonult a nyomda vezetésétől. Ezután a közéletnek és az irodalomnak szentelte életét, s a vállalat irányítását fiára bízta.

Ambroise Firmin Didot, Firmin Didot fia (1790–1876) kitűnő nevelést kapott. Főleg a görög nyelv és irodalom iránt mutatott érdeklődést. Beutazta Egyiptomot, Szíriát, Palesztinát, Kisázsia, majd egy ideig a konstantinápolyi francia követség attaséja volt, azután visszatért Párizsba és átvette apja nyomdáját.

Testvérével, Hyacinthtal együtt nagy jelentőségű könyveket adott ki, egyebek között Champolionnak, a hieroglifák megfejtőjének egyiptomi utazását, egyiptomi nyelvtanát és szótárát, továbbá szótárak egész sorát. Egyik legnevezetesebb munkája a *Thesaurus graecae linguae* új kiadása volt, amelynek első kiadása Henry Estienne nevéhez fűződik. A hatalmas vállalkozás francia és német tudósok közreműködésével jött létre és kilenc kötetet ölel fel. Ambroise Firmin Didot maga is nagy irodalmi működést fejtett ki. A *Thesaurus* szerkesztésében szellemi téren is részt vett; megírta keleti utazásának tapasztalatait és számos nyomdászati szakkönyvet. A Didot kiadóvállalat Ambroise Firmin Didot alatt világcéggé fejlődött, nevét Európán kívül más világreszekben is megismerték, s nagyarányú kiadói tevékenységével magas színvonalra emelte a francia könyvkiadás minden ágát.

A NYOMDAGÉPEK FEJLŐDÉSE.

A FRANCIA, AZ OROSZ ÉS A MAGYAR
KÖNYVMŰVÉSZET A XX. SZÁZADBAN

A könyvnyomtatás eszközei a XVIII. század végéig lényegükben mit sem változtak. A nyomtató sajtó elvben ugyanaz maradt, mint amelyet Gutenberg feltalált. A nyomdász ott áll a kéziprés előtt, a prés lapján nyugvó szedést bőrlabdával befestékezi, ráhelyezi a papirosívet, meghúzza a prés emelőkarját, és ezzel az ív egyik oldalán kész a nyomás. Két- vagy háromszáz ívet nyomott ily módon két szorgalmas nyomdász napi munkája alatt. A másoló szerzetesek lassú írásmódjához viszonyítva ez bizony jelentős teljesítmény.

Az első valóban forradalmi lépést Friedrich König német nyomdász tette meg, aki 1811-ben feltalálta a gyorsajtót. Ezt követte hamarosan a tégelysajtó, majd pedig a rotációsgép.

A gőzgép, később pedig az elektromotor feltalálása végképpen mechanizálta a nyomdákat, és ezzel óriási mértékben lendült előre a fejlődés.

A napi néhány száz ívet termelő kézipréssel szemben az újságnymodákban szemmel alig követhető gyorsasággal száguld az ördögös rotációs, amelyet szinte láthatatlanul hajt az elektromotor, s egy óra leforgása alatt több mint 50 000 nyomott, hajtogatott, rakásokba számolt újságot dob ki magából.

A szedő- és betűöntő gépek óriási teljesítményükkel messze maguk mögött hagyják a kézi szedést és a kézi öntést. A szedőgép úgy dolgozik, mintha ételtel teli, magasan fejlett organizmus volna. Írógépszerű billen-

tyűzet leütésével szed és önt nyomásra kész szedéssorokat, vagy pedig géplyukasztotta papirosszalag nyomán teljesen önállóan, emberi kéz beavatkozása nélkül, egyes betűkből álló, nyomásra kész szedést állít elő.

A fametszetet és rézmetszetet, ezt a két nemes könyvillusztráló eljárást egykettőre kiszorították a fényképezésen és a kémián alapuló mechanikai reprodukciós eljárások. A papírgyártás, a nyomdafesték-készítés, a gépi könyvkötés rohamosan halad előre, s napról napra új csodák teszik lehetővé az olcsó, mindenki számára hozzáférhető könyv megvalósulását.

A könyv művészi megjelenési formája kezdetben nem tudott lépést tartani a megindult szédületes fejlődéssel. A technika korlátlan lehetőségei között tévelygő nyomdász nem találta meg a helyes utat, és ez az oka, hogy a XIX. század 50-es éveitől a századfordulóig a nyomdai munkák minőségében oly nagymértékű visszaesés következett be, amilyen a könyvnyomtatás feltalálása óta még sohasem volt.

A betűk, amelyeket Aldus Manutius, Dürer, Garamond, Bodoni, Didot egykoron magas művészi fokra emeltek, elkorcsosodnak, elerőtlenednek. A betűképnek és ugyanakkor a szedésképnak minden ereje és tömeghatása elvész. A szedett oldalaknak eddig határozott és tömör rajzát gyenge, vérszegény, ritmus nélküli kép váltja fel, mert a túlságosan szabályos és józan, ridegen finom vonalú betűkkel már nem lehet az oldalak olyan tömör képét nyerni, mint amelyet a német ösnyomtatványokban, az olasz és francia reneszánsz könyvművészetben annyira megcsodáltunk. A betűművészek helyét a hivatásos betűrajzolók és betűmetszők veszik át, akik jól és pontosan, csak éppen művészi invenció nélkül dolgoznak. A betű mint díszítő elem mindinkább elveszti jelentőségét, előtérbe kerül az ornamentika,

amely túlméretezettségével kiáltó ellentétet mutat az erőtlen, elvékonyult betűk gyenge képével szemben.

A szedő ugyan a betűk és díszítések egész tömege fölött rendelkezik, mégsem képes művészi szedést, zárt kompozíciót, esztétikailag kielégítő szedéstükröt létrehozni.

A XIX. század sem szűkölködött a könyvet szolgáló kiváló művészekben: Adolf Menzel és Ludwig Richter a németeknél, Honoré Daumier és Gustave Doré a franciáknál, Zichy Mihály a magyaroknál világhírű könyvillusztrátorok voltak. Mégis e nagy művészek illusztrált könyveiben a szedés és a kép között az a tökéletes, művészi egység, amelyet a középkor s a reneszánsz könyveiben megcsodálunk – a két francia művész munkáit kivéve –, nem mutatkozik. A szedés és illusztráció egysége elvész, mihelyt a könyveket illusztráló vonalas fametszet helyét féltónusú képek foglalják el. A fotomechanikai eljárások, az autotíпия, a fénynyomás, a heliogravűr, festményreprodukciókat bemutató, vagy oktató célzatú könyveknél mérhetetlen haladást, de művészi egység szempontjából kétségtelen visszaesést jelentenek. A fotográfia segítségével létrehozott féltónusú illusztrációk ugyanis a betűk vonalas, fekete-fehér hatásával nem alkothatnak egységes művészi képet.

A hanyatlás korszakában mindig akadnak emberek, akik meglátják azt, ami rossz, s jobb után törekednek. Akadtak ezúttal is művészek, nyomdászok és könyvkiadók, akik reformáló célzattal közbeléptek, hogy megpróbálják újrateremteni az összhangot és dekoratív egységet a szedés, a kép, az ornamentika, a papiros és a könyv kötése között. A könyvet, mint a múltban, művészi egységgé akarták formálni, a szép részeket formás egészévé kovácsolni. Elsősorban művészien formált, erőteljes és karakterisztikus betűkre volt szükség. A régi példák alapján új szabályokat kellett teremteni.

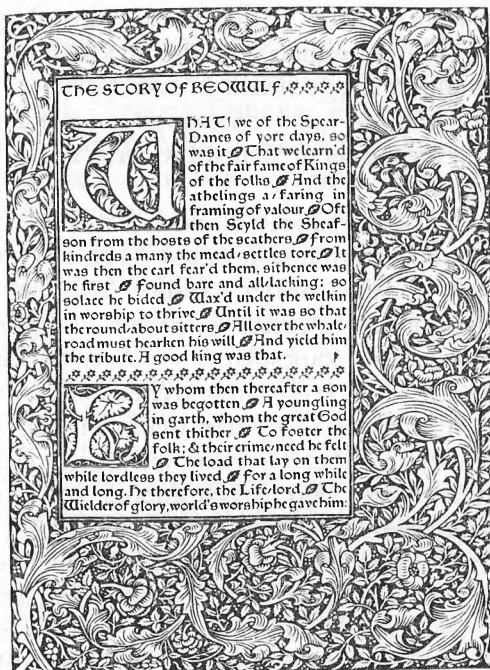
A német nyomdászok és művészek müncheni reneszánszmozgalma, a 80-as években, az első megmozdulás, amely a német nyomdászat fénykorát, a reneszánsz korszak mesteri formáit akarta a jelenkorra átmenteni. Műtörténészek, művészek, nyomdászok láttak a nagy terv megvalósításához. Elfeledkeztek azonban arról, hogy ilyen régies, archaizáló stílus évszázadok múltán nem plántálható át egy másik korszakba.

A könyvművészet igazi reneszánszát nem is a németek teremtették meg, hanem William Morris, angol költő és esztétikus.

Morris 1834-ben született Londonban. Gazdag kereskedő fia volt, és gondos nevelést kapott. Oxfordban tanult, majd Dante Gabriel Rossetti ösztönzésére festeni kezdett. Közben verses és prózai műveket is írt. Az iparművészettel kapcsolatos gondolatait két könyvében fektette le. A reneszánsz szelleméből s művészetéből indult ki Morris, de nem utánozni akarta annak formáit, hanem e virágzó korszak művészetének az egykori kézművességre való hatását kutatta. A legjobb kézi munka is élettelen marad kellő ízlés hiányában, a kézművesség produktumait is művészettel és ízléssel kell megformálni – vallotta. Mindazokat a tanításokat, amelyeket a régi német és olasz könyvnyomtatómesterek munkáinak tanulmányozásából leszűrt, átvitte a gyakorlatba.

Megalapította a Kelmscott Presst, a legelső bibliofil nyomdát, s hét év leforgása alatt több mint ötven könyvet nyomtatott. Betűit maga tervezte Peter Schöffer, Johann Zainer és Nicolas Jenson ősnymondászok betűi alapján. A könyveit ékesítő gazdag reneszánsz díszítéseket is maga tervezte, utasításokat adott a papírgyáraknak a könyvek papirosának összetételére és merítésére vonatkozólag. Maga szedte és nyomtatta a könyveket, és gondosan ügyelt a könyvkötő munkájára is, hogy az igazán szép és művészi könyvet világra segítse. Aligha

volt még nyomdai mű, amely minden egyes részletében az ősnyomtatványokkal oly egyenlő értékű lett volna hatásában, mint Morris munkái (102. ábra). De bármily

102. William Morris egy könyvoldala

értékesek voltak is dekoratív szépségükben és a részek összhangjában a könyvek, ezek csupán az elindulást jelentették. A fejlődés következtében a könyv régies jellegének el kellett tűnnie. A könyvművészetnek az új technika lehetőségeinek felhasználásával kellett tovább fejlődnie. A Morrist követő könyvművészek már Angliában is ezt az utat járták. A legnagyobb eredményt azonban a német könyvművészek érték el, akik Morris

reformtörekvéseiből kiindulva, a kilencvenes években, nem szorítkoztak csupán utánzásra, hanem túlhaladtak ezen, újat alkottak.

A legátfogóbb hatása a *Pan* című művészeti folyóiratnak volt. A német könyvművészet újraéledését e folyóirat megalapításától, 1895-től számíthatjuk. A kitűnő Drugulin nyomda volt a nyomtatója, és az előállítás munkájában olyan művészek vettek részt, mint Peter Behrens, Heinrich Vogeler, Otto Eckemann, Th. Th. Heine és E. R. Weiss.

Ebben az időben kezdte meg munkáját a nagy műveltségű és céltudatosan előretörő kiadó, Eugen Diederichs, aki Firenzéből helyezte át kiadóvállalatát Jénába. Az első kiadó volt, aki nemcsak a könyv díszítőanyagára, hanem a szedésnek tipográfiai formálására is ügyelt. Mellette olyan kitűnő nyomdák működtek, mint Otto Holten, Pöschl & Trepte, a Spamer-féle és mások. Diederichsnek dolgozott a német könyvművészek egész sora: Melchior Lechter, Rudolf Koch, E. R. Weiss, Ehmccke. Kiadványai a többi kiadó számára mintaképpül szolgáltak. E szép könyvek közül is kiváló alkotás Maeterlinck *Der Schatz der Armen* (A szegények kincse), melynek díszei Melchior Lechter, s a nyomtatás Otto Holten munkája. A könyv új fejezetet jelent a német könyvművészet történetében: egységes és egyöntetű, nem utánzása Morris könyveinek, amelyek feltétlenül hatással lehettek a művészre (103. ábra).

Diederichs jelentkezése után négy évre kezdte meg munkáját az Insel Verlag. Három költő: Otto Julius Bierbaum, Walter Heymel és Rudolf Alexander Schröder 1899 októberében ugyanolyan céllal, mint a *Pan*, irodalmi folyóiratot hívott életre, *Die Insel* néven. Az új folyóiratot Drugulin nyomta, művészi kiállításáról Heinrich Vogeler, Th. Th. Heine, E. R. Weiss és Felix Valton gondoskodtak. A folyóiratnak mindössze három

103. Maeterlinck A SZEGÉNYEK KINCSE c. könyvének címlapja és belső oldala

évfolyama jelent meg, de a könyvkiadó vállalat ma is működik. Könyvek kezdettől fogva a legszebb és legkulturáltabb német könyvek, amelyeket a már említett könyvművészek kívül főképpen a kitűnő betűtervező-művész, Walter Thiemann látott el könyvdíszekkel és végezte el a tipografizálás munkáját is. Az Insel Verlagot rövidesen követte több kiadó: a Hyperion Verlag, Schuster & Löffler, Georg Müller és mások. A művészeti forradalom ilyen duzzadó alkotókedvvel megáldott időszaka, mint amilyen e századforduló volt, a könyvnyomtatás feltalálása óta még sohasem mutatkozott. A könyvművészet visszatért régi nemes tradícióihoz, az összhanghoz. A tömör és ritmikus szedés dekoratív könyvoldal hatását kelti. A kép és a dísz a betűvonalaihoz igazodik. A betűk arányosak a könyvoldal nagyságával. A szedéstükör és a margók egymáshoz viszonyítva, helyesen méretezettek. A könyv kötése, előkézpapírosa, a kötés anyaga és díszítése az egész könyvvel harmonikus egészet alkot.

A Morris-féle Kelmscott Press mintájára Németor-

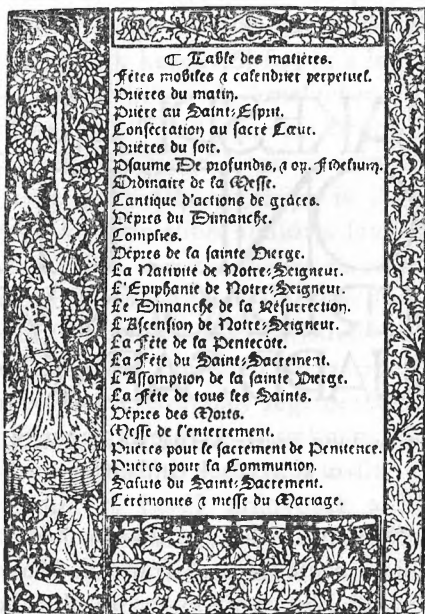
ságban is alakultak magánnyomdák, amelyek bibliofil könyvek nyomtatásával szolgálták a könyvművészetet. Ilyen nyomda volt a Tiemann és Poeschel alapította Janus Presse, amely 1907-ben kezdte meg működését Goethe *Römische Elegien* című könyvével. Mindössze öt könyvet adott ki, és 1925-ben Chamisso *Peter Schlemihl* könyvével fejezte be működését. A művészszerető és könyvbarát Ernst Ludwig, darmstadti nagyherceg, Friedrich Wilhelm Kleukens betűtervező művész társaságában, 1908-ban alapította meg az Ernst Ludwig Pressét. Ez a nyomda számos könyvet nyomott az Insel Verlag részére. Legnemesebb kiállítású közöttük a *Shakespeares Sonette*; tiszta tipográfiájával, minden dísz mellőzésével, harmonikus szedéselrendezésével, elmesen alkalmazott piros kezdőbetűivel és nemes egyszerűségével igazi könyvremek (104. ábra).

SHAKESPEARES SONETTE LIBERTRAGEN VON EDUARD SAENGER

104. Az Ernst Ludwig Presse SHAKESPEARES SONETTE c. könyvének címbetűi

Az angol és német példa csakhamar követőkre talált Európa többi nemzeténél is. A franciák Morris hatására láttak neki az új könyvművészet munkájához. Eugène Pelletan adta ki 1896-ban Jules Renard *Histoire Naturelle*-jét, amelynek illusztrálására nem kisebb ember,

mint Toulouse-Lautrec vállalkozott. A könyv árát a kiadó annak idején 30 frankban állapította meg, de ezen az áron nem kelt el. Jellemző, hogy megjelenése után kb. 20–25 évvel már 30 000 frank volt a forgalmi értéke. A „Société des Amis du Livre” (Könyvbarátok Társasága), amely még 1874-ben alakult, a 90-es években áttért a művészi kiállítású könyvek kiadására. A századforduló után számos kiadó nyomtatott bibliofil könyveket. Ha valahol, akkor Franciaországban volt a kiadónak e téren a legkönnyebb dolguk, mert a szép könyvek végtelen sora, amely I. Ferenc nyomdászaitól Didot-ig megszakítás nélkül látott napvilágot, a tradíciók olyan ápolását jelentette, amire egyetlen más országban nin-

105. Simon Vostre HEURE A L'USAGE DE ROME c. eredeti munkája (1498) után 1890-ben készült könyv egy oldala

csen példa. A franciáknál tehát abban az értelemben, ahogy a németeknél vagy az angoloknál, épp ennek következtében nem beszélhetünk új könyvművészetről (105. ábra).

Oroszországban is – mint Európa más országaiban – a századforduló teremtette meg az új könyvművészetet, és akárcsak Angliában és Németországban, itt is költők és festők állottak a könyvművészetért és kultúráért folytatott harc élén. Az orosz könyv újjászületett s e megújulásában fontos szerepet töltött be Valerij Brjusov költő, aki egy kiadó vezetője volt. Utána a jobbnál jobb nyomdák egész sora alakult. Olyan nyomdáké, amelyek a könyvvel szemben támasztott művészi követelményeket, a papír, szedés, nyomás és illusztrálás tekintetében felfokozott igényeket is ki tudták elégíteni.

Sokáig emlékezetes marad az 1914 május havában megnyílt lipcsei nemzetközi könyvművészeti, könyvnyomdai és grafikai kiállítás: a „Bugra”. Ez a grandiózus méretű kiállítás mintha csak búcsúzója lett volna a már közeledő világháború legnagyobb áldozatának, az ember alkotta kultúrának. És valóban, háromhónapi fennállása után a műalkotások e páratlan seregszemléjének véget vetett a világháború.

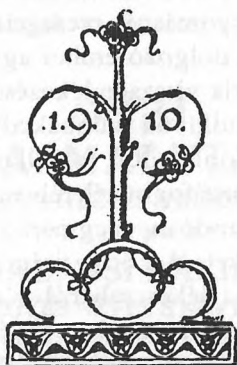
Ennek a rövid életű, páratlan jelentőségű kiállításnak egyik legszebb ékessége az orosz pavilon volt. A kiállított csodálatos szépségű, tökéletes nyomású, művészi kötésű bibliofil könyvek: a pétervári Sirius nyomdának, a Scorpio kiadónak, a Golicke és Wiborg nyomdának, a mesterségét igazi művészettel űző moszkvai V. I. Voronovnak, valamint számos egyéb nyomdának és kiadónak alkotásai méltó versenytársai voltak a francia, angol és német pavilonok pompázatos kiállítású könyveinek.

A magyar könyv számára sem maradt közömbös az Európa-szerte jelentkező megújulás. Megkésve ugyan, de tíz esztendővel a századforduló után, nálunk is tudatára jöttek annak, hogy a könyvvel szemben nem csupán a betűk olvashatóságának igényét kell támasztani. Nem selyembe és bársonyba kötött, gyárilag domborított bádögcsatokkal ékes díszalbumokra van szükség, amelyeket akkori kitűnő, de a könyvillusztráláshoz nem értő festők rajzai díszítettek anélkül, hogy alkotóik a nyomtató technikának alapelemeivel tisztában lettek volna. Nálunk is kezdenek tudatára ébredni annak, hogy Angliában és Németországban már egy-két évtized óta új utakon jár és a fejlődés új törvényeinek engedelmeskedik a tipográfia.

A *Nyugat* az első, amely a könyvek kiállításába új szint hoz. A folyóirat indulásával irodalmi életünknek történelmi jelentőségű megújulása kezdődött. Ady Endre, Móricz Zsigmond, Gellért Oszkár, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály és a többi új utakon induló, új formákat kereső, új gondolatokat hirdető író munkáinak megjelenési formája is kell hogy új, a köznapi ízléstől eltérő legyen. Akárcsak az Inselnél, a folyóirat mellett itt is létesül könyvkiadó. (Csakhogy nálunk, az Insellel ellentétben, egy-két év múlva a könyvkiadót áldozzák fel a folyóirat fennmaradása érdekében.) Falus Elek iparművész, az első modern könyvdíszítő, kifejező eszközeiben úttörő, színpompás fedeleket rajzol a Nyugat-könyvekhez. Ezeken ismerkedik először a magyar olvasó a közelmúlttal szakító, de a régmúltban gyökerező artistikus, rajzos betűkkel. De joggal érheti a Nyugat-könyveket az a bírálat, hogy a könyvfedél csupán a könyvre aggatott tetszetős külső ruha volt, és a könyv teste: betűje és tipográfiája a régi köznapi és elmaradott volt, s ez nem a *Nyugat* kiadóinak közömbösségén múlt. A magyar nyomdák, kellő felkészültség hiányában, nem

tudtak lépést tartani a német tipográfia fejlettségével és betűművészetével. Falus Elek könyvművész volt, de nem volt nyomtatómester.

MÓRICZ • ZSIGMOND HÉT • KRAJCZÁR ELBESZÉLÉSEK

ANYUGAT •
KIADÁSA • BUDAPEST

106. Móricz Zsigmond HÉT KRAJCÁR
c. Nyugat-kiadvány címlapja

A magyar könyv átalakulása nem Budapestről, nem is a nagy nyomdákban indult ki. Két vidéki kis nyomda szentelte működését az új könyvművészetnek, s fejlődött azzá a jelentős fórummá, amely évtizedeken át példamutató volt a magyar könyvművészet számára.

Bölcsője mindkettőnek az Alföld volt. A két vállalat alapítási és kezdő időszaka hősi küzdelmek korszaka. Kezdetleges és szegényes körülmények között indultak, kevesebb lehetőséggel, mint a többi kisebb-nagyobb vidéki nyomda.

E két romantikus műhely a gyomai Kner nyomda és a békéscsabai Tevan nyomda volt.

Kner Izidor írja visszaemlékezéseiben: „Üzemem az említett tizenkét fiókos kis betűszekrényen kívül egy ma már ösmeretlen rendszerű olyan taposó gépből állott, amely az amerikai kis gyorsajtók őse, és még közönséges kereskedelmi kvartpapír nagyságú nyomtatványt is csak az impresszum leghagyásával lehetett rajta kihozni. Ha pedig sűrűbb szedésű forma került a ki-beemelendő tepsibe, minden nyomásnál recsegett, ropogott a gép, és zöttyent a rajta dolgozó ember agyveleje.”

Tevan Andor írja visszaemlékezésében: „Apám, Tevan Adolf, akit rendkívüli munkakedve, kimeríthetetlen energiája a legkülönbözőbb foglalkozási ágakra terelt, sok mindenhez hozzáfogott életében. Egy jellemző vonása azonban állandóan megmaradt benne. Nagyon szerette a könyveket. A könyv iránti rajongás vitte rá, hogy 1903-ban a Békéscsabáról Kolozsvárra távozó Lepage Lajos könyv- és papírkereskedését átvegye. E helyi méretekre szabott kis boltnak hátsó részében volt egy lábbal hajtott, ócska amerikai tégelysajtó, néhány kiló betűanyaggal, amely a papírkereskedésben előforduló névjegy, meghívó, gyászjelentés és hasonló apró nyomtatvány elkészítésére szolgált.”

Milyen feltűnő a hasonlóság a két nyomda indulásában! De milyen meglepő a hasonlóság még abban is, hogy mindkét apában, akik az isten háta mögötti magyar rónán csak sejtik a betű csodálatos erejét és hatalmát, a nyomdászmesterség egész életet kitöltő gyönyörűségét, már él a vágy, hogy a műhely nemcsak a mindennapi kenyérkeresetre legyen alkalmas, hanem mint a kultúra és művészet legmagasabb rendű hordozója, töltsen be nálunk is hivatását.

Előrelátó, de szokatlan lépés ez. Ne feledjük el, hogy mindketten vidéki kis nyomdászok voltak! Mindkét apa

tanulni és világot látni, külföldre küldi fiát. Így kerül Kner Imre Lipcsébe, Tevan Andor Bécsbe.

Hogy mit eredményezett a külföldi tanulás, hogy mit jelentett a század eleji feltörő könyvművészet helyszíni tanulmányozása, hogy mivé érlelte a két tanulni vágyó fiatalembert a külföldi nagyvárosok nyújtotta élmény-áradat, azt eredményeikben mérhetjük le.

A Kner nyomda maradandó alkotása az 1921-22-ben megjelent *Monumenta Literarum*nak 12-12 füzete és a Kner Klasszikusoknak 12 kötete, a Tevan nyomdáé a

ŐSZI HARMAT UTÁN

ISTENES, VITÉZI ÉS VIRÁGÉNEKEK:

MELLYEKET

BALASSI BÁLINT

ÉS EGYÉB NEVES S NÉVTELEN

POÉTÁK MUNKÁIBÓL A XVI., XVII.

ÉS XVIII. SZÁZADOKBÓL

ÖSSZEGYÜJTÖTT

KIRÁLY GYÖRGY

KIBOCSÁTOTTA ÉS NYOMTATTA

KNER IZIDOR

AZ 1921. ESZTENDŐBEN

GYOMÁN

107. Az ŐSZI HARMAT UTÁN c. Kner-kiadvány címlapja

még 1913-ban megindított és 1949-ig megjelent kötetivel az Amatőr Tevan-sorozat, amelyben hazánkban elsőnek jelentek meg nemes illusztrációs eljárásokkal, eredeti fametszettel, rézkarccal vagy kombinált linóleumszínezéssel ékesített bibliofil könyvek.

A két nyomda művészi iránya legjobban jellemezhető azzal, hogy a Kner nyomda főképpen a tisztán tipográfiai feladatok megoldását tűzi maga elé, míg a Tevan nyomda az illusztrált könyvek felé hajlik.

Kner Imre, a Kner nyomda vezetője, Kozma Lajossal, a kitűnő tervezőművésszel társul, s vele együtt munkálkodik a régi magyar tipográfia tradíciói nyomán a modern magyar tipográfia stílusának megteremtésén, jelentős áldozatot hozva. A Kozma Lajos tervezte ornamentikákat, iniciálékat és egyéb könyvdíszítő anyagot matricákba véseti, majd pedig megönteti nyomdája díszítő anyagául.

Tevan Andor, a Tevan nyomda vezetője, a külföldön élő, a német kiadók számára dolgozó Divéky Józsefet nyerte meg könyvei fametszetekkel való illusztrálására. Midőn az 1918-as összeomlás után a Svájcban élő művésszel az összeköttetés megszakad, könyveit előbb Kolozsvári Sándor, majd később Hincz Gyula, a kitűnő rajzolóművész illusztrálja. Az Amatőr Tevan-sorozat 1913-ban megjelent tisztán tipográfiai megoldású első kötete, Kosztolányi Dezső *A szegény kisgyermek panasza*i, Walter Tiemannak, a nagy német betűtervező-művésznek mediaeval betűiből készült. Ezt követte Kármán József *Fanni hagyományai* régies stílusú fametszetes címlaprajzával. A sorozat nevezetesebb illusztrált könyvei: Krúdy Gyula *Aranykézutcai szép napok* Major Henrik fametszeteivel, Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*ja, Gvadányi József *Egy falusi nótáriusnak budai utazása*, Csokonai Vitéz Mihály *Lillája*, mindegyik Divéky fametszeteivel, Kisfaludy Sándor *Regék a magyar előidőkből* és Kisfaludy Ká-

roly Tollagi Jónás *viszontagságai*, Voltaire *Candide*-ja, mindhárom Kolozsvári Sándor fametszeteivel, Petőfi *Az apostol* Kolozsvári Zsigmond rézkarcaival, Heltai Gáspár *A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái* Keleti Arthur átírásában, régi olasz fametszetekkel. S a legutolsó kiadvány, ami 1948 karácsonyán jelent meg, Anatole France *Nyársforgató Jakab meséi*, Keleti Arthur fordításában, Hincz Gyula színes rajzaival.

Az 1930-as évek folyamán e két vidéki nyomda példája nyomán látott hozzá a Hungária nyomda, Bródy-Maróti Dóra irányításával, a Hungária-könyvek kiadásához. E szép könyvek közül a legsikerültebbek: Ortutay Gyula *Bátorligeti mesék* Buday György fametszeteivel,

108. Heltai Gáspár *A BÖLCES ESOPUSNAK FABULÁI*
c. Tevan-kiadvány címoldala

Kolb Jenő *Régi játékkártyák* egykorú színes fametszetekkel, Madách Imre *A civilizátor* Győry Miklós rajzaival, Fitz József *Gutenberg* egykorú nyomatok fába metszett másaival.

Bár nem nyomdász és nem könyvkiadó, mégis meg kell említenünk a kitűnő tipográfiai érzékkel, művészi képességekkel és esztétikai ítélőképességgel rendelkező költőt, Keleti Arthurt, aki a maga könyveit sok szeretettel öltöztette nemes köntösbe, maga választotta illusztrátorait mindig termékenyen inspirálva. Könyvei, melyeknek gondozását maga végezte: *A kámzsás festő strófái* Gulácsy Lajos rajzaival, *Az boldogtalan Raymond s az szerentsés Bertrand Lovagoknak hiteles szerelmes története* Vértes Marcel fába metszett rajzaival, a *Pax Vobiscum* (Tanköltemény a régi Padova Köveiről), *A Szép-reményű Goethe Úr*, mindkettő Fáy Dezső kőrajzaival, ill. tollrajzaival, az *Angyali Üdvözlét* Molnár C. Pál fametszeteivel, s Maeterlinck *Tintagiles halála* c. drámája Balogh István fametszeteivel. Keleti Arthur „az egyetlen magyar író, aki könyvben gondolkozik, illetve aki ódon zamatú finom írásait és mesteri fordításait s mind valamennyit előre könyvvé – s remekbe álmodja meg” – írta róla a *Nyársforgató* megjelenése alkalmából Szentkuty Pál.

A mindennapi könyvek színvonalas kiállításában komoly érdemeket szerzett az Egyetemi Nyomda, az Athenaeum, a Franklin Társulat, a Hornyánszky Viktor nyomda, a Pápai Ernő nyomda, a Világosság és a Bíró Miklós nyomda.

AZ ILLUSZTRÁLT KÖNYV

A könyvben elsősorban a szöveg a számottevő, a szó az uralkodó. A szöveg szolgálatában kell állnia a díszítőelemnek, a képnek. A könyvillusztráció feladata nem lehet azonos a falra akasztott kép feladatával, mert szerves tartozéka a könyvnek s a cselekmény optikai alá-támasztására szolgál. Célja, hogy a szöveg ébresztette illúziót és hangulatot erősítse, határozottabb formában állítsa elénk.

Az illusztrált könyv csak úgy tökéletes, ha az illusztráció a szedéssel, amely egyben tartalma is a könyvnek, szervesen összefüggő egészet alkot. Épp azért minősíthetjük az ősnymondászat, sőt a táblanyomtatás korának fametszeteit ideális illusztrációs elemeknek, mert nagyfokú harmóniát, művészi tökéletességet és egyszerűségük alapján is kitűnő illusztrációs hatást keltenek, s még a mai kor könyvművészeinek is mintaképül szolgálhatnak.

A képet nyomtató legrégebb eljárás a fametszettel való nyomtatás. A fametszet ma is ugyanúgy készül, mint több száz évvel ezelőtt. A sima lecsiszolt falapra (dúcra) tükörfordítottan rajzolt kép vonalai mentén finom vésőkkel kiszedik a fa felületének azokat a részeit, amiknek helye a papirosra fehérén, üresen kell maradjon, hogy csak a reliefszerűen kiemelkedő rajz vonalai kerüljenek a papirosra a nyomtatásnál.

A XV. század végéig csak olyan fametszetekkel találkozunk, amelyeknél az alakok és tárgyak egyszerű kör-

vonalakban mutatkoznak, s a plasztikus hatást célzó sraffírozás még jóformán ismeretlen. A *Biblia Pauperum*, a korai fametszetművészetnek kiemelkedő terméke, sze-melvényeket ad a bibliából az egyszerű nép számára; az *Ars moriendi* (A meghalás művészete) vigasztalást akar nyújtani az akkor dúló nagy pestisjárvány idején.

109. Turrecremata MEDITATIONESének egyik fametszete

A könyvnyomtatás kezdeti korszakában Pfister, a bambergi nyomdász jelenteti meg fametszetekkel díszített könyvét. Az első nyomtatott könyvek illusztrációi semmiben sem különböznek a táblanyomatok primitív fametszeteitől. Nem keltenek térbeli hatást, csak az olvasó képzeletének élénkítésére szolgálnak. A XV. század kezdetleges fametszettechnikája, a vonalak leegyszerűsítése nem teszi lehetővé az arckifejezések részletező ábrázolását.

Az olasz quattrocento nemcsak az olasz művészek

festményeiben, szobraiban, épületeiben, de könyvillusztrációiban is megnyilatkozik. (A XV. századbeli olasz fametszetek a könyvnyomtatás kezdeti szakaszában tökéletesebbek voltak, mint a német fametszetek. A Pfister-féle fametszettel szemben például az Ulric Hahn római nyomdájában 1473-ban megjelent *Turrecremata Meditationes* fametszetei már fejlettebb művészet termékei, amelyek tökéletes távlatos kompozíciót mutatnak. A rajz vonalainak hullámzó vastagsága a sraffírozások mellőzésével is a plasztikusság teljes hatását kelti (109. ábra).

Valószínűleg a velencei két nyomdásztestvér, Giovanni és Gregori de Gregoriis műhelyéből került ki az 1494-ben megjelent Giustiniani *Dottrina del vivere religiosamente* című könyv, amelynek egyik fametszetét itt

110. Giustiniani DOTTRINA c. könyvének egy fametszete

bemutatjuk (110. ábra). Egyszerűsége mellett a XV. századi olasz fametszőművészet egyik legmonumentálisabb alkotása, amely tiszta vonalaival a figura karakterét, a plasztikát és a távlatot hiánytalanul érzékelteti. Lorenzo Giustinianit, a könyv szerzőjét ábrázolja a kép, amelyet Gregorius, az egyik nyomdásztestvér metszett fába, Gentile Bellini, velencei festő portréja alapján.

A német könyvillusztráló fametszet első fénykorát Günther Zainer, majd Johann Bämle augsburgi nyomdája működése idején éri meg. A józan, világosan megformált képek már igényesebbek, mint a bambergiek. Itt már érezhető a térbeli ábrázolásra való törekvés. A fametsző művészek az árnyékhatast, a plasztikus formát párhuzamosan haladó, szabályos sraffírozó vonalakkal igyekeznek elérni. A fametszet egyre tökéletesebb kifejlődése felé vezetnek Johann Zainer ulmi nyomdájának kiadványai, hasonlóan a már korábban említett Boccaccio *Híres asszonyokról* című könyve fametszeteihez, amelyeknél a mindinkább tökéletesedő árnyékoló technika a képek plasztikáját hatásosan juttatja érvényre. Már foglalkoztunk az ulmi Aesopus-kiadás képeivel, amelyek kompozícióikban, vonalvezetésükben tökéletes művészi alkotások.

Az 1470 körül megjelent Kölni Biblia korszakalkotó jelentőségű, mert hatásában Dürer és Holbein művészetére is döntő volt. Magasan kiemelkedik a korabeli szegényes és kezdetleges kölni alkotások közül. A kutatások majdnem kétséget kizáróan megállapították, hogy illusztrációiban francia és németalföldi stíluselemek vegyülnek, és hogy ezt a mesterművet valószínűleg egy Kölnben élő külföldi kiváló művész alkotta. A biblia illusztrációi közül bemutatjuk az első emberpár bűnbeesését és kiűzetését a paradicsomból (111. ábra), amely a fametsző technikánál nagyra értékelt tiszta stilizált

III. A Kölni Bibliából: BÚNBEESÉS ÉS KIÜZETÉS A PARADICSOMBÓL

jelleget, fekete-fehér ritmikát, világos kontúrokat és sraffírozással létrehozott tónusokat tüntet fel.

Már Peter Schöffer működésének ismertetésénél megemlítettük az ősnyomdászat egyik legérdekesebb könyvét, Bernhard von Breidenbach mainzi kanonoknak utleírását az 1483. évi szentföldi zarándoklásáról. Hogy tudósításait hiteles képekkel lássa el, magával vitte útjára Erhard Reuwich utrechti festőt, azzal a feladattal, hogy az idegen országok nevezetességeit vázlatos rajzokban rögzítse. Mainzba visszatérve, útijegyzetei alapján terjedelmes könyvet ír, amelyhez útitársa, Reuwich tökéletes, valóságghű fametszeteket készít az útukon összegyűjtött vázlatai alapján. A XV. század olvasója magától értetődőnek találta, ha a képen bemutatott város vagy táj nem a könyvben említett helyet ábrázolja, hanem csupán a város vagy a táj fogalmát jelzi. Reuwich városképei ezzel szemben földrajzilag is hiteles rajzok. Az utcajeleneteket és életképeket reálisan, az éles meg-

figyelő szemével rögzíti le. Ennek az ábrázolási művészetnek már nem kielégítő formája a merev, kontúros fametszet. A művész arra törekszik, hogy a képeknek plasztikus hatást adjon. A kontúr szerepe jelentőségében csökken, és a művészi kifejezés hordozója egy finoman megkonstruált sraffírozási technika lesz. Mivel a korábbi sraffírozó módszerrel lágy és hajlékony fény-árnyék hatás nem lett volna elérhető, a technika teljesen átalakul. A széles, laza, merev és egyenes vonalú sraffírozás helyett, amely mindig csak egy irányban halad, sűrű és különböző irányú vonalkákat látunk, amelyek az ábrázolt alak lágy és hajlékony árnyékolását adják. A nyomdászat e korszakában ezek a Reuwich-féle fametszetek a technikai és rajzbeli tökéletesség kitűnő alkotásai (112. ábra).

Michael Wohlgemut és Wilhelm Pleydenwurff fametszőművészetét már a nürnbergi Anthon Koberger-

112. Erhard Reuwich fametszete Breidenbach útleírásához:
KELETI ASSZONYOK ÉS FÉRFIAK

féle nyomda ismertetésénél méltattuk. Itt még párhuzamot állítunk Reuwich és a két nürnbergi művész fametsző modora között. Akárcsak Reuwich, a két nürnbergi mester is a festmények képhatásának elérésére törekszik. Kétségtelen, hogy ez Reuwichnál jobban sikerül, sőt néha talán túl is megy azon a vonalon, amely a fametszet jelleget a festői jellegtől elhatárolja. A két nürnbergi mester szigorúan ahhoz tartja művészetét, amit a fametszőkés minden nehézség nélkül meg tud oldani. A sraffírozás vonalai erősek, határozottak és világosak. A fametszetekben nagy fehér felületeket is hagynak, amelyek hatásosan válnak el a sötét részekről.

A Lübecki Bibliáról már megemlékeztünk. A könyv egy ismeretlen művész alkotása. Aránylag kis felületű képei monumentális hatásúak (113. ábra).

113. A Lübecki Bibliából: A ZSIDÓK JERIKÓ FALAI ELŐTT

Az Aldus Manutius velencei nyomdájában 1499-ben megjelent *Hypnerotomachia Poliphili* című könyvről, amelyet a világ legszebb nyomtatott könyveként emlegetnek, már megemlékeztünk. A gyönyörűen kiállított kö-

tetet 158 illusztráció díszíti. Közöttük az építészeti jellegű ábráktól a fantáziával teli, mozgalmas cselekményeket ábrázoló, dekoratív szépségű fametszetű képekig minden megtalálható. Kétségtelen, hogy a rajzok nagy művész keze alól kerültek ki. Általában Giovanni Bellini velencei festőt tartják a könyv illusztrátorának. Az érett cinquecento tökéletes szépsége sugárzik a könyv képeiről (114. ábra).

114. A HYPNEROTOMACHIA POLIPHILI egy fametszete

A fametszet művészetének legmagasabb fokát Albrecht Dürer éri el.

Lenyűgöző hatású alkotásai az „Apokalipszis” képei, amelyeknek mozgalmas, megrendítő jeleneteit, mesteri tökéletességű kompozícióit, máig sem szárnyalta túl senki. A képek víziószerű, döbbenetes hatása magával

ragadja a szemlélőt. Későbbi fametszetei, a *Mária élete* és a *Kis Passio* finom és gyengéd pasztorális jellegű, kifogyhatatlan elbeszélő készségű, idillikus falusi képek sorozata. Az „Apokalipszis” monumentális képeinek éppen ellentétei A *Mária élete* 20, a *Kis Passio* 37 fametszetből álló sorozat.

Dürer és iskolája működését már a Schönsperger nyomda ismertetésénél méltattuk. Tanítványa, Hans Baldung Grien, mesteréhez híven, a fametszetben a monumentálisat keresi, művészete nem forgácsolódik szét az aprólékos dekorálásban (115. ábra).

A fametszetű könyvillusztráció fénypontját az ifjabb Holbein működése alatt éri el. Holbein illusztrációit a cikornyamentes, világos kifejezésmód jellemzi. Az illusztráció elemi törvényeit szem előtt tartva visszatér

115. Hans Baldung Grien fametszete:
KRISZTUS MÁRIA MAGDOLNÁVAL ÉS LÁZÁRRAL

ahhoz a korai felfogáshoz, amely az illusztráló művészettől távol tart minden festői hatást. Ezzel a tisztán rajzoló technikával az igaz értelemben vett könyvillusztráció megteremtője lesz (116. ábra). *Icones veteris Testamenti* (Bibliai jelenetek) c. munkája 92 lapból áll.

116. Ifjabb Holbein fametszete az Új Testamentumhoz:
JÁKOB MEGÁLDJA FIAIT

A két vagy több dúcra nyomott színes fametszet feltalálása Hans Burgkmair nevéhez fűződik.

A fametszet Dürer és Holbein utáni hanyatlását a mindinkább tért hódító másik illusztrációs eljárás, a rézmetszés művészete gyorsította. A rézmetszet az ötvös-művészetből fejlődött. Már a legrégebbi ókorban díszítéseket, betűjeleket véstek a rézből készült vázákra, tükörre és csészékre. Ezeket a véseteket csak be kellett volna festékezni s valamilyen anyagra lehúzni, hogy rézmetszetet kapjanak. Sem az ókorban, sem pedig a középkorban erre senki sem gondolt. A XV. században jelent-

keznek először a papirosra lehúzott rézmetszetű rajzok. Giorgio Vasari, XVI. századbeli olasz festő és műtörténész szerint Tomaso Finiguerra, ismert firenzei ötvösművész találta fel 1450 körül a rézmetszetet. Későbbi kutatók szerint csupán ún. niellolemezeket készített, vagyis az ezüstlemezek véseteit réz, ezüst és kén keverékből nyert fekete festékekkel töltötte ki. Ezt a fekete masszát beégette az ezüstlemezbe, s a lemezt utána simára csiszolta. A niellomunkákat a későbbi századokban Tula vidékén, Oroszországban készítették. Innen a „tula-ezüst” általánosan ismert elnevezése. Kétségtelen, hogy a rézmetszet feltalálása az ötvösökhöz állott legközelebb, mert ők dolgoztak finom vésőkkel a fémlapon, s bizonyára közülük készített valaki először rézmetszetet. A legrégebbi rézmetszet, amit eddig találtak, 1446-ból való. A technikailag remekbe készült német metszet a Passio egyik jelenetét ábrázolja.

A rézmetszet technikája alapvetően különbözik a fametszetétől. Amíg az utóbbinál a nem nyomandó felületeket vésővel eltávolítják, és csak a nyomásra szánt felületeket hagyják meg, addig a rézmetsző ellenkező módon dolgozik. A lenyomatban fehéren maradó részeket meghagyja a réz felületén, a nyomandó részeket viszont belevési a lemezbe. Az így létrejött képet festékekkel bedörzsöli, majd a lemez felületét letörli, hogy csak a rajzot képező mélyedésekben maradjon festék. A nyomásnál a festékekkel telt mélyedésekbe nyomul a papiros, és felszívja a festéket.

Már az ősnyomdászat korában találkozunk rézmetszettel díszített könyvekkel. Az első évtizedekben főleg Hollandiában, Franciaországban és Németországban csupán a könyv magyarázó jellegű illusztrálására használták. A könyvek zsúfoltak ismeretterjesztő és arcképeket ábrázoló rézmetszetekkel. Mint könyvdísz a XVII. században tűnik fel. Leginkább a XVIII. század Francia-

országában dívott. A kor legjelesebb francia művészei: Boucher, Fragonard, Janinet, Eisen, Oudry. Verses-könyveket, regényeket, almanachokat díszítenek rézmetszetű mellékletekkel. Oly nagy a keletje az ilyen könyveknek, hogy alig akadt olyan szépirodalmi kiadvány, amelyet rézmetszet ne díszített volna.

A rézmetszet korszaka – bármennyi művészi báj és finomság jelentkezzék is a képekben – a könyvművészet terén hanyatlást jelent, mert a rézmetszet nem nyújtja azt az eszményi könyvillusztrációt, mint a korábbi idők egyszerű fametszetei. A rézmetszet inkább festményre, mint rajzra emlékeztet; az egyes vonalak értékei nem határozottak, mint a fametszetnél. E tulajdonsága miatt a rézmetszettel illusztrált könyveknek nincs olyan harmonikus összhatásuk, mint a betűk formaértékével egyező fametszet erős vonalainak.

1870 körül mindinkább elterjed az acélmetszet, amelynek technikája egyezik a rézmetszetével, előnye, hogy nagy mennyiség nyomását (akár 100 000 példányt) is kibírja, de nagyobb keménysége miatt a vésése nehezebb, s a rézmetszet lágyágával és melegségével szemben túlságosan éles és hideg.

Könyvművészek, nyomdászok, kiadók, látván azt az ellentmondást, amely a könyvnyomtatás és a rézmetszet technikája között fennáll, több ízben próbálkoztak a fametszet felújításával. Fáradozásuk azonban a rézmetszet divatja miatt hiábavaló volt. A rézmetszet több mint másfél százados kultuszának az angol Thomas Bewick vetett véget a fametszet egy új eljárásának alkalmazásával. A fadúc kis felületén állatok, növények tökéletes formáit hozta ki változatos tónusokkal.

A tónusos fametszet művészi kifejezési módja egészen új és sajátos volt. Bewick finom pontokkal és vonalakkal különböző tónusértékeket teremtett, a legvilágosabb felülettől a legsötétebbig. Új módszerével kezdet-

ben csak állatokat ábrázolt, később azonban Oliwer Goldsmith költeményeinek illusztrálásával Európa-szerre osztatlan sikert aratott. III. György király a palotájába hozatta a könyv nyomódúcait, hogy saját szemével győződjön meg arról, vajon azok valóban fából vannak-e? Goethe is nagy figyelemmel kísérte az angol fametszés fejlődését, s a *Propyläen* c. folyóiratban részletesen foglalkozott is vele.

A régi és a tónusos fametszet között lényeges technikai eltérés van. Míg a régi, vonalas fametszetet a fa rostjai irányában munkálták meg, a tónusos fametszetet a rostokra merőlegesen vésték. A tónusos fametszet, amely lágy, árnyalati finomságaival megközelíti a rézmetszetet, csakhamar az egész világon elterjedt. Franciaországban érte el művészi fejlődése csúcspontját, ahol pl. Gustave Doré, Bewick módszerével készítette el illusztrációit a nagy klasszikusokhoz: Rabelais *Gargantua*

117. Gustave Doré fametszete:
DON QUIJOTE ÉS AZ ISTÁLLÓLÁNY

és *Pantagruel*jét, La Fontaine meséit, Cervantes *Don Quijote*-ját, a bibliát és egyéb munkákat is (117. ábra). A francia kiadók ezzel a módszerrel készítették a népszerű francia regények illusztrációit. Jules Verne nálunk is kedvelt illusztrációi, valamint a *L'Illustration* című folyóirat képei még a századforduló után is jó ideig ezzel az eljárással készültek. A németeknél Moritz Schwind, Ludwig Richter, Adolf Menzel voltak e művészet ápolói, s a századforduló előtt fénykorát élő *Fliegende Blätter* és a *Leipziger Illustrierte Zeitung* is.

Hazánkban ez időben szintén a tónusos fametszet volt a képeslapok, könyvek képanyagának, illusztrációinak megszokott reprodukálási módszere, ismert festőművészeink, Barabás Miklós, Jankó János, Keleti Gusztáv, Böhm Pál, Munkácsy Mihály, Zichy Mihály festményei a fadúcra való átvitel útján kerültek a folyóiratok hasábjaira. Neves fametsző mesterek voltak Morelly Gusztáv, Pollák, Tiroler, Körner, Laufer és mások.

Ha fellapozzuk az előbb említett folyóiratok valamelyik régi kötetét, és illusztrációit összehasonlítjuk a mai legtökéletesebb fényképes reprodukciókkal, aligha tudunk döntení, vajon művészi megjelenítés, meggyőző erő, könnyedség tekintetében melyiket illeti az elsőség.

A már ismertetett két nyomási eljáráshoz a XIX. század elején Alois Senefelder találmánya, a litográfia (kőnyomás) járul. Ennek az eljárásnak feltalálása, a könyv képes mellékletének megszületése jelentős művészi esemény volt. A litográfia Franciaországban érte el kiteljesedését.

A francia művészek közül leggyakrabban Daumier és Gavarni alkalmazta a litográfia módszerét. Karikatúráik csaknem kizárólag ezzel a nyomási eljárással készültek. Eugène Delacroix 17 lap eredeti litográfiát készített Goethe *Faust*jához és 16 darabot Shakespeare *Hamlet*-jéhez. Az angol litográfia nagy művésze, Mc. Neill

118. Tónusos fametszet La Fontaine egyik meséjéhez

Whistler, főleg tájképeivel, a spanyol José de Goya, világhírű bikaviadal-sorozatával tűnt ki. A német művészek között Adolf Menzel, Hans Thoma, Max Slevogt az eredeti litográfia művelői. Ez utóbbi Cooper *Bőrhárisnyájához* készített 180 lap illusztrációt. A magyar művészek közül Barabás Miklós, Rippl-Rónai József, Ferenczy Károly munkái között találunk szép eredeti litografált lapokat. S kőre rajzolva másolatok is készültek ismertebb festményekről reprodukáló művészek kezéből.

A magyar illusztráló művészet legkiválóbb, világhírű, immár klasszikus művelője és művésze Zichy Mihály volt, aki Madách *Az Ember Tragédiáját* illusztrálta rézmetszetes műlapokkal, ezen túl *Arany János Balladáinak* sorát, ahol a szöveget is maga írta, karcolta a képek alá. Ezek az illusztrációk minden nagyszerűségük dacára

nem voltak szerves részei a könyvnek, az ez időben divatozó drága kötésű „díszművek” külön lapra nyomott rézmetszetes mellékletei voltak. Ez vonatkozik a nagybányai művészcsoporthoz tagjai illusztrálta – akkor divatos „díszművek” számító – Kiss József jubileumi verseskötetének eredeti litográfiáira, Ferenczy, Thorma, Réti, Hollós, Iványi-Grünwald munkáira, amelyek külön lapokon külön élnek, nem építve bele a betűk, a szöveg anyagába.

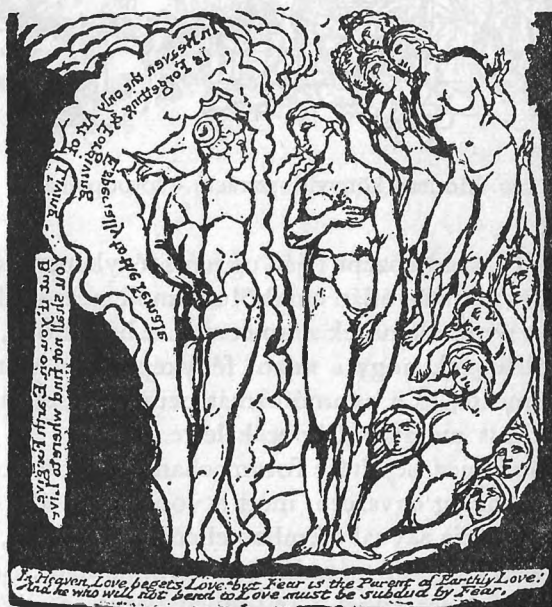
A felsorolt illusztráló eljárások művelői mellett nem lehet figyelmen kívül hagynunk a XVIII. század második felében élt nagy tehetségű londoni könyvművészt, William Blake-et, aki költő, filozófus, próféta, festő, rézmetsző volt egy személyben. Az angol romantikának a titokzatos alakját kortársai nem értették meg, s csak negyven esztendővel halála után a preraffaeliták* fedezték fel művészetének értékeit s hozták nyilvánosságra műveit, amelyek előtt még a mai néző is sok tekintetben kérdően torpan meg.

William Blake 1757-ben Londonban született. Tizenegy éves korában megtanulta a rézmetszés mesterségét, majd a művészeti akadémián tanult. Kezdetben sikerei voltak, de miszticizmusában mindjobban elmélyedt, és kortársai egyre értetlenebbül állottak művészetével szemben. Egyes versei és egyéb irodalmi megnyilatkozásai megkapó szépségűek, de ő elsősorban illusztrátornak érezte magát. A lelkében élő képeket, víziókat a külvilág számára illusztrációkban rögzítette meg. Még művészi alkotó erejének teljében volt, amikor jóformán

* Preraffaeliták néven 1848-ban alakult angol művészcsoporthoz tagjai szembefordultak a merev akadémizmussal, és a Raffaellót megelőző quattrocento korszak naivabb formalítású művészetében találták meg ihletőjüket, példaképeiket. E csoport kiemelkedő tagjai voltak: Dante Gabriel Rossetti, Ruskin, J. E. Millais, Burne-Jones, F. M. Brown, W. H. Hunt és idetartozott William Morris, a könyv megújítója is.

már mindenki megfeledkezett róla, s csak hosszú esztendőök után jutott eszébe néhány barátjának, hogy súlyos nyomorúságában támogassa. Élete utolsó éveit teljesen a könyvillusztrálásnak szentelte. Még halálos ágyán, 1827-ben is nagy kompozícióján, *Az utolsó ítéleten* dolgozott.

Sokszorosító módszerével újító volt. A XVIII. századbeli rézmetszethez a művészek részéről már nem sok kezdeményezés járt, hiszen ez nem volt egyéb, mint virtuóz rutinná süllyedt reprodukciós eljárás. Blake a XVI. és XVII. század mestereihez, Dürerhez és Rembrandthoz fordult. A vésővel sokkal szabadabban és merészebben dolgozott, mint kortársai; erős kontrasztokat alkalmazott, alkotásaiban robusztus erő nyilatkozik meg (119. ábra).

119. William Blake rézmetszete

Blake új rézmetsző eljárásában a maratásnak nagy szerepe volt, de ez nem a rézkarc enyhe maratása, hanem a képnek reliefszerű kiemelkedése a síkból, amelyet úgy ért el, hogy a képet és a betűt saválló lakkal a rézre rajzolta, s a szabadon maradt területeket egészen mélyen maratta. A maratásnak ez a technikája tulajdonképpen korai előfutárja volt az 50–60 évvel későbbben feltalált fototípiának, azzal a jelentős különbséggel, hogy a sokszorosítás nem mechanikai módon történt.

120. Modern könyvillusztráció – fototípiában

A múlt század közepe táján ugyanis fényképezés segítségével és maratás útján cinkből nyomólemezeket készítettek. A nyomólemezek a fametszethez hasonlóak, azzal a különbséggel, hogy a rajzot fényképezéssel viszik át a cinklemezre, és a nyomóformát nem véséssel, hanem automatikus maratással hozzák létre.

Nyomólemez készítése fotomechanikai úton vonalas rajzról aránylag egyszerű, mert a vonalakból álló fényképészeti kópia savval szemben ellenállóvá tehető, minden további nélkül maratható és nyomtatható. Sokkal nehezebb feladat ennél a féltónusú képek, fényképek, festmények nyomóformájának elkészítése fényképészeti

átvitel és maratás segítségével, fotomechanikai eljárással. S hogy most már minden rajzot és képet mechanikai úton tudtak létrehozni, határtalan mértékben elősegítette, olcsóbbá tette és meggyorsította az illusztrációs könyvek nyomását, s ezért a fametszet, rézmetszet és acélmetszet a tömegkönyvekből lassanként teljesen eltűnnek, s csupán a bibliofil kiadásokban jelennek meg újra. A mai tömegkönyvek illusztrációs eljárása a fotótipia, amelynek eredetijét a művész tollrajzban készíti el.

RÖVID SZEMLE A KÖNYVKÖTÉS
TERÜLETÉN

A könyv évezredes útjának ismertetésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül a könyv kötését sem, amely a könyv fejlődésével és sorsával mindig lépést tartott. E mesterség kezdete is, mint a könyvé, a legrégibb időkbe nyúlik vissza.

A tekercs megőrzésének és elraktározásának módjáról már könyvünk elején megemlékeztünk. A későbbi korok kódexeinél kezdetben még ismeretlen volt a kötés, csupán dupla pergamenív védte a piszkolódástól a könyvet. A kódexek megóvására díszes szekrényeket, scriniumokat építettek.

A IV. században már ismerték a könyvkötés mesterségét. A legrégibb ismert könyvkötések a VII. századból valók, tökéletes kivitelük nagyon régi gyakorlatra vall. A könyv táblájának anyaga hosszú időn keresztül a fa volt, s csak a XVI. században köttette kiadványait Aldus Manutius papírlemezbe. E szokás eredetét valószínűleg keleten kell keresnünk. A fatáblákat a középkorban bőrrrel vagy pergamennel vonták be. A templomi célokat szolgáló könyveket igyekeztek a legdíszesebben kiállítani, és ezeket ún. dyptichon táblákba helyezték. A dyptichon a római császárság idejéből származik. Két egymáshoz erősített írotábla volt, amelyet eredetileg fából készítettek és viasszal vontak be, s ebbe a viaszrétegbe karcolták feljegyzéseiket. Később e táblák fedelét ezüsttel, arannyal, elefántcsonttal díszítették. Ha a fedél három részből állott, akkor triptychon volt a neve. A két-

vagy háromrészes táblákat praetorok, consulok, más nemesemberek ajándékozási célokra csináltatták. Ugyanezeket a táblákat később a keresztény templomokban kódexek kötésére használták fel. Egyszerűen ráillesztették a könyvre, és a rajtuk levő világi dísz és felirat helyett egyházi tárgyút alkalmaztak. Későbbben már önálló fedeleket készítettek, még gazdagabb és dúsabb díszítésekkel, arannyal, drágakővel, elefántcsonttal ékesítve.

A XI. és XII. században, a kódex íveit már bőrszíjakra fűzik fel, s a kötési tábla is szervesen illeszkedik a könyvhöz. A puha pergamen borítólapp eltűnik, és helyébe a kemény tábla lép. A kötés díszítését nagy gondal, költséggel és műértéssel végezték. A fatáblát aranylappal vonták be, a tábla közepére rendszerint elefántcsont reliefet alkalmaztak, amelyet apró díszítések és drágakövek vettek körül, vagy pedig miniatűr képeket festettek rá. A könyv sarkain drágakövek álltak ki a fémfoglatból, és a díszítés mellett arra is szolgáltak, hogy a könyv ne feküdjön közvetlenül a polcon.

A keresztes hadjáratok révén az Európába került keleti könyvkötőművészet első termékei alapul szolgáltak az európai könyvkötészet további fejlődéséhez. Keletről származik a bőrmetszés technikája is, ez a ma már teljesen feledésbe ment eljárás. Lényege az, hogy a kép körvonalait a bőr felületébe késsel bevágják, majd enyves vízzel duzzasztják, s ennek következtében a felület kiemelkedik. A bevágásokon túli részeket kerek ütővassal leütik, s ekkor a rajz dombormű alakjában jelenik meg a fedélen. Ezt az eljárást a XV. századig készült könyveknél alkalmazták. Az ezután készült könyveknél a domborításokat már bélyegzővasakkal (Stempel) végezték, amit kézi kötéseknél még ma is használnak.

A kódexek kötését, akárcsak a szöveg írását és díszítését, a kolostorokban szerzetesek végezték. Természe-

tesen voltak világi könyvkötők is, főképpen az egyetemen.

A művészet valamennyi ágára, így a könyvkötészetre is nagy hatással volt a reneszánsz. A Velence és Kelet között fennállott erős kereskedelmi kapcsolatok a fejlett perzsa-török könyvművészetet is közelebb hozták Európához. A XV. és XVI. századbeli perzsa kötések példamutatók voltak az egész világ számára. A könyvfedeleket a legnemesebb bőrökkel vonták be, és gazdag díszítésekkel, arabeszkekkel, maureszkekkel látták el. Ez a nemes könyvkötési mód Olaszországból terjedt el Európa többi országában is; az ötvösmunkák és elefántcsont-faragások helyébe a bélyegzővassal eszközölt dús aranyozás lépett.

A kódexkötések legszebb példányai Mátyás király Corvináinak kötései. Ezek egészen különálló, a könyvkötészet területén máshol fel nem található stílust képviselnek. Olaszország után a Corvinákon alkalmazták először a bélyegzővasakkal készített dús aranyozást. A kötések részben selyemből vagy bársonyból, részben barnászöld vagy sötétvörös kecskebőrből készültek, kézi aranyozással, rajtuk rézcsatok és veretek.

A könyvnyomtatás feltalálásával a könyvkötői mesterség is megváltozott. A könyvek elterjedésével mind szélesebb körben szükségessé vált a könyvkötő munkája. Most már nemcsak fejedelmek, de tehetősebb polgárok, tudósok is gondolhattak könyvtáralapításra, és ezzel a könyvkötészet mind nagyobb jelentőségre tett szert.

A XV. század nyomdái könyveiket nagyrészt laza ívekben szállították vevőiknek, akik ízlésük és belátásuk szerint köttették be azokat. Tudjuk, hogy Aldus Manutius már saját kiadói kötésű könyveket hozott forgalomba. A kötések egyszerű és ízléses kivitelben készültek, s minthogy a könyvek alakját is kisebbre méretezte, a kötést ugyancsak könnyebb anyagból tervezhette. Al-

dus Manutius fatábla helyett már vékonyabb papírlemez használ könyvfedélnek.

A XVI. században a művelt és jómódú emberek között már sok könyvbarát akad. Ritka, értékes könyveket gyűjtenek, nagy szeretettel viselik gondját könyvtáruknak és könyveiket díszes bőrkötésekbe köttetik. Ilyen könyvbarát az olasz Tomaso Mayoli és a francia Jean Grolier, aki maga tervezte könyvtára kötéseit. Grolier 1510-től 1519-ig francia követ volt Milánóban, s itt ismerkedett meg Aldus Manutiusszal, a híres velencei nyomdással. Könyvtára alapításához is itt kapott kedvet, éppen Aldus pompás kiadványainak ösztönző hatására. Grolier könyvtára évről évre gyarapodott, s amikor Olaszországból visszatért Párizsba, könyveinek szá-

121. Egy Grolier-kötés táblája

ma már a 3000-et is meghaladta. Könyvtárából ma körülbelül 600 darab könyv ismeretes, és mindegyik más és más kötéstáblával és díszítéssel van ellátva. A könyvek táblaborításai különböző színű maroquin bőrökből készültek, díszítésük finom elrendezésű arabeszk ornamentika. Grolier leginkább Aldinákat (Aldus Manutius kiadványai) gyűjtött és látott el művészi kötéssel. A Grolier-könyveknek ma felbecsülhetetlen az értékük. Táblájukon ez a felirat: Jo. Grolierii et amicorum (Grolier és barátai tulajdona). És ennek a feliratnak érvényt is szerzett, mert gyűjteményéből gyakran ajándékozott barátainak könyveket. Sokat köszönhetünk lelkes és odaadó gyűjtői szenvedélyének, mert ezzel a francia, de

122. Egy Geoffroy Tory-kötés táblája

vele együtt az európai könyvkötés művészi és technikai színvonalát jelentékeny mértékben emelte (121. ábra). Geoffroy Tory, a kitűnő nyomdász és könyvesztéta, akiről már korábban is megemlékeztünk, szintén sokat tett a francia könyvkötés fejlesztéséért (122. ábra).

A francia királyok élénk érdeklődése és pártfogása nemcsak a könyv nyomtatására, de a könyv kötésére is kiterjedt. Érthető, hogy a könyvnyomtatás mellett a könyvkötészet is oly magas fokra fejlődött itt, amilyenre sehol máshol nincsen példa.

A kiváló könyvkötők nagy serege emberöltőkön keresztül dolgozott Franciaországban, s őrizte az elődök tradícióit. Ennek köszönhető, hogy a könyvkötés művészetében a franciák mind a mai napig élen járnak. Még a németek is, akik a könyv készítésének különben minden fázisában vezetnek, ebben kénytelenek az elsőséget a franciáknak átengedni.

*

A világhírű Corvina-kötések után a magyar könyvkötészet pártfogói leginkább főpapok voltak, akik továbbra is díszes, ezüstveretű címerekkel ékesített táblákba köttették misekönyveiket. A nyomtatott könyvek kötése a XVI. században messze elmaradnak ezektől a fényűzően kiállított kötésektől. A bőr- és pergamenkötéseknél az aranyozást elhagyják, és bélyegzővasakkal, görgetőkkel vaknyomást alkalmaznak.

A XVII. századból származó erdélyi és debreceni kötések már sokkal magasabb szinten állanak. Kolozsvárott, Nagyváradon és Debrecenben népes könyvkötőgárda működött. Apafi Mihály fejedelem, Bornemissza Anna és mások díszesebb kötések csináltatnak, melyek a német, francia és holland kötések mintái alapján készülnek, de ezeknél sokkal dúsabbak, díszítésüknek bi-

zonyos keleti jellege van. A könyvfedelek kiképzéséhez az ötvösök is hozzájárulnak, ezüstcsatok, veretek alkalmazásával. Az ország nyugati felében Nagyszombat és Pozsony, északi felében Bártfa, Kassa és Lőcse városokban fejlődik a könyvkötészet. Híresek a nagyszombati vagy jezsuita kötések, amelyek a bécsi és francia ízlést követik.

A XVIII. század budai kötéseinek között sok akad, amely gyakorlott mesterre vall és jó ízlésről tanúskodik. A különböző vidéki városok könyvkötői szintén művészi értékű, magasrendű kötésekkel mutatnak fel. E században különösen Debrecen alkot mesterműveket, színes díszítésű pergamenkötésekkel. A debreceni híres pergamenkötések fénykora az 1750–1835. évek közé esik. A magyar könyvkötőművészetnek remekei azok a kötések, amelyek Debrecenben ez idő alatt készültek. A korszak legnevesebb debreceni könyvkötő családjai a Dávidházy, Telegdi, Bartha, Thuri, Könyves-Tóth, Farkas famíliák. Több család leszármazottai a XIX. és a XX. században is dolgoztak. A Dávidházy család késői tagjai a századforduló után egy budapesti kiadó Petőfi-almanachját kötötték a XVIII. századi pergamenkötés stílusában.

A debreceni pergamenkötéseknek sárgás színű borjúpergamennel borított táblájuk van. Magyaros jellegű díszítéseiket bélyegzővasakkal mélyítik be. Az ékítmények tarka színekben pompáznak. Arany, cinóberpiros, zöld, kék, lila színek váltakoznak a pergamen sárgás színével. A tökéletesen megszerkesztett ornamentika csodálatosan szép, érdekes különleges vonalakban és színekben szerves egészet alkot, amelytől némi keleti jelleg nem vitatható el.

A Corvinák után a debreceni kötések a magyar könyvkötőművészet legnevezetesebb alkotásai. E kötéseknek a Corvinák kötéseivel szemben nagy érdekük, hogy a

felhasznált motívumokat sehol másutt nem alkalmazták, mivel azok a népművészetből fakadó tiszta magyar díszítőelemek.

A XIX. század könyvkötészete, csakúgy, mint nyomdászata, egész Európában a hanyatlás jelét mutatja. A visszaesést itt is a gépek térhódítása okozza. Gondoljunk csak a múlt század 80-as és 90-es éveinek díszkötéseire; a könyvkötő hét-nyolc színnel dolgozott. A táblák rajza, amelyekre a sok színt pocskolta, zavaros, cifra, ízléstelen volt. Gyakori volt a plüssfedél, bádogból domborított reneszánsz díszekkel és csatokkal, a vászonfedél ízléstelen dombornyomással.

Ahogy a könyvnyomdában, a könyvkötészetben is a századforduló a határá, amely az ízléstelenségekkel való szakítást s a régi hagyományoknak az új korszakra való átültetését jelöli.

Az új korszak a technika korszaka, tehát más igényeket kell támasztanunk a könyvkötésekkel szemben is. Olyan igényeket, amelyek a technika helyes alkalmazását teszik lehetővé, nem pedig a régi, kézzel kötött és kézzel díszített aranyozott fóliánsoknak gépi úton való utánzását.

A kézi kötések helyét ma már nagyrészt elfoglalják a gépi kötések, mert csak így biztosítható a könyvek alacsony ára. Az aránylag olcsó kiadói kötések, főleg Angliában, Svájcban és Németországban, ízléses kivitelű alkotások, a legkényesebb igényű könyvgyűjtő könyvtárába is beállíthatók.

Az újabb kori kötések ismertetésénél nem szabad megfeledkeznünk a könyvek védőborítójáról sem, amelynek eredeti hivatása az, hogy a kötést a piszkolódástól, kifakulástól, sérüléstől megóvjá. E célra kezdetben üres, vagy egyszerűen nyomott papirost használtak kiadóink, de lassanként rájöttek, hogy a védőborító nagyon alkalmas arra, hogy művészi ízlésű rajzzal magára

vonja a járókelők figyelmét. Ma minden kiadó arra törekszik, hogy a védőborítót minél ízlésesebb, művészibb és feltűnőbb formában alkalmazza kiadványain.

123. A Biblioman, vagyis a könyvbolond,
Brant BOLONDOK HAJÓJA c. könyvének egy fametszete

A KÖNYVKIADÁS
ÉS KÖNYVKERESKEDELEM

Ismertetésünk a könyvről hiányos volna, ha a könyvkiadás és könyvkereskedelem történetét, legalább röviden, nem ismertetnénk. A könyv sok viszontagsággal teli pályafutásánál láttuk, hogy a kinyomtatott könyv esetében másról van szó, mint valamilyen árufajtának egyszerű termeléséről. A könyv alapjában véve szellemi termék, lényege a tartalma – a külső alak, a papíros, a festék, a betű csupán a tartalmat rögzítő és kifejező eszköz. A könyv szerepe és feladata is egészen más, mint bármilyen egyéb ipari terméké.

Az átlagos árunál az előállításához felhasznált anyag jósága szabja meg a minőséget. A könyvek minőségét elsősorban a beljük fektetett szellemi munka értéke határozza meg. A jó könyv a legrosszabb papíroson és a legolcsóbb eljárással készítve is jó könyv marad, a rossz könyv viszont a legfinomabb papíroson, a legnagyobb fényűzéssel készítve is értéktelen holmi.

Az egyéb kereskedelmi cikkektől való ilyen lényegbeli eltérése egészen különálló helyet biztosít a könyvnek, és éppen ez az oka annak, hogy a könyvkereskedő működése más jellegű és talán nehezebb is, mint bármilyen egyéb cikket árusító kereskedőé.

A könyv terjesztése évszázadok folyamán sok változáson ment keresztül. Amíg az ókorban, különösen a római időkben virágzó könyvkiadásról és könyvkereskedésről tudunk, a középkorban, a IV. századtól egé-

szen a XIV. századig könyvkereskedelemről még csak beszélni sem lehet.

Az ókori könyvkereskedést Róma révén ismerjük. Itt már az i. e. I. században önálló könyvkiadói és terjesztői szervezetek működtek. A könyveket könyvkereskedésekben árusították, amely polcokkal (armarium) volt tele, s ezeken állottak a tekercsek tokokban kilógó címkéjükkel, amelyeken a könyvek tartalmát jelölték meg. Az időről időre megjelenő újdonságokat cédulákra írták és kifüggesztették az ajtófélfára, hogy a járókelőket becsalogassák a boltba. Egész utcák akadtak, főképpen a Forum körül, amelyekben kizárólag tekercseket árusító kereskedések voltak.

Az antikvár-könyvkereskedelem is hamar kifejlődött Rómában. Ezekben az üzletekben leginkább görög kéziratokat árusítottak, amelyeket Athénban és Alexandriában vásároltak össze. Ismeretes, hogy Pomponius Atticusnak, Cicero barátjának nagy kiadói és antikvár üzlete volt Rómában.

A szerzői honorárium kérdése ebben az időben még rendezetlen volt. Ismert szónokok és írók műveit megfizették, de tudósoknak, költőknek nehezen akadt kiadójuk, s ha akadt is, honoráriumot nem fizettek nekik. Az írók úgy segítettek magukon, hogy gazdag mecénásra igyekeztek szert tenni, akinek írásművüket ajánlották. A mecénás megajándékozta a szerzőt, vagy állandó támogatásban részesítette.

Rómában az egyes kiadók már szakok szerint dolgoztak. A Sosius testvérek leginkább szépirodalommal foglalkoztak, s Horatius volt a fő írójuk. Valerianus Pollius politikai és jogi könyveket adott ki. Atrectus kiadó pedig egy fényűzően kiállított Martialis-kötetet, s ugyanakkor e könyv egy olcsó kiadása Tryphonnál jelent meg.

A középkorban a szellemi élet, az irodalom a kolostorokból indult útjára, és leginkább vallásos és liturgikus

könyveket olvastak. Minthogy ebben a korszakban a könyv tulajdonképpen szent tárgy volt, a vele való kereskedelemről szó sem lehetett. A kódexeknek egyébként is olyan hallatlan értékük volt, hogy pl. az egyik feljegyzés szerint egyetlenegy kódexért egész szőlőhegyet cseréltek el.

Az általában írástudatlan nép ez idő tájt még nem érdeklődött a könyv iránt, s csak a XIV. században, amikor a bontakozó polgári rend a feudalizmust védelmező egyházi hatalom ellen fordult, került a könyv mint az ideológiai harc fegyvere közelebbi vonatkozásba az emberekkel. Éppen ezért, míg azelőtt elsősorban a fejedelmek, nemesek, később a városi polgárok voltak azok, akik az irodalom iránt érdeklődtek, a kolostori íróműhelyekkel szemben világi másolóműhelyek alakultak. Ezek nagy lendületet adtak a nem vallási tárgyú irodalomnak. A világi irodalom témakörét az ókori monda-világ, hősi regék, szerelmi versek alkották. A világi irodalmat a vallásos irodalomhoz hasonló művészi kivitelben, képekkel díszítve készítették el. Így alakultak ki a nagyobb városokban virágzó könyvkészítő műhelyek. Ezek még nem foglalkoztak könyvkereskedelemmel, mert csak megrendelésre készítettek könyveket. A könyvkészítő műhelyek főképpen Olaszországban működtek, amelyeket a Mediciek és más fejedelmek, köztük Mátyás királyunk, láttak el megrendeléseikkel.

A középkor könyvkereskedelme nem a jómódú rétegekben, hanem főleg a városi nép körében talált vásárlókra. A nép egyszerű formájú, kis terjedelmű röpiratokat, szentek történetét, világi mondákat, hősi énekeket szegényes kiállításban (még nem nyomtatásban!) vásárolt. Az effajta népi irodalomból nem sok maradt fenn az utókorra, mert nem tartották olyan becsben, mint az értékes kódexeket.

Az egyetemi városokban, Bolognában, Párizsban,

Leydenben és más helyeken, a XIV. században könyvkereskedők (stationarii) működtek, akik mint hivatalnokok az egyetem felügyelete alatt álltak. Költeményeket, tankönyveket, imakönyveket árusító magánkönyvkereskedők is működtek.

A kézírásos könyvek adásvétele terén mutatkozó szórványos, szervezetlen tevékenység a fejlődő művelődési igényeket nem elégítette ki. Sokat változott a helyzet a fatáblanyomatok korában, a XV. század elején, amikor már sokszorosított könyvek kerültek eladásra. Mindez azonban művelődési és gazdasági szempontból jelentéktelen volt, és csak Gutenberg fellépése adott nagyobb lendületet a könyvkereskedelem kialakulásának.

A könyvnyomtatás feltalálása lehetővé tette a könyvek nagyobb példányszámban való előállítását, s tulajdonképpen ez volt elindítója a könyvkereskedelem kifejlődésének. A könyvnyomtatók ebben az időben egyben kiadók is voltak, tehát a könyvek terjesztéséről is maguknak kellett gondoskodniuk. A könyvterjesztés abban állott, hogy beutazták a nagyobb szellemi központokat, látogatták a vásárokat. Ezt a feladatot vagy maguk végezték, vagy pedig utazó könyvügynököket szerződtettek, akik szekéren vitték magukkal a könyveket. Leggyakrabban a városok fogadóiban szálltak meg, és nyomtatott cédulákon értesítették a lakosságot, hogy új könyvekkel érkeztek a városba. E cédulákon felsorolták a magukkal hozott könyvek címét, és közölték a fogadó nevét, ahol a könyvek árusítását megkezdték.

A könyvterjesztők nemcsak saját hazájukban terjesztették a könyveket, hanem egész Európát bejárták. A franciák és olaszok elkerültek Németországba, a németek Franciaországba, Olaszországba, Angliába, Hollandiába, Magyarországra, Oroszországba. Aldus Manutius az olaszországi lerakatain kívül francia, német és svájci városokban tartott fenn raktárakat.

A vándorló könyvterjesztő mestersége költséges és bizonytalan volt, ezért hamarosan megszűnt. A nyomdászok kellő tőke hiányában a kiadványok költségei egyedül nem tudták volna viselni, s ezért már a XV. században kezdetét vette a nyomdászat és könyvkiadás szétválása, de a terjesztés még továbbra is a kiadóval közös maradt.

A XV. század legszervezettebb könyvkiadója és könyvterjesztője a már többször említett nürnbergi Anthon Koberger volt. Könyvlerakatai működtek a német városokon kívül Budán, Krakkóban, Párizsban és Lyonban. E kiadó üzleti könyvei és levelezése mindmáig fennmaradtak, s ezekből képet alkothatunk a XV. századbeli üzletvitelről. A Schedel-féle nagy terjedelmű világkrónika kiadását például, e könyvek tanúságai szerint, nem tudta egyedül finanszírozni, s ezért két pénz-emberrel társult. Ezekkel, továbbá Wohlgemuttal és Pleydenwurffal, a két fametszővel és Schedellel, a szerzővel kötött szerződések ma is megvannak.

Az, hogy a nemzetközi összeköttetés ilyen széles körre terjedhetett, elsősorban annak tulajdonítható, hogy a latin nyelven nyomott könyveket azokban az évszázadokban az egész világon lehetett terjesztetni.

Minél jobban kiszélesedett a kiadó üzleti köre, annál inkább előtérbe került az a gondolat, hogy a kiadó ne csak saját termését terjessze, hanem más nyomdák könyveit is. Koberger volt e téren is az úttörő. Saját nyomdáján kívül a strasbourgi Grüninger, a baseli Ammerbach és Petri, a hagenai Anshalm, a párizsi Badius és sok más nyomdát foglalkoztatott. Utolsó tíz esztendejében már felhagyott a nyomdászattal, és kizárólag a kiadói és könyvterjesztői üzlettel törődött. A párizsi Jean Petit (Parvus), akinek saját nyomdája volt, még 15 más nyomdát is foglalkoztatott.

A kiskereskedést (amelyet ma szortiment-üzletnek ne-

veznek) kezdetben szintén maguk a könyvkiadók látták el könyvekkel.

A XVI. század könyvkereskedelme általában még nem ismerte a könyv szabott árát és a kiskereskedőknek ebből nyújtandó engedményt. A német könyvkatalógusok nem tüntettek fel árakat, de Aldus Manutius már 1498-ban szabott árakkal jelölt könyvjegyzéket adott ki. A kiadók nyújtotta engedmény általában nem volt magas. Koberger 20%-ot, az antwerpeni Plantin 15%-ot adott. Kezdetben kisebb mértékben, később mind jobban kialakult a kiadók között a könyvek ívszáma szerinti csereüzlet. Koberger például 1501-ben 300 db „Glossa” kiadványt küldött unokaöccsének Velencébe, hogy azokat olasz kiadványokra cserélje be.

A könyvek terjesztésére legalkalmasabbaknak bizonyultak a nagy német vásárok. Ezek között a frankfurti már a város földrajzi fekvése miatt is a legkedvezőbb volt, s a XV. század 80-as éveitől az egész európai könyvpiac legfontosabb központja lett. Az európai könyvkiadók minden tavaszi és őszi vásáron Frankfurtban találkoztak, ahol újdonságaikat bemutatták és árusították. A vásár volt kezdettől fogva a tudományos és gazdasági élet találkozóhelye. A Mainzer-Gasse, a könyv utcája könyvkereskedéseiben a kor nagy szellemei is megfordultak, s ismeretséget kötöttek egymással és a könyvkiadókkal. A nyomdászok, könyvkiadók, könyvkereskedők részére is nagy jelentőségű alkalom volt a vásár, mert itt bonyolították le az évi elszámolásokat, itt jöttek össze a német, angol, francia, holland és olasz könyvkiadók. Érdekes adatokat közölnek a Plantin-Moretus üzleti könyvek, amelyeket nagy pontossággal vezettek. Évről évre megtalálhatók bennük a frankfurti vásárral kapcsolatos költségek. A frankfurti vásárokon a kiadók kezdetben külön-külön adtak ki vásári kataló-

gust, míg 1598-tól kezdve a város maga adott ki hivatalos katalógust.

Frankfurt forgalma sok nyomdát és könyvkiadót arra ösztönzött, hogy ott telepedjék le. Ezek közül az Egenolff és Feyerabend cégek említésre méltók. Sokan könyvkereskedést is nyitottak, amelyek nemcsak a vásár folyamán, hanem egész éven át nyitva voltak. Henry Estienne, „Ulrich Fugger úr könyvnyomdása” egyik könyvében emléket állított a frankfurti vásárnak. Könyvét Frankfurt város tanácsának ajánlja, és elragadtatott hangon ír a vásárról, amely akkor virágkorát élte.

Nemcsak Frankfurt, hanem más német városok is tartottak vásárokat. Ezek között a lipcsei vásár volt a legnagyobb. Lipcse kezdetben a cseh, lengyel, magyar és orosz könyvkereskedelem fejlődését segítette elő. Később mind nagyobb fontosságra tett szert, sőt Luther wittenbergi fellépése Lipcse közvetlen közelében, a város jelentőségét könyvforgalom tekintetében még inkább emelte, s a XVII. században Frankfurt rovására a nyugat-európai könyvkereskedelmet is sikerült magához ragadnia. A frankfurti vásár hanyatlásának a 30 éves háború volt előidézője, mert a külföldi látogatók elmaradtak, s ezek hiányában a vásár sokat veszített jelentőségéből. A lipcsei vásárkatalógus 1680-ban már jóval túlhaladta a frankfurtit.

A szerzői jog védelme a XIX. század közepéig ismeretlen volt. Ennek hiányában visszaélések történtek, mert minden szerzői tulajdont akárki büntetlenül utánnyomathatott. Tudjuk, hogy Aldus Manutius kiadványait Európa-szerte, főképpen Lyonban, minden gátlás nélkül utánnyomták, sőt még a kiadó emblémáját, a delfint is kisajátították. A későbbi századok egyik jónevű kiadója, Johann Thomas Edler von Trattner, a már említett dúsgazdag bécsi nyomdász, akinek a Habsburgok magyar nemességet adományoztak, e téren egész

Európában hírhedt volt. Más kiadók könyveit rendszeresen utánnyomta, és az eredeti kiadványok árának feléért adta el. A törvény hiányának súlyát a szerzők érezték leginkább, mert a bitorlótól semmit, a kiadótól viszont csekély honoráriumot kaptak, minthogy a jogos kiadók soha nem voltak biztosak afelől, hogy hány más kiadó fogja jogtalanul utánnyomni a könyvet, és hogy a befektetett tőkéjüket vissza fogják-e kapni. E tűrhetetlen állapot megszüntetésére az első lépést a német kiadók tették meg, és a nem jogosított kiadványoknak a lipcsei vásáron való terjesztését egyszerűen megtiltották.

A XVIII. században fejlődött ki végérvényesen a szortiment-könyvkereskedés, vagyis a mai értelemben vett kicsinyben való könyvárusítás. A kiadó most már megszünteti, és a szortiment-könyvkereskedelemre bízza a közvetlen árusítást.

Mint a legtöbb európai könyvkereskedelem, a magyar is a német mintájára fejlődött. Élénk összeköttetésben állt a német kiadókkal és könyvterjesztőkkel, onnan vette át az összes könyvárusi jogszokást és gyakorlatot. A német minta alapján honosult meg nálunk is a könyvek bizományba történő szállítása. Az aránylag kis tőkével rendelkező szortimenter nem tudott minden megjelenő könyvet fix számlára átvenni. Ezért a kiadó bizományba is szállított, azonban a szortimenter bizonyos határidőn belül köteles volt elszámolni. Az el nem adott készletet a kiadónak visszaküldte (remittálta), vagy pedig a kiadó hozzájárulásával tovább is bizományban tartotta.

A szortiment könyvkereskedelem mellett a XIX. században megindult a részletüzlet. Az elv, amelynek alapján a könyvterjesztésnek ez a fajtája általánossá vált, alapjában véve helyes volt, mert a kis jövedelmű dolgozó embereket részletfizetési kedvezménnyel könyv-

höz juttatta. A részletüzlet könyvterjesztő módszerei azonban ezt az üzletágat erkölcsileg lezüllesztették. Ügynökök egész hadserege utazta be napról napra az országot, hol erőszak alkalmazásával, hol fondorlatos ígéretekkkel, kieszelt ravasz trükkökkel erőszakolták rá áldozataikra a könyveket, olyanokat, amelyeknek megvételére a jámbor vevők nem is gondoltak.

A részletüzlet erőszakos térhódítása és túlméretezése a szortiment könyvkereskedelem elsorvasztását jelentette, holott a szortiment lett volna az egyedüli hivatott szerv, amely a könyvet az olvasó kezébe juttatja, mert az itt dolgozó szakemberek hivatásuk magaslatán állottak. Már mondtuk, a könyvkereskedelem másfajta üzleti tevékenység, mint bármelyik egyéb üzletág. A vevők tájékoztatásához nagy tudás, széles körű irodalmi ismeret, magas fokú műveltség és állandó továbbképzés szükséges. Mindenekfölött pedig a hivatás határtalan szeretete. A könyv a jó szortimenter számára többet jelent, mint egyszerű adásvételt képező portékát.

A könyvterjesztés ismertetésével zárjuk mondani valónkat. Igyekeztünk ezeréves útján végigkísérni a könyvet, számot adva annak minden érdekes mozzanatáról.

- Ballagi Aladár: *A magyar könyvnyomdászat történeti fejlődése 1492–1877*, Franklin, Budapest, 1878.
- Bauer, Friedrich: *Handbuch für Schriftsetzer*, Verlag von Klimsch & Co. in Frankfurt am Main, 1941.
- Bauer, Hans: *Lehrbuch der Buchbinderei*, Verlagsbuchhandlung von I. I. Weber in Leipzig, 1911.
- Baum, Heinz: *Der Tiefdruck*, Fachbuchverlag, Leipzig, 1953.
- Bennet, H. S.: *English Books and Readers 1475 to 1557*. Cambridge, 1952, University Press.
- Bogeng, G. A. E.: *Geschichte der Buchdruckerkunst*, Hellerau bei Dresden, 1930–41, Demeter Verlag.
- Bömer, Aloys: *Die Schrift und ihre Entwicklung – Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, Leipzig, 1931, Harrassowitz.
- Cerna, M. A.: *Stručne Dějiny Knihárství*, Praha, 1948. Solc A. Simáček.
- Claudin, A.: *Histoire de l'imprimerie en France au XVe et XVIe siècle*, Paris, 1900–1904. Imp. Nationale, 4. kötet.
- Crane, Walter: *Von der Dekorativen Illustration des Buches in alter und neuer Zeit (mit 160 Ill.)*, H. Seeman Verlag, Leipzig.
- Csűrös Ferenc: *A Debreceni Városi Nyomda története 1561–1911*, Debrecen, 1912.
- Dézi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*, 1899.
- Domel, Georg: *Gutenberg, die Erfindung des Tipengusses*, Verlag von Heinrich, Köln, 1921.
- Engelmann: *Der Offsetdruck*, Fachbuchverlag, Leipzig, 1953.
- Faulmann, Karl: *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst*, Hartleben, Wien, 1882.
- Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Ajtai, Kolozsvár, 1896.
- Fitz József: *Hess András, a budai ősnymdász*, Magyar Bibliophil Társaság, Budapest, 1932.
- Fitz József: *Gutenberg*, Hungária-könyvek, Budapest, 1940.
- Fritz, Georg: *Geschichte der Wiener Schriftgiessereien*, Gedruckt

- auf Veranlassung der H. Berthold Messinglinienfabrik und Schriftgiesserei Ges. m. b. H., Wien, 1924.
- Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XVI. és XVII. században*, Budapest, 1929.
- Hauschild, Herbert: *Die Schrift*, Fachbuchverlag, Leipzig, 1953.
- Iványi-Gárdonyi: *A Magyar Egyetemi Nyomda Története*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.
- Karatov, I.: *Opiszanyije Szlavjano ruszkih Knyig*, Petyerburg, 1883. Tyip. Akagyemii Nauk.
- Koschlick, Herbert: *Drucktechnik in Buchdruck*, Verlag Wilhelm Knapp, Halle, 1952.
- Ledler, G.: *Von Coster zu Gutenberg. Der holländische Frühdruck*, Leipzig, 1921. Hiersemann.
- Masztyera viszokoj proizvodvityelnosztyi truda po podgotovkam form dlja viszokoj i ploszkoj peccati. Moszkva-Leningrád, 1949. Gizlegprom.
- Mc. Murtrie, Douglas C.: *The Book. The Story of Printing and Bookmaking*. 3. revised ed. 2. printing. London-New York-Toronto, 1948, University Press, Oxford.
- Neipp, Lucien: *Les machines à imprimer depuis Gutenberg. Préface de Georges Danton*, Paris, 1951. Club Bibliophile de France.
- Novák László: *A nyomdászat története hét kötetben*. Világosság ny., 1927.
- Orlov, B. P.: *Poligraficseszkaja promislenoszty Moszkvi*, Ocserk razvityija do 1917. goda, Moszkva, 1953. Iszkusstvo.
- Paschke-Rath: *Lehrbuch des deutschen Buchhandels*, Verlag des Börsenvereins der Deutschen Buchhandler, Leipzig, 1912.
- Schottenloher, K.: *Der Buchdrucker als neuer Berufstand des 15. und 16. Jahrhunderts*, Mainz, 1935, Gutenberg Ges.
- Szpirov, N. A.: *Akcigyentnij nabor*, Moszkva, 1950. Gizlegprom.
- Tobolka, Zdenek: *Kniha. Její vznik, vyvoj a rozbor*, Praha, 1949. Orbis.
- Unger, A. W.: *Die Herstellung von Bücher usw.* Verlag von Wilhelm Knapp, Halle A. S., 1906.
- Updike, D. B.: *Printing Types*, Harvard University Press, 1937.
- Végh Gyula: *Régi magyar könyvkötések*, Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Bibliophil Társaság kiadása, Budapest, 1936.
- Weise, O.: *Schrift und Buchwesen*, Verlag Teubner, Leipzig, 1908.
- Worringer: *Die altdutsche Buchillustration*, R. Piper & Co., Verlag, München, 1921.

TARTALOM

Előszó	11
I. fejezet	
Az ősember közlési módja. A képírás és az írásjelek kialakulása	13
II. fejezet	
Az egyiptomi hieroglifák. A rosette-i kő	16
III. fejezet	
Az ékírás. A ninivei könyvtár. A könyvnyomtatás első nyomai	22
IV. fejezet	
A föníciai írás kialakulása. A görög alfabéta keletkezése	27
V. fejezet	
A rómaiak írása	32
VI. fejezet	
A görögök és rómaiak könyvei	38
VII. fejezet	
A könyv alakja megváltozik. Kódexek, láncoskönyvek	43
VIII. fejezet	
A kínai papírgyártás. A papírkészítés Európában	52
IX. fejezet	
A kínaiak újabb találmánya	58
X. fejezet	
Gutenberg működésének előzményei	63
XI. fejezet	
Gutenberg viszontagságos élete	70
XII. fejezet	
Gutenberg munkamódszerei és szerszámai	89
XIII. fejezet	
A könyvnyomtatás elterjedése Németországban	96
XIV. fejezet	
A könyvnyomtatás elterjedése Európában	107

XV. fejezet	
A magyar nyomdászat kezdetei	119
XIV. fejezet	
A könyvnyomtatás fénykora Németországban	129
XVII. fejezet	
A könyvnyomtatás fénykora Olaszországban	138
XVIII. fejezet	
A könyvnyomtatás fénykora Franciaországban	145
XIX. fejezet	
A könyvnyomtatás fénykora Németalföldön	156
XX. fejezet	
Az orosz könyvnyomtatás első századai	168
XXI. fejezet	
Bécs jelentősége hazánk könyvtermésében	179
XXII. fejezet	
Szomszédaink könyvnyomtatásának története	186
XXIII. fejezet	
A magyar nyomdászat a XVI–XVII. században	199
XXIV. fejezet	
Heltai Gáspár és utódai	209
XXV. fejezet	
Misztótfalusi Kis Miklós élete és tragédiája	216
XXVI. fejezet	
A debreceni, nagyváradai és gyulafehérvári nyomda ...	227
XXVII. fejezet	
Pest-budai nyomdák a XVIII–XIX. században	242
XXVIII. fejezet	
John Baskerville, Giambattista Bodoni és a Didot család	249
XXIX. fejezet	
A nyomdagépek fejlődése. A francia, az orosz és a magyar könyvművészet a XX. században	258
XXX. fejezet	
Az illusztrált könyv	275
XXXI. fejezet	
Rövid szemle a könyvkötés területén	294
XXXII. fejezet	
A könyvkiadás és könyvkereskedelem	303
Irodalom	313

